

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Review for History and Ethnography

Maribor. Palača okrožnega urada za zavarovanje delavcev.

Kaj ti nudi življenjsko in nezgodno zavarovanje za 2.—dinarja na dan?

Če bi bil star ob sklenitvi zavarovanja n. pr. 52 let in bi se pogodil za 15-letno trajanje, tedaj bi prejel:
po 15 letih ti sam din 10.350.—
svojeci, če bi ti po 1 letu obstoja zavarovanja umri naravne smrti din 10.350.—
(če bi trajalo zavarovanje do tvoje smrti le 6—12 mesecev, bi bila izplačana polovica zavarovalne vsote, če pa manj kot 6 mesecev, pa se povrnejo vplačane premije)

svojcem, če umrješ zaradi nezgode din 32.350.—
tebi, če postaneš zaradi nesreče popoln invalid din 44.000.—
(pri delni invalidnosti pa bi se ti izplačal odstotek te vsote, ki odgovarja stopnji ugotovljene invalidnosti).

Zaradi ugodnosti, ki jih nudi, je življenjsko in nezgodno zavarovanje nujna potreba delovnega človeka!

DRŽAVNI ZAVAROVALNI ZAVOD

2—3

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPIJSJE

LETNIK 86
NOVA VRSTA 51

STR.
1—176

2015

Na naslovnici je gradivo iz Zbirke drobnih tiskov Enote za domoznanstvo in posebne zbirke Univerzitetne knjižnice Maribor (izbor Gabrijela Kolbič):

MARIBOR. Palača okrožnega urada za zavarovanje delavcev.

Maribor, Zlata Brišnik, 1931–32, 1 razglednica, ZDT RZ 1 in 220900007

To velja tudi za tebe! Državni zavarovalni zavod, 1 prospekt, ZDT RZ Sf

Revija je v polnem besedilu dostopna – *Full text sources availability*:
Sistory (<http://www.sistory.si>), EBSCOhost Historical Abstracts with Full Text, ProQuest

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Letnik 86 – Nova vrsta 51
2.–3. zvezek 2015

Review for History and Ethnography

Year 86 – New Series 51
Volume 2–3, 2015

Maribor
2015

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*

Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru – *University of Maribor
and Historical Society of Maribor*

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – *Editorial Board*

Izr. prof. dr. Marjeta Ciglencečki

Red. prof. dr. Darko Darovec

Dr. Jerneja Ferlež

Miroslava Grašič, prof.

Red. prof. dr. Marko Jesenšek

Doc. dr. Tone Ravnikar

Red. prof. dr. Franc Rozman

Dr. Vlasta Stavbar

Doc. dr. Igor Žiberna

Dr. Marjan Žnidarič

Mag. dr. Theodor Domej, Avstrija

Prof. dr. Dragutin Feletar, Hrvaška

Dr. Peter Wiesflecker, Avstrija

Glavna in odgovorna urednica – *Chief and Responsible Editor*

Dr. Vlasta Stavbar

Univerza v Mariboru

Univerzitetna knjižnica Maribor

Gospeljna 10

SI – 2000 Maribor

vlasta.stavbar@um.si

Pomočnica urednice – *Editor's Assistant*

Urška Zupan

zupanur@gmail.com

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Prispevki so recenzirani. – *Authors are responsible for the scientific contents of their articles. Reprint of articles and pictures is possible only with editor's permission and source quotation. The articles have been reviewed.*

Izdano z denarno pomočjo Mestne občine Maribor in Agencije za raziskovalno dejavnost RS.
Published with financial help of the Maribor Municipality and the Slovenian Research Agency.

Kazalo – Contents

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Irena Markovič, Maruša Verbič Koprivšek,
60 let red. prof. dr. Matjaža Klemenčiča 5

RAZPRAVE – STUDIES

- Rajmund Lamprecht, *Izvor in razvoj gospodov Mariborskih*
 (The Origins and the Development of the Maribor Nobility) 9
- Andrej Pastar, *Primerjava cenzurnih sistemov v prvi polovici*
19. stoletja v celinski Evropi (Comparison of Censorship Systems
 in the First Half of the 19th Century Continental Europe) 34
- Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje v Ljubljani*
v letih 1941 in 1942 (The Interwar Revolutionary Violence
 in Ljubljana in the Years 1941 and 1942) 63
- Jedert Vodopivec Tomažič, Žiga Šmit, Helena Fajfar, *Ptujski izvod*
Gratae posteritati: poškodbe in analiza barvnih snovi z metodo
PIXE (The Ptuj Copy of Gratae Posteritati: Damages and the
 Analysis of Colouring Materials with the Use of the
 PIXE Method) 87
- David Bedrač, *Poezija osrednjih štajerskih in prekmurskih*
pesnikov, rojenih po letu 1970 (Poetry by the Central Styria
 and Prekmurje Poets Born After 1970) 105

Martina Potisk, <i>Medkulturnost in avtoetnografski diskurz v romanu Lojzeta Kovačiča Otroške stvari</i> (Interculturality and the Autoethnographic Discourse in the Novel <i>Otroške stvari</i> by Lojze Kovačič)	130
--	-----

REPLIKA – REPLY

Tomaz Ivešić, <i>Odgovor na odgovor</i>	153
---	-----

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Marjan Toš, <i>Dr. Božo Repe: S puško in knjigo</i>	157
Borivoj Breže, <i>Sašo Radovanovič, Senka Dreu: Maribor pod točo bomb – Taborišče smrti</i>	160
Marjan Toš, <i>Mednarodno znanstveno srečanje vsako leto eno ime: Marko Rosner. Ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta Šoa – Spominjajmo se 2015</i>	167
Marjan Toš, <i>Judje na Slovaškem</i>	171

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

60 let red. prof. dr.
Matjaža Klemenčiča

Matjaž Klemenčič je redni profesor za novejšo zgodovino in sodobno zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru. Rodil se je 13. septembra 1955 v Ljubljani. Leta 1979 je diplomiral na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer je leta 1983 tudi doktoriral iz zgodovinskih znanosti. Študijsko se je izpopolnjeval v Nemčiji in Združenih državah Amerike. Od leta 1979 do 1982 je bil zaposlen na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani kot stažist raziskovalec. Leta 1983 se je zaposlil na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru, najprej kot asistent, od leta 1985 kot docent in od leta 1989 kot izredni profesor. Senat Univerze v Ljubljani mu je leta 1998 podelil naziv rednega profesorja. V študijskem letu 1988/1989 je kot Fulbrightov štipendist deloval na univerzah Minnesota,

Yale in Pittsburgh. V letih 1985–1991 in 1999 je bil predstojnik Oddelka za zgodovino na Univerzi v Mariboru, v obdobju 1991–1993 pa prodekan Pedagoške fakultete za raziskovalno dejavnost. Leta 1992 je bil skupaj z Mirkom Jurakom soustanovitelj podiplomskega programa »Ameriške študije« na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, ki se še danes izvaja na tretji stopnji bolonjskega študijskega programa in na katerem predava tudi sam. Med letoma 2000 in 2009 je bil dopolnilno zaposlen kot znanstveni svetnik na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani, kjer je bil v obdobju 2000–2008 predsednik Znanstvenega sveta. Med letoma 1996 in 2013 je predaval dodiplomskim študentom, v študijskem letu 2013/14 pa študentom na drugi stopnji bolonjskega študija na Oddelku za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani o mednarodnih migracijah in slovenskih izseljencih, med letoma 2001 in 2009 na Oddelku za geografijo Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, v zimskem semestru študijskega leta 2008/2009 pa je bil gostujoči profesor na Colorado State University–Pueblo.

Ukvarja se z zgodovino priseljevanja v Združene države Amerike s posebnim poudarkom na zgodovini slovensko-ameriške skupnosti, z zgodovino razpadanja Socialistične federativne republike Jugoslavije in nastajanja samostojne slovenske države ter z zgodovino koroških Slovencev. Je avtor ali soavtor desetih znanstvenih monografij. Med temi je treba posebej omeniti: *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji: naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne* (1987), *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija* (1999), *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook* (2004) v soavtorstvu z Mitjo Žagarjem, *Jim Pugel and other Slovenian pioneers of Pueblo, Colorado* (2009), *Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik: zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte* (2010), za katero sta s soavtorjem Vladimirjem Klemenčičem leta 2011 prejela Zoisovo nagrado za vrhunske znanstvenoraziskovalne in razvojne dosežke na področju proučevanja manjšinskega vprašanja na avstrijskem Koroškem, ter *Zgodovina skupnosti slovenskih Američanov v Pueblu, Kolorado* (2011). Je tudi avtor številnih izvirnih znanstvenih prispevkov, ki jih je objavil v slovenskih, hrvaških, srbskih, nemških, francoskih, poljskih, ameriških, britanskih ter drugih mednarodnih znanstvenih publikacijah. Med temi naj posebej izpostavimo *Journal of American History*, *Journal of American Ethnic History* in *Nationalities Papers*.

Poleg obsežnega znanstvenoraziskovalnega dela je Matjaž Klemenčič predan pedagoškemu delu. S svojo strokovnostjo, zagnanostjo, natančnostjo ter izrednim občutkom empatije naredi močan vtis na študente, zato ga mnogi izberejo za svojega mentorja. Doslej je bil mentor pri 110 diplomskih delih, osmih znanstvenih magistrskih delih, štirih doktorskih disertacijah ter somentor pri dveh doktorskih disertacijah. Trije njegovi diplomanti, en magistrant in trije doktorandi so za svoja dela prejeli nagrade Urada Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, vsi trije doktorandi prve nagrade. Z doslednostjo in izjemno širokim znanjem vzpodbudi v študentu globoko željo po znanstvenem raziskovanju. Pedagoški proces ustrezno prilagodi prednostim in pomanjkljivostim posameznika, ki ga skozi znanstvenoraziskovalno delo venomer vodi sistematično in spoštljivo.

Irena Markovič, Maruša Verbič Koprivšek

Izvor in razvoj gospodov Mariborskih

Rajmund Lamprecht*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 929.52Mariborski

Rajmund Lamprecht: Izvor in razvoj gospodov Mariborskih. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 86=51(2015), 2–3, str. 9–33

Avtor v članku obravnava izvor in razvoj gospodov Mariborskih. Pri tem dokazuje, da sta prva gospoda Mariborska prišla iz Riegersburga kot vojaška poveljnika. Poslal ju je deželni knez in sta prihajala iz hiše gospodov Wildonskih. Ti so izhajali iz gospostva Gundakarjev, ki so bili stara ministerialna družina deželnega kneza. V nadaljevanju je prikazan razvoj gospodov Mariborskih, sledi obrazložitev njihovega vzpona med regionalne veljake, brez katerih se ni pečatila nobena pomembna listina. Avtor tudi sistematično razčleni in prikaže razvoj vseh stranskih vej gospostva. Pri tem pozornost bralca usmerja na vzporednosti med posameznimi družinami. Prinaša pa tudi novosti iz zgodovine posameznih družin.

Ključne besede: Spodnja Štajerska, Maribor, Wildon, Štajerska, Otakarji, Traungavci, Gundakarji, Riher, Mariborski, Ulrik, Henrik, Gottfried, Limbuški, Lušperški, Viltuški, Hompoški, Wildonski, Hompoš, Limbuš, Viltuš, Selnica ob Dravi, srednji vek

1.01 Original Scientific Article
UDC 929.52Mariborski

Rajmund Lamprecht: The Origins and the Development of the Maribor Nobility. Review for History and Ethnography, Maribor 86=51(2015), 2–3, pp. 9–33

The author presents in this article the origin and the development of the Maribor nobility. He proves that the first two Maribor noblemen were commanders and that they came from Riegersburg. They were sent to Maribor to be with the provincial prince and their origins were in the House of Wildon. The Wildon lordships were the offspring

* Rajmund Lamprecht, univ. dipl. zgod., študent 3. letnika 3. stopnje bolonjskega doktorata zgodovine, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor, rajmundl@gmail.com

of the Gundaker family, which was provincial prince's old ministerial family. The author also presents the further development of the Maribor nobility and explains their ascent among regional personage without whom no important document was sealed. The author systematically analyses and present the development of all side branches and focuses the readers' attention to the parallelism between individual families and he also introduces newness of individual families' histories.

Key words: Lower Styria, Maribor, Wildon, Styria, the Ottokar family, the Traungav family, the Gundakar family, the Riher family, the Lords of Maribor, Ulrik, Henrik, Gottfried, the Limbuš nobility, the Lušperk nobility, the Viltuš nobility, the Hompoš nobility, the Wildon nobility, Hompoš, Limbuš, Viltuš, Selnica ob Dravi, middle ages

UVOD

Razvoj Štajerske in priključitev današnje Spodnje Štajerske sta že do-dobra raziskana. V prvi vrsti je razvoj narekoval deželni knez iz družine Otakarjev, ki je združeval posamezne obrambne marke v eno marko, ta pa je kasneje prerasla v deželo.

Kljub temu ostajajo posamezna neraziskana področja: Maribor, gospod-je Mariborski ter njihove stranske veje; neodgovorjeno je ostalo vprašanje izvora gospodov Mariborskih, kdo je bil začetnik in kako so prišli do po-ستي.

SPODNJA ŠTAJERSKA

Otakarji, štajerski dedni grofje in kasneje knezi, so dobili prvič vpliv in posest v Spodnji Štajerski leta 1122, ko so dedovali od Eppensteinov posest v okolici Slovenskih Konjic. Pomembneje pa je bilo dedovanje leta 1147 po Bernhardu Spanheimu, ki je svojo posest na Spodnjem Štajerskem nakopičil v okolici Maribora.¹ Tako imenovana marka Onkraj gozda, ki je dobila v zgodovinopisju tudi ime Dravska ali Ptujška marka, je bila zelo redko poseljena in izpostavljena madžarskim vpadom. Nastanek oziroma ustanovitev Maribora ali bolje rečeno *Marchpurga* predstavlja posledico utrjevanja meje proti Madžarom. Tej tezi pritrjuje tudi kolonizacija Dravskega polja, kjer so nastale številne vasi, v katerih so bivali kmetje strelci. Zato se ustanovitev gradu Maribor postavlja med leti 1148 in 1164, naselje

¹ Ebner: *Die politische und verfassungsrechtliche ...*, str. 285; Posch: *Die Besiedlung*, str. 43.

Maribor pa med 1165–1189. Da je bilo naselje načrtno zgrajeno, kaže trikotni tloris.²

Otakar III. je sicer leta 1164 izdal listino o Mariboru, a v njej ni najti niti enega »Mariborčana«, kar kaže na to, da na gradu ni bilo ministerialov (oziroma še niso bili nameščeni).³ Šele leta 1175 se omenita prva dva »Mariborčana«, Riher in Konrad. Prav zato lahko odkrito dvomimo v obstoj Maribora za časa življenja Bernharda Spanheima - Mariborskega. Edini vir, ki o tem priča, je *Landbuch*, ki imenuje grofa Bernharda von *Marpurcha* in njegove ljudi iz Maribora ministeriali. Problema ne predstavlja samo, da gre za edini vir, temveč tudi to, da je nastal sto let pozneje. Zato ga je že Hauptmann v tridesetih letih 20. stoletja zavrnil.⁴

Otakarji so ostali zvesti takratni praksi in so svojo moč večali med drugim tudi z nelegalnimi nasilnimi metodami tudi na Spodnjem Štajerskem. Tako je knez Otakar, recimo, Selnico ob Dravi odvezel Šentpavlu. Ta jo je dobil nazaj šele od Leopolda VI., a v zameno za konja. Salzburgu je odvezel Zrkovce (Zwettendorf) z opazko, da so morali njegovi nasledniki, po njegovi smrti, vas vrniti Salzburgu.⁵ Teh primerov je bilo seveda še več.

GUNDAKARJI

Gundakarji so bili plemiški ministeriali Otakarjev.⁶ Njihov vzpon je bil tesno povezan z vzponom njihovih gospodarjev.

Ministeriali se pojavijo šele v 12. stoletju, in sicer v obliki, ki jo nato poznamo za celoten srednji vek. Pred tem se je spremstvo grofa ali kneza delilo na *militēs* in *familiaribus*. Razlika med njimi je bila, da so bili *militēs* vazali grofa/kneza in prvotno svobodni. V 12. stoletju se oba stanova začneta zlivati in spajati v nov stan *ministerialis*. Kljub temu lahko še vedno opazimo razliko po statusu. Tako so bili nekdanji *militēs* vedno navedeni pred *familiaris*.⁷

² Ebner: *Die politische und verfassungsrechtliche ...*, str. 286.

³ Ebner: *Die politische und verfassungsrechtliche ...*, str. 292.

⁴ Ebner: *Die politische und verfassungsrechtliche ...*, str. 285; Spangenberg: *Adels Spiegel*, str. 290; Hauptmann: *Mariborske Studije*, str. 57; Štih: *K predzgodovini mesta Maribor*, str. 253.

⁵ Ebner: *Die politische und verfassungsrechtliche ...*, str. 296.

⁶ ... *Grabmäler zu Garsten bei Steyer*, str. 51.

⁷ Berthold u. Pfeiler: *Otakarische Ministeriale*, str. 147–148.

Med pričami grofov Otakarjev najdemo leta 1082/91 tudi Duringa – kot *familiares*. Za lažje razumevanje ga poimenujemo During I. Potrjeno je, da je imel dva sinova: Etiha I. in Duringa, gospoda Starhemberga. During Starhemberški je osnoval Starhemberško linijo, imel je tri sinove: Bertolda (omenjen 1163–1166), Ulrika (omenjen 1166–1190) in Etiha. Etih I. je prav tako imel tri sinove: Duringa (omenjen leta 1120), ki je bil menih, Pilgrima (omenjen 1125 in 1140) ter Markvarda (omenjen 1140 in 1160). Nato se pojavi četrta generacija sinov: Gerhoh, Rūdeger in Markvard II. Na tem mestu se začne pregled zapletati, ker ne moremo z gotovostjo zatrditi, kdo je bil oče teh treh sinov. Vemo le, da so bili bratje. Z Markvardom II. se je družina povzdignila v stan *camerarius*⁸ – komornik. S tem je bila povezana koncentracija zemljišč iz Traungaua čez Zauch pri Waidhofnu in Wilhelmsburgu na vzhod v marko Pittner. Od leta 1170 se je tudi Markvard II. imenoval Starhemberški.⁹

Druga linija, ki se pojavi prav tako leta 1082/91, je linija Riherja I. – *Riheri*. Imel je sinove Riherja II., Heranda, Gundakerja, Eberharda in Helmharda. Riher II., Herand in Helmhard se pojavijo leta 1138 kot gospodje Eferdinga in leta 1140 kot *ministeriales marchionisse*. Kasneje se pojavi še četrti – nedvomno najmlajši – brat Gundakar. Na to nam kaže dejstvo, da je bil vedno omenjen kot zadnji izmed bratov. Poleg tega se pojavi v virih dokaj pozno in se omenja še leta 1180 kot priča. Medtem ko so prvi trije bratje sledili Otakarjem na Koroško in tam zavzeli pomembne položaje, je najmlajši Gundaker ostal na Štajerskem in prav tako prevzel pomembno vlogo, v virih je nemreč pogosto poimenovan po glavnem stanu Otakarjev – Steyru. Herand I. je preko žene Hedvike prišel tudi do gosposčine Hohenberg. Herand II. je prevzel tudi Wildon in velja za začetnika t. i. wildonske linije/veje. Ob tem je treba poudariti, da Hartnid Riegersburški, sin Riherja II., in Hartnid Ortski nista ista oseba. Do te zmote je prišlo, ker se je pomešalo ločilo med njunima nazivoma, ko sta bila v več dokumentih omenjena skupaj kot priči in se je oba »združilo v eno osebo«.¹⁰

Gundakarji, kot se imenujejo ministeriali Otakarjev, niso bili »enotna« družina, niti niso imeli skupnega prednika. Šlo je preprosto za zlitje različnih ministerialnih družin, ki so preko porok med seboj stopile v sorod-

⁸ Ožji zaupnik zemljiškega gospoda.

⁹ Berthold u. Pfeiler: *Otakarische Ministeriale*, str. 149–150.

¹⁰ Berthold u. Pfeiler: *Otakarische Ministeriale*, str. 153–155; Posch: *Die Herrschaft Riegersburg*, str. 132–136; Hauptmann: *Mariborske Studije*, str. 70; Feldbauer: *Herrschaftsstruktur und Ständebildung*, str. 76–77; Feldbauer: *Der Herrenstand in Oberösterreich*, str. 159–163.

stveno vezo. Nato so si preko svojih gospodarjev pridobili ozemlja in na novih področjih tvorili nove stranske veje. Glavne veje so bile: Starhemberg, Dunkelstein, Stuttern, Strechau, Winklern in Wildon.¹¹ Ugotavljamo, da se je v preteklosti mešalo starhemberško in wildonsko vejo, zato sta tukaj obe predstavljeni ločeno. Tako lahko vidimo, da Markvard ni bil oče Wildoncev. Lahko je bil Riher, to nam nakazujejo tudi tradicionalna imena Wildoncev. Do zmote je prišlo, ker je Gundaker III., pravnuk Riher, postal lastnik gosposčine Starhemberg ter s tem pridobil naziv Starhemberški.¹²

WILDONSKA VEJA

Gospodje Wildonski so bili pomembna družina na Štajerskem, ena izmed stranskih vej Gundakarjev. Povzpeli so se do dednih štajerskih maršalov in postali celo vodilna družina v osrednjem delu Štajerske.¹³ Herant Wildonski je leta 1208 postal štajerski deželni glavar. Njihovo strmo naraščanje moči je zaustavila vpletenost v upor proti Albrehtu Habsburškemu, ki je favoriziral svoje ministeriale pred domačim plemstvom, med katerega so spadali tudi Wildonski. Hartnid Wildonski, ki je bil vpleten v zaroto, je moral leta 1294 Albrehtu predati Eppenstein, Radgono in Gleichenberg. Leopold Wildonski je leta 1249 ustanovil samostan Stainz. Zadnji gospod Wildonski, Ulrik, je umrl leta 1314. Njihova posest je segala od Wildona do Riegersburga, zato tudi naziv Wildonsko-Riegersburški. Wildonci so imeli še dodatno politično vlogo v zgodovini, saj so jih Otakarji načrtno krepili v boju proti Passauu – in s tem proti Salzburgu.¹⁴

MARIBORSKA VEJA

Za konec 12. in začetek 13. stoletja so na voljo le redki (fragmentarno ohranjeni) viri, to pa raziskovalcu delo precej oteži, prav tako zaplete pregled pojavljanje istih oseb z različnimi imeni. Nastanek gospodov Mariborskih in njihovih stranskih vej pa spada prav v to obdobje.

¹¹ Berthold u. Pfeiler: *Otakarische Ministeriale*, str. 159.

¹² Posch: *Die Herrschaft Riegersburg*, str. 133.

¹³ Roth: *Stainzer Regesten*, str. 31; Wiedner: *Heimatgeschichte von Deutsch Goritz*, str. 16.

¹⁴ Hagen: *Minnesinger*, str. 388–392; Posch: *Die Herrschaft Riegersburg*, str. 155–159; Feldbauer: *Herrschaftsstruktur und Ständebildung*, str. 76 in 77; *Oesterreichische National-Encyklopädie*, str. 151.

S prihodom Otakarjev je povezano tudi snovanje nove ministerialne družine gospodov Mariborskih, ki so bili stranska veja gospodov Wildonskih. Že Hauptmann je predvideval, da je Otakar III. (ali šele njegov sin), dal pripeljati iz Trangaua vejo Gundakarjev.¹⁵ Začetniki gospodov Mariborskih niso prišli od tako daleč, ampak le iz 40 kilometrov oddaljenega Wildona.

Prva gospoda Mariborska, ki se pojavita v virih leta 1175, sta Riher in Konrad. Slednjega se je tudi štelo za začetnika gospodov Mariborskih. Riherja zasledimo v virih Admonta, v literaturi sta zabeležena Riher Mariborski (1147–1202) in njegov sin Riher.¹⁶ Pri tem se je enačilo Riherja III. Mariborskega z Riherjem II. Eferdinskim in tako pridobilo povezavo Mariborskih do Wildonskih ter posledično tudi do Gundakarjev. Obdobje 1147–1202 nam kaže, da se Riher omenja v virih kar osemdeset let. K temu moramo še prišteti okoli šestnajst let, saj je moral biti ob prvi omembi že polnoleten, torej je živel okoli sto let. To pa za srednji vek predstavlja izjemno visoko starost.

Za prvi pomembnejši vir velja dokument iz leta 1185, s katerim je Otakar potrdil in odobril darovanje samostanu Vorau, ki ga je opravil eden izmed njegovih ministerialov. Med pričami sta Riher Riegersburški in Riher Mariborski.¹⁷ Glede na to, da je imela družina Riher (Richer) v lasti Riegersburg ter da se dvakrat, in sicer druga za drugo, ne bi pojavila kot priča ista oseba, sklepamo, da gre pri tem za dve različni osebi. Riher Riegersburški je bil oče Riher in Riher Mariborski je bil njegov sin.

Tako lahko sklepamo na osnovi dokumenta iz leta 1175, s katerim sta Herand II. in Riher III. bratu Hartnidu ob vstopu v samostan Admont podarila petnajst hub pri Grassi. V dokumentu je Hartnid poimenovan Riegersburški in Riher Mariborski.¹⁸

Tako je Riher II. Eferdinski bil oče Riherja III., ki je nosil še nazive gospod Pulsgaua (omemba 1164), Wildona (omembe 1182–1188) in Maribora.¹⁹ V dokumentih se Riher do leta 1196²⁰ omenja kot Mariborski. Zaradi te napake o eni generaciji v dokumentih sploh ni podatkov. Riher

¹⁵ Hauptmann: *Mariborske Studije*, str. 57; Štih: *K predzgodovini mesta Maribor*, str. 253.

¹⁶ StUB, I. del, št. 691, Krungelsee 1188 (»Richerus de Marchburg et filius ejus Richerus«). Stadl: *Ehrenspegel des Herzogthumb Steyer*, str. 42 in 229; Muchar: *Geschichte der Steiermark*, str. 212.

¹⁷ StUB, I. del, št. 642, Vorau 1185.

¹⁸ StUB, I. del, št. 581, Admont 1175.

¹⁹ Posch: *Die Herrschaft Riegersburg*, str. 133.

²⁰ StUB, II. del, št. 16, Graz 1196.

IV. je očitno umrl brez moških potomcev, zato utemeljeno sklepamo, da je možni začetnik gospodov Mariborskih Konrad.

Konrad Mariborski se prvič omeni v virih leta 1175,²¹ čeprav se v literaturi omenja celo že leto 1173. Gre za listino, s katero je Hartnid Riegersburški podaril svoji hčerki, nuni v samostanu Admont, tri hube pri Wildonu. Ob tem se prvič omeni Riher III. kot Mariborski in prvič se omeni tudi Konrad Mariborski, pri čemer je Konrad omenjen pred Riherom III. Medtem ko Riherja III. Mariborskega zasledimo v dokumentih zelo pogosto, se Konrad pojavlja le redko. Poudariti pa je treba, da se oba skoraj vedno pojavljata v dokumentih, ki jih je potrjeval Otakar – v spremstvu deželnega kneza. Dokazano je, da je bil Riher III. ministerial Otakarja,²² medtem ko za Konrada tega še ne moremo potrditi. Vendar pa Konrad ne bi mogel pridobiti naziva Mariborski, če ne bi bil ministerial Otakarjev, ki jim je Maribor pripadal.

V Otakarjevi listini iz leta 1185 se v nadaljevanju pojavi kot priča tudi Konrad Riegersburški.²³ Ponovno ugotavljamo, da sta imela naziv po isti gosposčini Riher III. in Konrad, iz česar sklepamo, da sta bila v sorodu, a razmerja ne poznamo.

V dokumentih, v katerih nastopijo osebe le kot priče, pogosto niso zapisovali, v kakšnem sorodstvenem razmerju so te bile. Takšen primer je dokument »Vorau«, naslednji takšne vrste pa tisti, v katerem je Volkart Mariborski podaril samostanu Šentpavel osem hub v Gralli pri Lipnici. V dokumentu sta nastopila kot priči (med drugimi) tudi Ulrik in njegov brat Gotfried Mariborski ter Henrik Viltuški.²⁴ Čeprav so bili vsi trije v sorodu, se je definirala sorodstvena povezava le med bratoma, včasih pa še ta ne.

Po pregledu dokumentov o gospodih Mariborskih so dodatne podatke razkrili dokumenti o drugih gosposčinah, in sicer Riegersburških. Hartnid (omembe 1142–1175), Herand II. (omembe 1147–1220) in Riher III. (omembe 1147–1202) so bili bratje. Odgovor najdemo v dokumentu iz leta 1145: Hartnid, sin Riherja II. Riegersburškega, je podaril samostanu Admont pol hube v Siegersdorfu v Paltenthalu. Med pričami se pojavi na prvem mestu Konrad – »*Chunrat patruelis eius*«, bratranec Hartnida,²⁵ torej sta bila Riher III. in Konrad bratranca.

²¹ StUB, I. del, št. 568, Admont 1175.

²² StUB, I. del, št. 691, Krungelsee 1188.

²³ StUB, I. del, št. 642, Vorau 1185.

²⁴ StUB, I. del, št. 712, S. Paul 1190.

²⁵ StUB, I. del, št. 228, Admont 1145.

S tem je potrjena sorodstvena povezava do ministerialov Gundakarjev. Ostane odprto vprašanje, kdo je bil oče Konrada, ki je tako potrjen v dokumentih med letoma 1145–1183. Glede na način pojavljanja omenjenih posameznikov postavljamo tezo, da se je Konradova družina sorodstveno zlila z Gundakarji že eno generacijo poprej.

Leta 1185 zasledimo Ulrika Mariborskega, ki spada že v naslednjo generacijo, pri čemer to ne bi predstavljalo težav, če bi bil sin Konrada ali Rihera, vendar ni. Je sin Henrika Svetomarjetskega, to pa ponovno vnaša v raziskovanje zmedo. Tako lahko beremo v dokumentu iz leta 1185, s katerim je Otakar zagotavljal zaščito samostanu Admont in mu priznal vse dotedanje pridobljene pravice: »*Heinricus de sancta Margareta et filius eius Ulricus Puer de Marhpurch*« (Henrik Svetomarjetski in njegov sin Ulrik, deček Mariborski). Henrik Svetomarjetski je skupaj s sinom nastopal kot priča, in sicer na dveh mestih. Na drugem mestu najdemo popolnoma enak zapis, le da je bilo ime Ulrik zapisano *Olricus*,²⁶ torej gre le za različico imena, ki se kot takšna pojavi le tokrat, prav tako ime Henrika Svetomarjetskega. Zastavlja se vprašanje, kaj pomeni »*Puer de Marhpurch*« (deček Mariborski) ter zakaj je pojasnilo tako eksplicitno dodano. V dokumentih o drugih družinah dodatka »*Puer de*« (deček) ne zasledimo, le »*et filius eius*« (in njegov sin). Nekateri raziskovalci temu niso namenjali pozornosti, drugi so opozarjali, da je bilo to sicer neobičajno. Odpre se tudi vprašanje, na kakšen način si je Ulrik pridobil ta naziv oziroma Maribor, ki je bil še vedno Gundakarski.

Da lahko na to odgovorimo, moramo pojasniti, da je šlo za Sveto Marjeto pri Wildonu, to pa nas vodi ponovno h Gundakarjem. Zanje je bilo značilno, da sta se vedno vsaj dva člana družine istočasno imenovala po isti gosposčini; tako je bilo že pri Riherju in Konradu. Riherjevo mesto je prevzel njegov sin Riher IV. Zastavlja pa se vprašanje, kdo je prevzel Konradovo mesto. Kaže, da Konrad Mariborski ni imel moških potomcev, zato je njegovo mesto zavzel Ulrik, ki ob prvi omembi Maribora očitno še ni bil polnoleten. Tako se pojasni izvor pripisa, zagotovo pa ga je moral do tedaj že potrditi deželni knez.

Leta 1190 se Ulrikovo ime kar dvakrat samostojno pojavi v dokumentih, in sicer kot Mariborski. Prvič, ko razsodi vojvoda Otakar v zemljiškem sporu med Admontom in Wulfingom. Med pričami najdemo tudi Heranda Wildonskega in Riherja Mariborskega.²⁷ Drugič se pojavi v sporazumu

²⁶ StUB, I. del, št. 649, Admont 1185.

²⁷ StUB, I. del, št. 707, Admont 1190.

med Šentpavlom in kamniškim župnikom – kot »*Vvodalricus*«. ²⁸ To pa je že tudi tretja različica imena.

Imena Henrik Svetomarjetski v dokumentih ne zasledimo več, leta 1190 pa se pojavi ime Henrik Viltuški, a le enkrat. Pojavita pa se hkrati tudi druga dva brata Ulrika Mariborskega, in sicer Gotfried Mariborski in Konrad, ki je bil župnik. Hkrati se v tem dokumentu pojavi še »*Volchmar*« Mariborski, ki podari šentpavelskemu samostanu osem hub pri Gralli. Tudi njegovo ime kasneje ni več omenjeno. ²⁹

Še vedno pa ni jasno, kdo je bil Henrik in v kakšni povezavi je bil z Wildonskimi. Henrik se pojavlja v dokumentih z več imeni. Najprej je bil nastavljen v bližini matičnega gradu Wildoncev – v Sveti Marjeti, nato pa ga je s sinom Ulrikom deželni knez poslal v Maribor v podporo Riherju, in sicer da bi Ulrik v Mariboru zasedel izpraznjeno mesto. Otakarji so namreč vedno nastavljali po dva ministeriala na eno gospostvo. Do njegove umestitve je prišlo po smrti Konrada, podatki kažejo, da je umrl med letoma 1183 (zadnja omemba) in 1185. Dejstvo je, da Henrik in njegov sin ne bi bila nastavljena ob bok družinskim članom Wildoncev, če ne bi bila tesno družinsko povezana.

Odgovora na to vprašanje ne najdemo ne med viltušskimi ne med mariborskimi in tudi ne med wildonskimi dokumenti. Ponovno je treba raziskovati »izven okvirjev«. Odgovor najdemo v dokumentu iz leta 1196, s katerim je vojvoda Leopold VI. obljubil Admontu enake pravice, kot jih je ta že užival za časa njegovega očeta. V njem se pojavi »*Richerus de Marchburch, Heinrich castellanus fratris*«. ³⁰ Že Zahn je sklepal, da je bil Henrik Riherjev brat, ³¹ to pa pojasnjuje snovanje in oblikovanje gospodov Mariborskih. Potek dogodkov kaže, kako so Otakarji načrtno postavljali dva družinska člana na eno gosposčino. Enak razvoj beležimo v Mariboru. Zanimivo pa je, kako od prvotnih dveh kandidatov za začetnika Mariborskih na koncu postane ustanovitelj povsem nekdo drug.

Tako Henrik predstavlja začetnika gospodov Mariborskih. Ob tem lahko sledimo razvoju, do katerega je prišlo zaradi izumrtja rodbine drugih dveh kandidatov, zaradi česar so Maribor popolnoma prevzeli v svoje roke potomci Henrika. Ti so še vedno bili deželnoknežji ministeriali, nastavljeni na deželnoknežji posesti. Mariborski so uporabljali tradicionalna družin-

²⁸ StUB, I. del, št. 701, St. Paul 1190.

²⁹ StUB, I. del, št. 712, St. Paul 1190.

³⁰ StUB, II. del, št. 16, Graz 1196.

³¹ StUB, II. del, str. 685.

ska imena, to so Konrad, Gotfried, Rajker (variacija Riher) in Ulrik. Po grbu, variacije na motiv vzpenjajočega se leva ali panterja, so se razcepili na štiri veje: mariborsko, limbuško, viltuško in lušperško vejo. Povezava gospodov Mariborskih in mariborskih vej ter gospodov Wildonskih se kaže tudi v imenih. Tako srečamo, recimo, Leopolda Limbuškega in Liutulda (variacija) Wildonskega, Ulrika Mariborskega in Ulrika Wildonskega ter Alberta Wildonskega in Alberta Viltuškega. Na prelomu iz 13. stoletja v 14. stoletje se je pojavil še Rajnpreht s Hompoša, ki je bil po posesti in grbu povezan z mariborsko vejo.³²

Henrik je bil poročen s Kunigundo, ki se v virih prvič omenja leta 1210, in sicer kot Mariborska. Kunigunda je opravila daritev Šentpavlu in je bila zapisana, kot: »*Domina Chunigundis de Marpurch, mater domini W. et G.*«. ³³ Zapis kaže, da je bil takrat njen mož Henrik že pokojen, nazadnje je bil omenjen leta 1196.³⁴ Henrik in Kunigunda sta (potrjeno) imela tri sinove: Ulrika, Gotfrieda in Konrada, ki je bil župnik.³⁵

Gospodje Mariborski so – tako kot nekateri drugi fevdalci tistega časa – ropali in si prisvajali posesti v okolici, tako so pridobili tudi posest Viltuš. Opat šentpavelskega samostana Ulrik je dal med letoma 1193 in 1220 popisati vse samostanske fevde in zemljo, ki so si jo protipravno prilastili različni fevdalci. V tem popisu najdemo tudi zapis, da sta si brata Ulrik in Friderik, zagotovo je bil s Friderikom mišljen Gotfried, iz Maribora prilastila vas Prošek, grad Viltuš in novine na hribu poleg gradu. Brata sta imela v lasti še štiri druge vasi: Babina, Ritiše, Ročico in Boračevo. Prve tri so pri Jakobu v Slovenskih goricah, četrta pri Radgoni. Na območju prvih treh vasi so imeli gospodje Viltuški kasneje tudi svojo posest.³⁶ Glede na to, da se že Henrik leta 1190 omenja kot Viltuški,³⁷ lahko predvidevamo, da so si Viltuš prisvojili že pred tem letom, verjetno pa ne pred letom 1185.

V 13. stoletju je že bilo jasno, da je vodilno vlogo v Dravski dolini dobil Šentpavel s svojo izhodiščno točko na Fali.³⁸ Vendar je očitno, da se je samostan začel srečevati z močno konkurenco – z deželnim knezom in s

³² Kos: *Vitez in grad*, str. 327–328.

³³ StUB, II. del, št. 111, St. Paul 1210.

³⁴ StUB, II. del, št. 16, Graz 1196.

³⁵ StUB, II. del, št. 256, Marburg 1229.

³⁶ Mlinarič: *Gospoščina Viltuš*, str. 221.

³⁷ StUB, I. del, št. 712, St. Paul 1190.

³⁸ Fala – v srednjem in novem veku poimenovana »Faal«, v pomenu 'slapovi'. Na mestu, kjer danes stoji hidroelektrarna Fala, so štrleli iz vode kamniti grebeni, ki so bili pogubni za marsikateri splav. Zaradi teh grebenov je Drava na tem mestu tvorila majhne slapove. Vischer: *Topographia Ducatus Stiriae*, str. 4.

posameznimi fevdalci. Takrat namreč prvič opazimo, da so deželni knezi začeli poskušati omejevati moč in vpliv posameznih škofov. Fevdalci so si poskušali nelegalno (s silo) podrejati zemljišča drugih posestnikov. Četudi so ropali in kradli škofovo ali opatovo zemljo, »greha« niso čutili. Na to kaže že vedenje opata Ulrika, ki se je trudil ponovno pridobiti protipravno odtujena zemljišča ali pa vsaj uveljaviti fevdalne pravice samostana.³⁹

Na tej točki še ne moremo ločiti, kateri so bili gospodje Mariborski in kateri Viltuški, saj so imeli gospodje Mariborski v posesti Viltuš in so se imenovali po obeh gosposčinah. Zato bomo prikazali razvoj obeh gosposčin. Leta 1203 sta brata omenjena v listini Leopolda VI., in sicer kot priči.⁴⁰ Leta 1209 srečamo Viltuške v listini, ki jo je Leopold VI. izdal za kartuzijo Jurklošter in je bila pečatena v Mariboru.⁴¹ Poleg teh dveh listin sta še dve, ki kažeta na to, da so Mariborski nastopali kot priče deželnega kneza. Še več pa je listin, ki se nanašajo na okolico, v njih so Mariborski nastopali bodisi kot priče bodisi kot zaščitniki, kar kaže na njihov velik vpliv. Z geografskega vidika je ta segal od Dravograda do Ptuja in od Lipnice do Slovenskih Konjic, s tem pa je bil povezan tudi velik ugled družine. Tako lahko beremo v listini iz leta 1243: »*Chonrad uenerabilis de Marhpurch plebani fratrisque sui domini G. honorabilis ac discreti*«. ⁴² Med letoma 1189–1247 se v listinah omenja še tretji brat, Konrad, hočko-mariborski župnik.⁴³

Imenovanje gospodov po Viltušu zasledimo ponovno šele leta 1249. Kot priče in donatorji ustanovitve studeniškega ženskega samostana, ki ga je ustanovila Zofija Rogaska, se pojavijo Henrik, Albreht,⁴⁴ Dimuda in Kuni-gunda. Zofija je bila Jerina sestra, sicer žena Gotfrieda Mariborskega. Pri pečatenju so nastopili tudi Viltuški, a takrat še niso posedovali lastnega pečata.⁴⁵ Šele s tem dokumentom lahko začnemo ločevati gospode Mari-

³⁹ Mlinarič: *Gosposčina Viltuš*, str. 223; Mlinarič: *Selnica*, str. 117; Dasko: *Viltuške zgodbe*, str. 13.

⁴⁰ StUB, II. del, št. 64, Frisach 1203.

⁴¹ StUB, II. del, št. 98, Geirach 1209.

⁴² StUB, II. del, št. 429, Marburg 1243.

⁴³ StUB, I. del, št. 653, Geirach 1185. StUB, II. del, št. 136, Leibnitz 1213; št. 265, Marburg 1229; št. 426, Marburg 1243; StUB, III. del, št. 49, Pettau 1249.

⁴⁴ Latinski viri – Albertus, nemški viri – Albrecht. Chronik des Schlosses Wildhaus, str. 1.

⁴⁵ StUB, III. del, št. 49, Pettau 1249 »Puerorum de Wilthusen, qui proprium adhuc non habent sigillum, apponentes«. Nato je ustanovitev samostana, skupaj z daritvami, potrdil tudi oglejski patriarh Berthold in ob tej priliki na samostan prenesel tudi župnijo Schleinits. Med donatorji se ob tej priliki omenijo med drugimi tudi otroci Viltuša: »puerorum de Wylthausen Heinrici, Alberti, Dvemedis et Chunegundis«. StUB, III. del, št. 59, Sofumberge b. Cividale 1249.

borske od gospodov Viltuških in voditi te kot samostojno družino oziroma stransko vejo. Iz virov pa ni razvidno, kdo je bil oče, saj ne najdemo zapisa, ki bi nam razkril sorodstveno povezavo.

Odnos Mariborskih do deželnih knezov je treba v različnih časovnih obdobjih ocenjevati individualno. V 12. stoletju so – kot zvesti ministeriali – popolnoma sledili politiki deželnega kneza. Tipičen primer je selitev Riherja in Konrada iz Riegersburga v Maribor. Odnos do deželnega kneza sploh se je začel spreminjati v 13. stoletju, ko se je v krajšem obdobju zvrstilo več deželnih knezov. Na odnose je vplivalo, kako je knez obravnaval plemstvo in kakšne pravice jim je priznaval. Recimo, Otakar II. Přemysl se je s svojim arogantnim in diktatorskim vedenjem zameril štajerskemu plemstvu, ki je stopilo na stran Rudolfa Habsburškega. Hkrati pa beležimo dvig samozavesti deželnega plemstva, kar se zrcali v uporih plemstva ter priznavanju nadoblasti novega/drugega deželnega kneza. Pri tem so se Mariborski vedli kot večina štajerskega plemstva.

V začetku 14. stoletja so začele izumirati stranske veje in njihovo posest je združeval Gotfried IV., ki ga listine omenjajo med letoma 1301 in 1339. Zadnji iz veje gospodov Mariborskih, Gotfried V., je umrl leta 1376. Mariborska gosposčina je spadala pod deželo in Leopold III. jo je podelil Viljemu V. Svibenjskemu. Ta jo je s sinom leta 1386 zastavil Haugu iz Devina, po katerem jo je nato prevzel Rudolf Walsejski.⁴⁶ Walsejski pa so že pred tem imeli v posesti polovico Limbuša.⁴⁷

LIMBUŠKA VEJA

Glede na variacije grba je jasno, da so bili gospodje Limbuški sorodstveno povezani z Mariborskimi. Ime začetnika Limbuških nam sicer bolj nakazuje sorodstveno povezavo z Wildonci. Čas nastanka gospodov Limbuških in (če ob tem upoštevamo) čas nastanka gospodov Mariborskih kažeta prej na stransko vejo Wildoncev kot pa Mariborskih. Veliko bolj pa je verjetno, da je tudi tukaj prišlo do združitve plemiških družin.

Prva omemba gospodov Limbuških sega v leto 1145, a med zgodovinarji velja za sporno. Namreč, kar pol stoletja se nato ne omenjajo več. Šele leta 1189 je omenjen Liupold Limbuški z gradom v Limbušu (nem. *Lembach*), in sicer da je brez dovoljenja Šentpavla pozidal grad v Kamnici in okupiral

⁴⁶ Kos: *Vitez in grad*, str. 327–328.

⁴⁷ Kos: *Vitez in grad*, str. 315–316.

ozemlje.⁴⁸ Liupold se nato omeni ponovno leta 1210, ko je s Šentpavлом menjal zemljišča. V listini tudi najdemo zapis: »... *cum domino Liupoldo ministeriali nostro de Levnbach fecit ...*«, iz katerega je razvidno, kako hitro se je priznal za vazala Šentpavla.⁴⁹ Že leta 1190 sta omenjena še dva Limbuška, Pernger (Bernhard) in Ruoger.⁵⁰ Ruoger kasneje ni več omenjen, Pernger pa še do leta 1220, ko je tudi dobil denarno odškodnino od Šentpavla in v zameno samostanu vrnil okupirano zemljo.⁵¹

Med Liupoldom in Perngerjem sorodstvene povezave ni mogoče natančno določiti. Sklepalo se sicer je, da sta bila oče in sin, čeprav listine, ki bi to potrjevala, ni. Vsaj dvajset let sta nastopala kot priči oba, izkazalo pa se je, da je Pernger preživel Liupolda le za deset let. Oba podatka bolj kažeta na to, da sta bila sorodstveno povezana drugače – kot brata ali bratranca. K temu napeljuje tudi dejstvo, da je družina pripadala Gundakarjem, pri čemer bi bilo nenavadno, da bi v Limbušu nastavili le enega gospoda, če je bila praksa, kot večkrat poudarjamo, nastavljeni po dva družinska člana na eno gosposčino.

V letih 1235 in 1241⁵² se v listinah pojavi Konrad Limbuški. Verjetno je bil Perngerjev sin, saj se, kot kaže, omeni šele po njegovi smrti. Njegovo ime in imena sinov kažejo na rod Gundakarjev. Iz listine je razvidno, da ni bil zvesti ministerial Šentpavla, kot je to bil Pernger. Ropal in škodoval je samostanu, zato je leta 1235 Sofija Limbuška, verjetno njegova hčerka, darovala samostanu v Žičah pet hub v Laznici.⁵³ Nič bolje niso ravnali njegovi sinovi Ulrik, Rudolf, Henrik in S., za slednjega imena ne poznamo. Tudi oni so si postregli z zemljo Šentpavla in ropali njegove hube. Leta 1259 so morali Šentpavlu obljubiti, da ne bodo več ropali in da bodo povrnili škodo. Med pričami najdemo tudi Gotfrieda Mariborskega in oba brata Viltuška.⁵⁴ Listina je zanimiva zaradi dveh razlogov. Prvi je ta, da so nastopali v listini tudi njihovi sorodniki, in sicer kot garanti. Drugi pa je, da se v listini ne omenja četrtega brata, Henrika. Logična razlaga bi bila, da je bil še mladoleten, vendar je v drugi listini omenjen že istega leta, ko njegovi sestri, Sofija in Elizabeta, vstopita v studeniški samostan.⁵⁵

⁴⁸ StUB, III. del, št. 280, Pettau 1259.

⁴⁹ StUB, II. del, št. 112, S. Pauli 1210.

⁵⁰ StUB, I. del, št. 712, S. Pauli 1190.

⁵¹ StUB, II. del, št. 182, S. Pauli 1220.

⁵² StUB, II. del, št. 397, Seitz 1241.

⁵³ StUB, II. del, št. 322, Pettau 1235.

⁵⁴ StUB, II. del, št. 280, Pettau 1259.

⁵⁵ StUB, II. del, št. 283, Studenice 1259.

Nasledniki bratov so bili: Leopold Limbuški, omenjen v letih 1268 in 1273, Wernher Limbuški, omenjen v letih 1275 in 1296, ter Almerik Spete, omenjen leta 1282, priženjen Konjiški. V listinah nastopajo le kot priče, nihče ni pečatil, iz česar sklepamo, da se jim ni uspelo povzpeti višje po družbeni hierarhiji. Omenjeni so še Ulrik I. Limbuški, in sicer med letoma 1309–1322, Oton Limbuški, med letoma 1323–1343, Wernher II. Limbuški, leta 1332 (Otonov brat), Albreht Limbuški, leta 1332, in njegov bratranec, Gotfried ali Göschel, med letoma 1323–1331. V začetku 14. stoletja so začeli prodajati svoje posesti. Leta 1333 je Lucija, vdova po Rajnprehtu iz Maribora, zastavila polovico gradu Limbuš Ulriku iz Walseeja. Walseeji so kasneje prevzeli tudi Maribor. Oton Limbuški je verjetno stopil v službo gospodov Ptujskih ali Celjskih in tako napredoval. Medtem je bil Ulrik II. Limbuški statusno že degradiran, saj ni pridobil nobenih pomembnih služb in tudi ni pričal za pomembne plemiče. Poročil se je z žensko nižjega stanu od svojega, in sicer s hčerko mariborskega plemenitega meščana Platrama, ki je bil bogatejši od marsikaterega štajerskega plemiča, a vseeno meščan. Obstajajo ugibanja, da naj bi z bratrancem Ekehardom med letoma 1374–1378 živel v Mariboru v meščanski hiši in ne v gradu. S Konradom Limbuškim, ki je umrl pred letom 1390, je ta veja izumrla. Stranska veja, ki se je ustalila na Zgornjem Štajerskem, je izumrla okoli leta 1579. Gospostvo Limbuško je bilo konec 14. stoletja v rokah gospodov Marenberških in od začetka 15. stoletja v rokah Celjskih.⁵⁶

Za razliko od gospodov Mariborskih so Limbuški bili ministeriali Šentpavla, zato niso spadali med deželno spremstvo, imeli pa so težavo s priznavanjem avtoritete šentpavelskega opata.

LUŠPERŠKA VEJA

Lušperk (nem. *Luschberg*) je stal na pobočju Loške gore nad sotočjem Dravinje in Ljubnice ter sodil v deželsko sodišče Vitanja. Gospostvo je bilo alod krškega škofa. Stolpast grad se prvič omeni s Henrikom leta 1279, ki je pričal na mariborskem gradu. Henrik se je nato pojavljal v listinah kot priča do leta 1325, ko je nastopil kot priča v kupo-prodajni pogodbi med Leopoldom Konjiškim in gospodi Viltuški.⁵⁷ Leta 1318 je omenjen kot

⁵⁶ Kos: *Vitez in grad*, str. 315–316.

⁵⁷ RHSt., II. del, št. 1636, Gonobitz 1325.

vitez.⁵⁸ Skoraj vedno se pojavi v družbi enega od gospodov Mariborskih, tudi pričal je predvsem v Mariboru.⁵⁹ Domnevalo se je, da je bil Henrik sin Konrada Mariborskega, čeprav kaže, da ni bilo tako. Vsekakor je bil sorodstveno povezan z Mariborskimi. Wernherja Lušperka zasledimo leta 1325 v Mariboru,⁶⁰ Nikolaj Lušperk pa je leta 1327 v Kranju pričal za Friderika Žovneškega.⁶¹ Podatka nam kažeta, da Lušperški niso bili stalno prisotni ali pa sploh niso bili prisotni na Lušperku. Zagotovo vemo, da je bil Peter, omenjen leta 1333, sin Henrika. Za druge ne moremo trditi, v kakšnem sorodstvenem razmerju so bili. So pa v listinah omenjene še osebe, za katere se je kasneje izkazalo, da niso bile v nobenem sorodu z Lušperškimi; recimo Hans iz Lassperga, ki je imel v zastavi imena krajev Ljutomer, Trušenj in Radgona. Prav tako Viljem Lušperker, ki ga zasledimo leta 1387 v Celju, a je bil njegov grb povsem drugačen – ris na hribu (*Luchs-berg*). Krški škof⁶² je nedvomno prevzel grad in postavil upravnika, proti koncu 15. stoletja je dal grad izprazniti, leta 1502 je bil že opuščen.⁶³

Lušperški, tako kot Limbuški, z deželnim knezom niso imeli neposrednega stika in tudi niso spadali med njegove ministeriale. Bili so vazali krškega škofa, Lušperk so imeli le v fevdu.

HOMPOŠKA VEJA

Gospodje Hompoški (Hompoš, nem. *Haus*) so bili stara ministerialna družina, znana že iz časov Spanheimov leta 1124. Njihovo tradicionalno ime je bilo Wernher. Med boji za nasledstvo v avstrijskih deželah v 13. stoletju so tudi oni začeli ropati samostane.⁶⁴ Predvidevalo se je, da so gospodje Mariborski konec 13. stoletja s priženitvijo postali lastniki gospodščine Hompoške. K temu so napeljevala tudi imena, kot Henrik Hompoški, omenjen leta 1284, in Konrad Hompoški, omenjen leta 1305.⁶⁵

V listini iz leta 1323 zasledimo Rajnprehta Mariborskega, ki je v bistvu Rajnpreht Hompoški,⁶⁶ omenjen med letoma 1305–1323. Gre za dedno opo-

⁵⁸ RHSt., I. del, št. 961, Bleiburg 1318.

⁵⁹ RHSt., I. del, št. 110, Marburg 1309; št. 108, Wien 1309; št. 435, Wöllan 1312.

⁶⁰ RHSt., II. del, št. 1667, 1325.

⁶¹ RHSt., II. del, št. 1809, Krainburg 1327.

⁶² Krška škofija ali Gurk na današnjem avstrijskem Koroškem.

⁶³ Kos: *Vitez in grad*, str. 319–320.

⁶⁴ StUB, II. del, št. 182, S. Pauli 1220.

⁶⁵ Kos: *Vitez in grad*, str. 289–290.

⁶⁶ RHSt., I. del, št. 623, Haus 1314; št. 318, Marburg 1311.

roko. Z njo je Rajnpreht s privoljenjem svojega gospoda cesarja Friderika Habsburškega in njegovih dveh bratov, kneza Albrehta in Otona, zapustil Hompoš »... *die sein erkaufte hgl. Lehen und nicht väterliches Erbe ist ...*«, kot sledi: zgornji del gosposčine s stolpom je zapustil svojemu sinu Otonu Mariborskemu. Spodnji del s kapelo pa ženi Lucein in sinu Georgu. Če bi Oto umrl brez otrok, bi njegov del pripadal Rajnprehtovi ženi in Georgu. Če bi Georg umrl brez otrok, bi spodnji del gosposčine pripadal Otonu. Če pa bi se Lucein ponovno poročila, bi jo moral Georg oziroma Oto izplačati. Pomembnost oporoke se kaže v tem, da so jo pečatili Gotfried Mariborski, Henrik Kranšperški, Albert in Henrik Viltuški. Med pričami pa najdemo še, recimo, dediča Gundakarja Steyerskega in Ulrika Mariborskega.⁶⁷ Iz tega je razvidno, da so gospodje Mariborski postali lastniki Hompoša šele v začetku 14. stoletja z nakupom fevdalnih pravic. Sama posest pa je bila deželno-knežja posest.

Rajnprehtov sin Oto je na Hompošu živel zagotovo še leta 1334. Okoli leta 1348 je Hompoš zamenjal z Ulrikom Wallseejem.⁶⁸

Razvoj odnosov med Hompoškimi in deželnimi knezi je v bistvo enak ali zelo podoben kot pri Mariborskih, saj je bil tudi Hompoš, kot Maribor, deželno-knežja posest. Kakšen vpliv je imel deželni knez na te posesti, je razvidno iz oporoke Rajnprehta Hompoškega, ki je moral pridobiti privoljenje deželnega kneza.

VILTUŠKA VEJA

Nastanek Viltuša je tesno povezan z zgodovino Maribora in gospodov Mariborskih. Ulrik in Gottfried Mariborski sta odvezla zemljo Šentpavlu in ustanovila Viltuš.⁶⁹ Sprva je to bil utrjen palacij. Prvi, ki se pojavi v virih leta 1190 kot Viltuški, je bil Henrik, oče omenjenih Mariborskih.⁷⁰ Po Viltušu sta se nato imenovala tudi Ulrik in Gottfried.

Šele v drugi generaciji pride do snovanja nove družinske veje – gospodov Viltuških. V virih se pojavijo Albreht, Henrik, Dimuda in Kunigunda. Pojavijo se kot donatorji in priče ob ustanovitvi studeniškega samostana,

⁶⁷ RHSt., II. del, št. 1437, Haus 1323; št. 2150, 1329; št. 2151, 1329.

⁶⁸ Kos: *Vitez in grad*, str. 289–290.

⁶⁹ Mlinarič: *Gosposčina Viltuš*, str. 221.

⁷⁰ StUB, I. del, št. 712, St. Paul 1190.

a lastnega žiga še niso posedovali.⁷¹ Prejeli so ga okoli leta 1254, njihov simbol je bil vzpenjajoči se lev.⁷²

Gospodje Viltuški so se sprva, kar je bilo značilno za vse mariborske veje, pogosto pojavljali v družbi Mariborskih, še posebej Ulrika in Gotfrida.⁷³

Leta 1399 se je Henrik II. Viltuški zapletel v spor z deželnim knezom Rudolfom Habsburškim zaradi gradu Muta. Henrik II. ni hotel izročiti gradu ter ga je raje začel utrjevati. Po Rudolfovem obleganju gradu je Henrik II. uvidel situacijo in se pokoril. Ohranil je družinsko posest ter od deželnega kneza dobil 200 mark v srebru.⁷⁴

Z načrtno ženitveno politiko so postali tudi lastniki dela gosposčine Štatenberške⁷⁵ in Ivniške.⁷⁶ Gosposčino Konjiško pa so odkupili oziroma del zamenjali s Ptujskimi.⁷⁷ Konjiško gospostvo je bilo pomembno, ker so Viltuški tam tvorili leta 1351 stransko vejo, t. i. Konjiško vejo, ki je že leta 1385 izumrla.⁷⁸ Za nekaj časa so postali njihovi vazali tudi sosednji gospodje Bresterniški.⁷⁹

⁷¹ StUB, III. del, št. 49, Pettau 1249 »Puerorum de Wilthusen, qui proprium adhuc non habent sigillum, apponentes«.

Nato je ustanovitev samostana, skupaj z daritvami, potrdil tudi oglejski patriarh Berthold in ob tej priliki na samostan prenesel tudi župnijo Schleinits. Med donatorji se ob tej priliki omenijo med drugimi tudi otroci Viltuša: »puerorum de Wylthausen Heinrici, Alberti, Dvemodis et Chunegundis«. StUB, III. del, št. 59, Sofumberge b. Cividale 1249.

⁷² StUB, III. del, št. 114, Marburg 1252; št. 148, s. Lorenzen i. d. Wüste 1254; št. 280, Pettau 1259.

⁷³ StUB, III. del, št. 114, Marburg 1252; št. 148, s. Lorenzen i. d. Wüste 1254; št. 280, Pettau 1259.

⁷⁴ Tangl: *Die Grafen von Heunburg*, str. 252–253; Lichnowsky: *Geschichte des Hauses Habsburg*, str. 195 in 196; *Manuskript Wildhaus*, str. 7 in 8; Ottokars: *Österreichische Reimchronik*, verz 78705–78905; Gebler: *Geschichte des Herzogthums Steiermark*, str. 181; Petteneegg: *Die Herren von Aufenstein*, str. 33; Bele: *Rodbina Trušenjskih*, str. 28.

⁷⁵ Mlinarič: *Gosposčina Viltuš*, str. 223; Koropec: *Obdravsko selniško v srednjem veku*, str. 58; Pirchegger: *Die Herrschaft Marburg*, str. 49; Kos: *Vitez in grad*, str. 389.

⁷⁶ Mlinarič: *Gosposčina Viltuš*, str. 224; Koropec: *Obdravsko selniško v srednjem veku*, str. 58; *Chronik des Schlosses Wildhaus*, str. 1 in 2; Pirchegger: *Die Herrschaft Marburg*, str. 49; Kos: *Vitez in grad*, str. 389.

⁷⁷ RHSt., II. del, št. 2036, 1329 Leibnitz; Koropec: *Obdravsko selniško v srednjem veku*, str. 58; *Chronik des Schlosses Wildhaus*, str. 1.

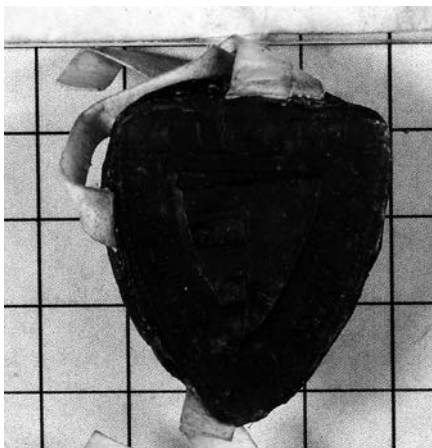
⁷⁸ Mlinarič: *Gosposčina Viltuš*, str. 224; Koropec: *Obdravsko selniško v srednjem veku*, str. 60; *Chronik des Schlosses Wildhaus*, str. 1; Kos: *Vitez in grad*, str. 389. Schmutz piše namesto o Henrik, o Hansu in Katerini. Schmutz: *Historisch-topographisches Lexicon*, str. 516.

⁷⁹ RHSt., II. del, št. 2070, 1329.

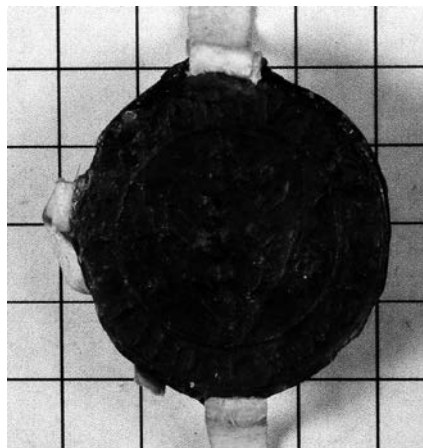
Leta 1471 je umrl Erazem, zadnji gospod Viltuški.⁸⁰ Tako so Viltuški preživeli vse druge mariborske veje in tudi Wildonce. Posest je prešla na Auersperge,⁸¹ grb pa na Rogendorfe.⁸²

Pri Viltuških beležimo, vsaj na začetku, tako kot pri Limbuških, problematičen odnos do Šentpavla in nepriznavanje avtoritete opata. Kasneje pa sledi pokoritev, postanejo ministeriali opata in dobivajo donosne službe. Odnos do deželnega kneza se zaplete konec 13. stoletja, ko izbruhne spor za Muto.

PEČATI

Ulrik IV iz Maribora, 10. avgust
1309, SI AS ZL 1063, št. 6068

Konrad IV iz Maribora, 10. avgust
1309, SI AS ZL 1063, št. 6068

Pečat Ulrika IV. vsebuje trikotni ščit in leva, ki pleza navzgor.

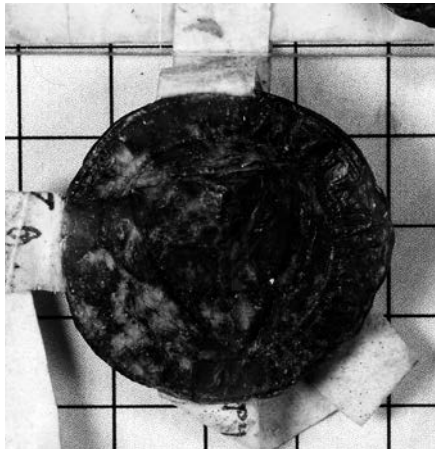
Pečat Konrada IV. ima skupno z drugima pečatoma le trikotni ščit. Ne vsebuje pa leva.

⁸⁰ Mlinarič: *Gospoščina Viltuš*, str. 224; Mlinarič: *Graščina Betnava pri Mariboru*, str. 14; Jakič: *Vsi slovenski gradovi*, str. 359.

⁸¹ Mlinarič: *Gospoščina Viltuš*, str. 225; Mlinarič: *Graščina Betnava pri Mariboru*, str. 14; *Chronik des Schlosses Wildhaus*, str. 2; *Manuskript Wildhaus*, str. 3 in 10; Stopar: *Grajske stavbe*, str. 129; Koropec: *Obdravsko selniško v srednjem veku*, str. 61; Pirchegger: *Die Herrschaft Marburg*, str. 49.

⁸² Sacken: *Kunstdenkmale des Mittelalters*, str. 120.

Pečat Henrika II. vsebuje prav tako trikotni ščit in leva, ki pleza navzgor. Ugotavljamo, da se pri vseh treh pojavlja trikotni ščit, pri dveh pa tudi lev, ki pleza navzgor.

Henrik II z Viltuša, 14. september 1325, SI AS ZL 1063, št. 6103

ZAKLJUČEK

S širitvijo moči in vpliva deželnih knezov Otakarjev na Spodnjo Štajersko so si ti želeli zavarovati na novo pridobljeno marko. Zato so tudi dali zgraditi oziroma izgraditi Maribor – *Marchpurch*. *Marchpurch*, tj. grad ob meji, ki je imel nalogo varovati novo marko deželnega kneza. Na Spodnjem Štajerskem namreč ni posedoval močnega, utrjenega in strateško postavljenega gradu, zato je bil Maribor s svojo strateško lego idealen. Leži namreč ob prometnicah in reki Dravi, ki je nudila še dodatno možnost obrambe z naravno oviro. Maribor ob nastanku ni bil namenjen samo obrambi pred lokalnimi plemiči, ampak tudi pred Madžari, saj so predstavljali največjega nasprotnika, ki bi lahko ogrozil posest deželnega kneza.

Pomembnost Maribora za deželnega kneza se kaže tudi v tem, da je nastavljal v Mariboru svojo najpomembnejšo ministerialno družino – Gundakarje, ki so takrat že bili razvejani na več družin. V primeru Maribora govorimo tako o nastanitvi Wildoncev. To nam potrjujejo dokumenti in naslovi plemičev, ki so jih pred tem imeli in so bili vsi povezani z Wildonci. S tem je deželni knez povezal obrambo t. i. Podravske marke z obrambno strukturo jugovzhodne Štajerske, ki so jo vodili in upravljali prav Wildonci. Tako je treba gledati Maribor v sklopu obrambne linije

Riegsburg–Radgona–Wildon. Z vključitvijo Podravske marke se je ta linija seveda morala razširiti – po 12. stoletju še z Mariborom in v končni fazi s Ptujem, ki pa ni bil deželnoknežji.

Riher III. Mariborski in Konrad Mariborski sta oba službovala v Riegersburgu, ki je bil neposredno na frontni liniji proti Madžarski in tako rekoč nenehno v vojni pripravljenosti, če že ne v vojni. Upravičeno lahko rečemo, da sta spadala med vojskovodje deželnega kneza. Napotitev obeh plemičev v Maribor, kjer je bilo treba z vidika deželnega kneza na novo vzpostaviti obrambno strukturo proti Madžarom, dokazuje pomembnost njune vloge in naloge ter visoko zaupanje deželnega kneza. Njuno imenovanje ni bilo naključno.

Konrad je umrl brez moških potomcev. Ker so vedno nastavljali dva družinska člana na eno gosposčino, je deželni knez poslal v Maribor Henrika s sinovi – Ulrikom, Gotfriedom in Konradom. Ulrik je bil postavljen ob bok Riherju III.

Henrikova sinova Ulrik in Gotfried sta takoj pričela, kar je bila takrat običajna praksa, širiti svojo moč tako, da sta zasedela tujo zemljo in ropala tuje hube. Nedvomno jima je pri tem pomagal tudi Henrik. Ostaja pa prikrito, kako sta se do tega vedla Riher III. in njegov sin Riher IV. A lahko predvidevamo, da sta pri tem sodelovala, kakor tudi drugi del družine Wildoncev. Njihovo početje je odobral tudi deželni knez, saj se je s tem krepila posredno tudi njegova moč. Največjo škodo je pri tem utrpel samostan Šentpavel. Opat vojske ni imel, tako je lahko le popisal odvzeto mu zemljo.

Na ta način so Wildonci postali lastniki širše okolice Maribora. Nastala sta gradova Limbuš in Viltuš, na začetku kot utrjen palacij. Slednjega je upravljal Henrik, poimenovan tudi Henrik Svetomarjetski, Henrik Viltuški in Henrik *castellanus fratris*. Limbuš pa sta upravljala Leopold in Bernhard. Medtem ko Limbuš že na začetku prevzame druga veja, je pri Viltušu razvoj zakasnen. Viltuš v prvi generaciji še upravljata Ulrik in Gotfried. Šele v drugi generaciji pride do delitve in snovanja nove družinske veje gospodov Viltuških. Hkrati z Ulrikom in Gotfriedom že lahko pričnemo govoriti o gospodih Mariborskih, stranski veji Wildoncev.

Gospodje Mariborski so uživali na Spodnjem Štajerskem velik ugled in vpliv, v listinah so navedeni kot priče ali pa so listine potrjevali s svojim pečatom. Njihov vpliv je segal od Dravograda do Ptuja in od Lipnice do Slovenskih Konjic, tj. po celotni Podravski marki. Moč so črpali iz svoje posesti in dobrih stikov z deželnim knezom. V listinah slednjega so se tudi redno pojavljali kot priče.

Drugače je s stranskimi vejami, pri katerih ne opazimo več te bližine do deželnega kneza. Stranske veje so tako morale iti svojo pot. Slednje je tudi bilo pogojeno s tem, da so posedovali zemljo drugega fevdalnega gospoda. V primeru Limbuša in Viltuša govorimo o Šentpavlu, v primeru Lušperka pa o krškem škofu. Tako so bili Mariborski in Hompoški vazali in ministeriali deželnega kneza, Viltuški in Limbuški pa šentpavelskega opata.

Takoj za gospodi Mariborskimi so se najvišje povzpeli gospodje Viltuški, ki jim je uspelo tvoriti še eno stransko, t. i. konjiško vejo. Z dobro družinsko politiko so postali lastniki številnih gosposčin: dela Štatenberga, Ivnika, Betnave in Slovenskih Konjic. Za nekaj časa pa so si pokorili tudi gospode Bresterniške. Še pomembnejše je, da so poleg drugih spodnještajerskih plemičev nastopali kot garanti pri pomembnih zadevah – medplemiških kupo-prodajnih in dednih pogodbah. To jih uvršča med pomembnejše spodnještajerske družine, kot sta to bili družini gospodov Mariborskih in Ptujskih.

VIRI

Chronik des Schlosses Wildhaus, Pokrajinski arhiv Maribor, fond Viltuž, AE 3.

Spangenberg Cyriacus, *Adels Spiegel, Historischer Ausfürlicher Bericht Was Adel sey und heisse/Woher er kome/Wie mancherley er sey*. Gedruckt von Michel Schmuck, 1591.

Moritz Felicetti, *Handschrift Felicetti*. Band V. Graz 1890.

Wilhelm Gebler, *Geschichte des Herzogthums Steiermark – von den ältesten Zeiten bis auf unsere Tage*. Hesse's Buchhandlung, Gratz 1862.

Heinrich Friedrich Hagen, *Minnesinger – Geschichte der Dichter und ihrer Werke*. Vierther Theil, Verlag Borth, Leipzig 1838.

Maria Eduard Lichnowsky, *Geschichte des Hauses Habsburg*. Schamburg und Compagnie, Wien 1837.

Manuskript Wildhaus. Pokrajinski arhiv Maribor, fond Viltuž, AE 3.

Albert von Muchar, *Geschichte der Herzogthums Steiermark*. Leuschner & Lubensky k. k. Universitäts-Buchhandlung, VII. Theil, Grätz 1864.

Oesterreichische National-Encyklopädie – oder alphabetische Darlegung der wissenschaftigsten Eigenthümlichkeiten des österreichischen Kaiserthums, Commission der Friedr. Beck'schen Universitäts-Buchhandlung, Wien 1887.

Ottokars: *Österreichische Reimchronik*. Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, Band V., Theil II., Hannover 1893.

Pečat Henrik II z Viltuša, Arhiv Republike Slovenije, Zbirka listin – SI AS ZL 1063, št. 6103.

Pečat Konrad IV z Maribora, Arhiv Republike Slovenije, Zbirka listin – SI AS ZL 1063, št. 6068.

Pečat Oto z Limbuša, Arhiv Republike Slovenije, Zbirka listin – SI AS ZL 1063, št. 5797.

Pečat Ulrik IV z Maribora, Arhiv Republike Slovenije, Zbirka listin – SI AS ZL 1063, št. 6068.

Gaston Eduard Petteneegg, *Die Herren von Aufenstein*. Ein Beitrag zur österreichischen Geschichte im XIV. Jahrhunderte, Neues Jahrbuch – heraldisch genealogische gesellschaft Adler, Wien 1875.

Regesten des Herzogtums Steiermark. Erster Band 1308–1319, Historische Landeskommission für Steiermark, Graz 1976.

Regesten des Herzogtums Steiermark. Zweiter Band 1320–1330, Historische Landeskommission für Steiermark, Graz 2008.

Otto Franz Roth, *Stainzer Regesten aus Findbüchern, Verlassinventaren und anderen einschlägigen Verzeichnissen des ehemaligen Augustinerchorherrenstiftes und der nachmaligen Staats- bzw. Religionsfondsherrschaft*. Mitteilungen des steiermärkischen Landesarchiv, Graz 1967.

Freiherr Eduard Sacken, *Kunstdenkmale des Mittelalters – im Kreise ob dem Manhartsberge des Erzherzogthums Niederösterreich*. Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien, Band V., Wien 1861.

Carl Schmutz, *Historisch-topographisches Lexicon von Steyermark*. Erster Theil, 1822.

Carl Schmutz, *Historisch-topographisches Lexicon von Steyermark*. Dritter Theil, 1822.

Leopold Franz Freiherr Stadl, *Hell glanzender Ehrenspegel des Herzogthumb Steyer*. Graz 1731.

Pokrajinski arhiv Maribor, fond Viltuž, AE 1–8, različni dokumenti.

Karlmann Tangl, *Die Grafen von Heunburg – II. Abtheilung von 1249–1322*. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts – Quellen, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Band 25, Wien 1860.

Ueber die grösseren Grabmäler zu Garsten bei Steyer. Zeitschrift des Museum Francisco-Carolinum, 10. maj 1843, Linz 1843.

Georg Mattheus Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*. Izbor Stopar in Premzl, Kranj 2006.

Wappenbuch, die Reichsgräflichen Wappen. Dritter Band, Verlag Raspischen Handlung, Nürnberg 1773.

Joseph Zahn, *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*. Historischer Verein für Steiermark, I. Band, Graz 1875.

Joseph Zahn, *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*. Historischer Verein für Steiermark, II. Band, Graz 1879.

Joseph Zahn, *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*. Historischer Verein für Steiermark, III. Band, Graz 1903.

LITERATURA

Martin Bele, Rodbina Trušenjskih. *Kronika*, št. 59, Ljubljana 2011.

Gerhard Berthold und Hansjörg Pfeiler, *Otakarische Ministeriale aus dem Traungau*. Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchiv, Band VIII., Verlag Böhlau, Graz 1964.

Pavle Blaznik: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*. I. in II. del. Založba Obzorja, Maribor 1986.

Matej Dasko, Viltuške zgodbe. *Mariborski utrip*, 20. april 2012.

Herwig Ebner, Die politische und verfassungsrechtliche Stellung der Traungauer in der ehemaligen Untersteiermark. *Zbornik Das Werden der Steiermark*. Verlag Styria, Graz 1980.

Peter Feldbauer, *Der Herrenstand in Oberösterreich – Ursprünge, Anfänge, Frühformen*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1972.

Peter Feldbauer, *Herrschaftsstruktur und Ständebildung*, Band I. – *Herren und Ritter*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1973.

Ljudmil Hauptmann.: *Mariborske Studije*. RAD Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1938.

Ivan Jakič, *Vsi slovenski gradovi*. Ljubljana 1997.

Jože Koropec, Obdravsko selniško v srednjem veku. *Selnica ob Dravi: zbornik ob 900. letnici kraja*. Selnica ob Dravi 1993.

Dušan Kos, *Vitez in grad – vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Založba ZRC, Ljubljana 2005.

Jože Mlinarič, Gospoščina Viltuš pri Mariboru po urbarju iz leta 1588. *ČZN*, let. 43, št. 2, Maribor 1972.

Jože Mlinarič, Graščina Betnava pri Mariboru. *Kronika*, let. 24, št. 1, Ljubljana 1976.

Jože Mlinarič, Selnica pri Mariboru do začetka 18. stoletja. *ČZN*, št. 1–2, Maribor 1979.

H. Pirchegger, Die Herrschaft Marburg, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, XLIII. Jahrgang, Graz 1952.

Fritz Posch, Die Besiedlung und Entstehung des Landes Steiermark. *Zbornik Das Werden der Steiermark*. Verlag Styria, Graz 1980.

Fritz Posch, Die Herrschaft Riegersburg und Graf Poto (auch Boto) und seine Erben. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, Nr. 83, Graz 1992.

Ivan Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji – med solčavskim in kobanskim*. IV. knjiga, založba Viharnik, Ljubljana 1993.

Peter Štih, K predzgodovini mesta Maribor. *Studia Historica Slovenica*, letnik 6, št. 2–3, Maribor 2006.

Josef Wiedner, *Heimatgeschichte von Deutsch Goritz*. Verlag Gemeindeamt Deutsch Goritz, Deutsch Goritz 1972.

THE ORIGINS AND THE DEVELOPMENT OF THE MARIBOR NOBILITY

Summary

When the Traungav family arrived to Styria they also brought their ministerial families with them. The most important ministerial family was the Gundaker family, which had numerous branches and one of them was the Wildon branch. The Wildon family was in charge of defending east and southeast Styria. When Maribor and its surroundings were annexed to the Traungav property, the Traungavs entrusted the Wildon family with the establishment and management of defence. The Maribor nobility were the offspring of the Wildon family and they stated their own family branches.

The Maribor nobility were directly subordinated to the provincial prince. They were so to speak his right hand. With their wealth and many estates that were mostly violently taken they were an extremely powerful force. With their stamp right they also guaranteed the respect of signed contacts and therefore their reputation was immense.

Next to the Maribor nobility the Viltuš family moved up highest on the social ladder. With carefully planned marriages they accumulated wealth, with plundering they weakened the competitive land nobilities and at opportune moments they bought other properties. The Viltuš family succeeded in expanding and they formed their own family branch in Konjice, but they died out very soon.

All the family branches were known for plundering and the so-called double-track leadership. The double-track leadership meant that the lordship was not run by one person but by at least two. This way of leadership was brought here by the founders Richer and Konrad. All branches wanted to get as much land as possible using plundering. Plundering was successful only until the order was established. When plundering was no longer possible they lost an important income source. The latter led to financial problems and the decline of Limbuš and Lušperk nobility.

DER URSPRUNG UND DIE ENTWICKLUNG DER MARIBORER/MARBURGER HERRSCHAFTEN

Zusammenfassung

Als die Traungauer Familie in die Steiermark kam, kamen mit ihnen auch ihre Ministerialfamilie. Die wichtigste Ministerialfamilie von ihnen waren die Gundakers, von denen zahlreiche Äste stammten. Eine von denen war die Wildon Familie. Ihr war die Landesverteidigung von Ost- und Südost Steiermark anvertraut. Mit dem Anschluss Maribors/Marburgs und seiner Umgebung an den Besitz der Traungauer, übergaben die Traungauer den Aufbau und die Führung der Landesverteidigung der Wildon Familie. Aus der Wildon Familie stammen auch die Herrschaften von Maribor/Marburg, die ihre eignen Stammesbaumäste bildeten.

Die Mariborer/Marburger Herrschaften waren direkt dem Landesfürst untergeordnet, sie waren so zu sagen seine rechte Hand. Mit ihrem Vermögen und zahlreichen Besitzen, die sie meistens gewalttätig übernahmen, hatten sie eine extrem große Macht. Mit ihrem Siegelrecht waren sie auch Garant für die Beachtung von abgeschlossenen Verträgen und ihr großes Ansehen war eine logische Folge.

Neben der Mariborer/Marburger Herrschaften ist auch die Viltuš/Wildhau Familie hoch aufgestiegen. Mit gut geplanten Hochzeiten akkumulierten sie ihr Vermögen, mit Plün-

derungen schwächten sie die Konkurrenzherrschaften und bei Gelegenheiten kauften sie auch andere Besitze. Der Viltuš/Wildhaus Familie gelang eine extensive Ausbreitung, so dass sie ihren eigenen Stammbaumast in Konjice/Gonobitz bildeten, der aber sehr bald ausstarb.

Alle Stammbaumäste plünderten und alle hatten die sogenannte zweigleisige Verwaltung. Die zweigleisige Verwaltung bedeutete, dass die Herrschaft nicht nur von einem, sondern wenigstens zwei Herrschern verwaltet wurde. Diese Art von Verwaltung brachten schon die Begründer Richer und Konrad mit. Mit Plünderungen versuchten alle Familien so bald wie möglich viel Land in Besitz zu nehmen, doch die Plünderungen waren nur bis zur Ordnungsherstellung möglich. Als die Plünderungen nicht mehr möglich waren, blieb auch eine wichtige Einkommensquelle weg. Dies führte dann zu finanziellen Schwierigkeiten und zum Untergang der Herrschaften von Limbuš/Lembach bei Marburg an der Drau und Lušperk/Luschberg.

Primerjava cenzurnih sistemov v prvi polovici 19. stoletja v celinski Evropi

Andrej Pastar*

1.02 Pregledni znanstveni članek
UDK 94:070.13(4)"18"

Andrej Pastar: Primerjava cenzurnih sistemov v prvi polovici 19. stoletja v celinski Evropi. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 86=51(2015), 2–3, str. 34–62

Članek predstavlja delovanje cenzurnih sistemov v celinski Evropi v prvi polovici 19. stoletja (habsburško cesarstvo, ruski imperij, prusko ter francosko kraljestvo). Primerja avstrijski cenzurni sistem in njegovo *strogost* z drugimi pomembnejšimi cenzurnimi sistemi v celinski Evropi do revolucionarnega leta 1848.

Ključne besede: cenzura, cenzurni odloki, Jožef II., Franc II., Metternich, odloki iz Karlovih Varov, restavracija, Sveta aliansa, Nemška zveza

1.02 Review Scientific Article
UDC 94:070.13(4)"18"

Andrej Pastar: Comparison of Censorship Systems in the First Half of the 19th Century Continental Europe. Review for History and Ethnography, Maribor 86=51(2015), 2–3, pp. 34–62

The article represents different censorship systems in continental Europe in the first half of the 19th century (the Habsburg Empire, the Russian Empire, the Prussian Kingdom and the French Kingdom). On the basis of modern historiographic literature it compares the Habsburg Empire censorship (known for its rigid censorship system), and other major censorship systems (until the revolutionary year 1848).

Key words: censorship, censorship edicts, Joseph II., Francis II., Metternich, Carlsbad Decrees, Restauration, Holy Alliance, German Confederation

* Mag. Andrej Pastar, univ. dipl. zgod., profesor zgodovine, Srednja medijska in grafična šola Ljubljana, Pokopališka 33, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija, andrej.pastar@smgs.si

UVOD

Habsburška cenzura velja za eno izmed najstrožjih v celinski Evropi v obdobju restavracije in kongresov. V zgodovinskem spominu se je usidrala kot tipičen simbol dobe bidermajer. Postala je sinonim protirevolucije in nazadnjaštva. Članek, bo poizkušal predstaviti in primerjati avstrijski cenzurni sistem z drugimi pomembnejšimi sistemi v celinski Evropi. Poudarek bo na preostalih dveh članicah Svete alianse – Rusiji in Prusiji ter na edini preostali veliki celinski sili, ki je bila hkrati odgovorna za zaostritev cenzure po vsej Evropi konec 18. stoletja – Franciji.¹

Večino literature in virov, uporabljenih v članku, izhaja iz nemškega govornega področja. Poglavitni sta predvsem dve deli. Prvo z naslovom *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur österreichischen Mediengeschichte* izpod peresa dr. Thomasa Olechowskega. Gre za temeljno delo s področja habsburške cenzure, ki najbolj podrobno opiše celoten zgodovinski razvoj avstrijske cenzure od tiskarske revolucije oziroma verskih vojn 17. stoletja pa vse do konca dvojne monarhije. Avtor v svojem delu poleg zgodovinskega razvoja opiše tudi upravni in pravni razvoj cenzure v habsburškem cesarstvu. Zraven ustroja državniškega aparata od vrhov oblasti pa vse do navadnih cenzorjev podrobno opiše tudi razvoj periodičnega tiska, ki je bil v tistem obdobju še posebej pod drobnogledom državnega nadzora.² Čeprav je delo v nemškem jeziku, podrobno pojasnju-

¹ Znano je, da se je cenzura močno zaostрила po vsej Evropi šele po francoski revoluciji. Na revolucijo so sprva gledali s simpatijami. Z radikalizacijo revolucije same so se te simpatije izgubile. V habsburškem imperiju sta imela dva dogodka velik vpliv pri spremembi javnega mnenja – francoska vojna napoved Avstriji in kasnejša usmrtitev kralja Ludvika XVI. in njegove soproge, Habsburžanke Marije Antoinette, leta 1793 in odkritje t. i. jakobinske zarote leta 1794. Prim. Georges Lefebvre, *Francoska revolucija*, Ljubljana 2007, str. 285–290; Peter Vodopivec, Kranjski jakobinec baron Siegfried von Tauferer in Francija, *Prispevki za novejšo zgodovino* XXX (1990) 1–2, str. 3–13; Katja Sturm-Schnabl, Odmev francoske revolucije na slovenskem Koroškem, *Zgodovinski časopis* 45 (1991) 1, str. 47–53. Obenem pa je tudi revolucionarna Francija po padcu jakobinskega režima vse bolj posegala po cenzuri, dokler ni bila celotna publicistika pod nadzorom države in je postala orodje državne propagande v rokah cesarja Francozov – Napoleona. Prim. Anthony Gaudilelere, *Télégraphe Officiel*, uradni časnik Ilirskih provinc: načrti in resničnost, *Kronika* 54 (2006) 3, 385–396; George Lefebvre, *Napoleon*, London 2009, str. 467–478.

² Drugi pomembni avtorji, ki se ukvarjajo z avstrijsko/habsburško cenzuro, so še Julius Marx z delom *Die österreichische Zensur im Vormärz*, Johann Winckler s svojim obsežnim delom *Die Presse Österreichs* ter sodobnik cenzure same in obenem njen največji kritik Adolph Wiesner, čigar obsežna knjiga *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*

je delovanje avstrijske cenzure, ki je veljala v obravnavanem obdobju za celotno slovensko narodno ozemlje.

Druga knjiga je zbornik *Zensur im Vormärz Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa* (ur. Gabrielle B. Clemens), ki je izšel v zbirki *Schriften der Siebenburger Schriften* leta 2013. V zborniku trinajst avtorjev predstavlja različne cenzurne sisteme v Evropi 19. stoletja do prelomnega leta 1848. Poudarek je na nemškem govornem področju, saj se devet od trinajstih prispevkov ukvarja s področjem takratne Nemške zveze.³ Drugi prispevki pa zajemajo cenzurne sisteme Francije, Rusije, Kraljestva dveh Sicilij in Španije. Skupaj tako prispevki geografsko pokrivajo večji del celinske Evrope. Žal pa sta v knjigi izvzeti dve veliki evropski področji, Skandinavija in takratni, še kako prisoten v Evropi, Otomanski imperij.⁴ Zgodovina cenzure v Veliki Britaniji pa je drugačna od tiste v drugih delih Evrope. V članku sem se osredotočil na opis in primerjavo štirih cenzurnih sistemov, poleg nam domačega habsburškega cesarstva še Rusije, Prusije in Francije. Skratka, velesil tedanje Evrope, ki so odločilno vplivale na razvoj

vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart, ki je izšla na predvečer revolucije v Stuttgartu leta 1847, velja pa obenem tudi za enega pomembnejših virov za raziskovanje avstrijske cenzure. Knjiga je uporabnikom dosegljiva v NUK, pa tudi preko spleta na digitale-sammlungen.de in si jo lahko uporabnik prenese na svoj osebni računalnik, prenosnik ali tablični računalnik.

³ Prispevki z nemškega govornega področja obravnavajo naslednje državne tvorbe: Rensko zvezo – Leipzig, kraljevino Vestfalijo, kraljevino Bavarsko, Prusijo, avstrijsko cenzuro hanzeatskih mest (Bremen, Hamburg in Lübeck) in veliko vojvodino Luksemburg.

⁴ Med pripravljanjem tega članka je izšla kritika zgoraj predstavljene knjige v eminentni ameriški zgodovinski reviji *The Journal of Modern History*, ki jo izdaja Univerza v Chicagu (The University of Chicago Press). Ta se ukvarja s preučevanjem evropske kulturne, intelektualne in politične zgodovine od renesanse dalje. V članku avtor William D. Godsey še bolj kritično opozori na nepopolnosti v knjigi. Predvsem ga moti pomanjkanje že prej omenjenih velikih geografskih oz. imperialnih področij – Skandinavije in Otomanskega imperija. Pogreša tudi obravnavo Velike Britanije in opozarja na poudarjanje prispevkov iz nemškega govornega področja (glej prejšnjo opombo). V knjigi resda zavzema osrednjo tematiko nemško govorno področje, kar pa je nekako pričakovano, saj je ta nastala med simpozijem v Nemčiji. Razvoj cenzure v Veliki Britaniji oz. v njenem imperiju in nekdanjih kolonijah pa je bil drugačen od preostale Evrope. Cenzura tam v tem času ni več obstajala. Zanimivo je, da kritika o prevelikem poudarjanju enega govornega področja prihaja ravno iz anglosaksonskega sveta, ki sam še prevečkrat pade v samopoveličevanje, najsi bo to na področju tehnologije, umetnosti in tudi zgodovino-pisja. Na izid članka me je prijazno opozoril dr. Rok Stergar. Več o tem v *The Journal of Modern History* 87 (2015) 2, str. 414–416. Gabriele B. Clemens, ed., *Zensur im Vormärz: Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*, Review by: William D. Godsey.

političnih dogodkov v predmarčni dobi, s tem pa tudi na razvoj cenzure v drugih deželah celinske Evrope.⁵

S pomočjo teh štirih sistemov bom poizkušal bralcu predstaviti delovanje cenzure na evropski celini od konca Napoleonove dobe do pomladi narodov, torej obdobje restavracije, ko je veljalo, da je bila cenzura močno prisotna po vsej Evropi.

Pri pisanju tega članka pa ne smem pozabiti tudi nekaterih slovenskih zgodovinarjev, ki so se ukvarjali in se še ukvarjajo s to tematiko. Brez njihove pomoči oziroma njihovih del ne bi mogel napisati tega prispevka, saj so razkrili delovanje habsburškega državnega aparata, časnikov, knjigo-tržcev, publicistov in literatov ter cenzorjev na naših tleh v obravnavanem obdobju. Med njimi velja omeniti starosti raziskovanja publicistike pri nas, to sta Ivan Prijatelj ter Fran Vatovec. Posebej bi omenil dr. Vladimirja Knafliča, ki je pred 85 leti izdal obsežno primerjalno študijo o razvoju tiskovne svobode v Evropi in svetu – *Traktat o tisku*.⁶ Med sodobniki pa Anjo Dular, Tanjo Žigon, Matjaža Birka, Vincenca Rajšpa, Janeza Krajncja ter Janeza Cvirna.

SAMOCENZURA, PREVENTIVNA IN REPRESIVNA CENZURA

Cenzura je obstajala v različnih oblikah od začetka pisane besede. Učne besede niso bile namenjene in dostopne vsem ljudem. Število bralcev je bilo mnogo manjše, kot je danes. Znanje in razumevanje tega sveta sleherniku nista bila prosto dostopna, le redki krogi izbrancev je imel dostop

⁵ Avstrijci so tako marca 1821 vojaško intervenirali v Neaplju po ustavni revoluciji leta 1820 in sodelovali pri vnovični uvedbi cenzure v Kraljestvu obeh Sicilij, potem ko je ta kraljevina doživela nekajmesečno publicistično renesanso. Francozi so posredno vplivali na njen razvoj v Španiji, najbolj očitno leta 1823, ko so s svojimi četami znova pomagali vzpostaviti absolutistično vladavino Ferdinanda VII. Države Nemške zveze pa so morale svoj pravni režim in odnos do publicistike, predvsem glede periodičnega tiska, prilagoditi zahtevam dveh dominantnih članic – Prusije in Avstrije. To se je še posebej poznalo po sprejetju Odlokov iz Karlovih Varov (Karlsbader Beschlusse 1819) in po revolucijah leta 1830. Prim. Gabrielle Clemens (ur.), *Zensur im Vormärz Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*. Schriften der Siebenburger Schriften. Memmingen 2013 (dalje Clemens, *Zensur im Vormärz*), str. 246–247 za Neapelj – Sicilijo, za Španijo str. 197–198 in za svobodne dežele Nemške zveze str. 83–105 ter 153–171.

⁶ Vladimir Knaflič, *Traktat o tisku, I. del. Zgodovinska in primerjalna študija o pričetkih, razvoju in zaprekah tiska in o vsebini in pomenu prava in tiskovne svobode*, Ljubljana 1930 (dalje Knaflič, *Traktat*).

do učenih knjig. Le premožnejši sloji so si lahko privoščili lastne knjige in kasneje periodični tisk.

S t. i. *tiskarsko revolucijo* so postale knjige množično dostopne. Pismenost pa je bila kljub tiskarski revoluciji nizka. Obstajalo je več ravni branja in pisanja. V novoveški Evropi sta se na začetku branje in pisanje pogosto poučevala ločeno. Kampanja opismenjevanja je potekala po evropskem podeželju v začetku 18. stoletja. V habsburškem cesarstvu je splošno šolsko obveznost uvedla Marija Terezija leta 1773 in z njo sta branje in pisanje dosegla širše ljudske množice, toda večina prebivalstva še vedno ni bila pismena.⁷

Nad tem, kar je bilo dovoljeno brati, je bilo treba vzpostaviti nadzor. Najprej je imela cenzuro v svojih rokah rimskokatoliška cerkev. Pri tem so ji bile v veliko pomoč njene takratne še mlade hčerke po skoraj vsej Evropi – univerze.

Tiskarski revoluciji je sledil verski konflikt, ki ga je s svojim protestom sprožil Martin Luther. Evropa je bila tako še bolj razdeljena med protestantskim severozahodom in katoliškim jugom. Nadzor nad knjižno produkcijo, predvsem protestantsko, je uzakonil papež Pavel IV. kmalu po Augsburškem verskem miru (1555), ko je izdal strogi seznam prepovedanih knjig *Index auctorum*. Sledil mu je milejši in mnogo bolj znan *Index librorum prohibitorum*, ki ga je na Tridentinskem koncilu dal v javnost papež Pij IV. Ta indeks so nato vsakih nekaj desetletij dopolnjevali in popravljali. Svojo merodajnost in strahospoštovanje pa je začel med ljudstvom indeks izgubljati v drugi polovici 18. stoletja, ko je cenzuro iz rok cerkve, jezuitov, vse bolj začela prevzemati država in so tudi cerkveni in posvetni krogi mirno prebirali t. i. prepovedane knjige in so bile te dostopne tudi v javnih knjižnicah.⁸

Sprva so se cenzurirale v glavnem tri stvari. V prvo kategorijo so sodile knjige z versko vsebino ali knjige, ki so bile versko sporne. Prepovedano je bilo vse, kar je bilo bogokletno – torej versko neprimerno in zato blasfemično. V to kategorijo so seveda sodili protestantski avtorji v katoliških deželah in filozofska ter znanstvena dela, ki so pod vprašaj postavljala bož-

⁷ Asa Briggs in Peter Burke, *Socialna zgodovina medijev*, Ljubljana 2005, str. 30–34 (dalje Briggs, *Socialna zgodovina*).

⁸ Luka Vidmar, *Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): Libri prohibiti in Semeniški knjižnici*. Studia litteraria. Ljubljana 2012, str. 233–262 (dalje Vidmar, *Prepovedane*).

jo ureditev sveta in avtoriteto rimskokatoliške cerkve in papeža. Tako so bili v 18. stoletju še posebej pod drobnogledom francoski enciklopedisti.⁹

V drugo kategorijo so sodile knjige, ki so bile napisane v škodo in posmeh trenutnemu vladarju in političnemu sistemu – to ni veljalo le za žalitve domačega vladarja, temveč tudi za druge monarhe krščanskega sveta, saj so bili ti od boga poslani in je bilo oporekanje njihovi božji naravi zato prepovedano. Res pa je, da je bilo dovoljeno dvomiti o tujem vladarju, če je bila temu naklonjena politična situacija ali pa sam domači monarh, pač odvisno od trenutne politične situacije, ki je bila v Evropi 17. in 18. stoletja zelo raznolika.

Tretjo kategorijo pa so sestavljale moralno oporečne knjige. V to kategorijo so sodila različna dela – od erotičnih (redko pornografskih) del, znanstvenih del o spolnosti, o mučenju in okultizmu itn.¹⁰

V nemškem cesarstvu, kamor so večinoma sodile naše dežele, je prvi urejal zakonodajo s področja tiska, torej cenzure, Ferdinand IV. (1654), ki ni bil le varuh določb Augsburskega verskega miru, temveč tudi Vestfalskega. Zakon, ki ga je sprejel za nemško cesarstvo, je kaznoval tiste avtorje, izdajatelje in knjigotržce, ki niso upoštevali določb, sklenjenih po verskih vojnah. Leopold I. je nato med svojo dolgo vladavino (1658–1705) dodal še nekaj patentov in določb. Nekaj jih je bilo splošnega pomena, drugi pa so vsebovali konkretne prepovedi in navodila raznim komisijam glede njihovega delovanja ali pa glede prepovedi določene knjige. Večinoma je bila zakonodaja uperjena proti protestantskim knjigam in avtorjem. Omeniti velja, da je bil cesarski komisar zadolžen za prepovedane knjige in obenem tudi uradni apostolski komisar. Velik vpliv na cenzuro so imeli jezuitski red ter predstavniki univerz, ki so bili v tem obdobju v nemškem cesarstvu pripadniki rimskokatoliške cerkve. Lokalno cenzuro so pod patronatom Svetega sedeža izvajali škofje. Nemško cesarstvo je tako z roko v roki sodelovalo s Svetim sedežem. Šele Jožef II. je leta 1780 imenoval protestanta za cesarskega knjižnega komisarja. S tem je prekinil večstoletno povezavo s Svetim sedežem.¹¹

Država je začela prevzemati nadzor nad cenzuro iz rok Cerkev v obdobju razsvetljenih absolutističnih vladarjev. Proces je bil postopen, vendar

⁹ Mogens Laerke (Ed.), *The Use of censorship in the Enlightenment. Brill's Studies in Intellectual History* 175 (2009), str. 121–136.

¹⁰ Vidmar, *Prepovedane*, str. 246–251.

¹¹ Thomas Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur österreichischen Mediengeschichte*. Wien 2004, str. 33–35 (dalje Olechowski: *Entwicklung*).

je bil v 19. stoletju nadzor nad cenzuro v Evropi v rokah države. Tudi v deželah, ki so bile protestantske, je imela nadzor država, ne pa tamkajšnja verska institucija.

Cenzura je v tem času delovala na več različnih načinov. Za boljše razumevanje delovanja cenzure je treba pojasniti nekaj osnovnih pojmov, povezanih cenzuro s samo. Različne državne tvorbe so uporabljale različne načine cenzuriranja tiskane besede.

Klasična cenzura tiskanih medijev, kot jo razumemo danes, je v bistvu preventivna. Tiskani mediji – časniki – so bili v 18. in 19. stoletju ekvivalent današnji televiziji oziroma svetovnemu spletu. Dejavno so vplivali na javno mnenje in ga mnogokrat tudi ustvarjali. Bili so najbolj razširjen medij in temu primerna je bila pozornost, ki jim jo je posvečala država oziroma cenzura.¹²

Pojem preventivna cenzura (predcenzura) pomeni, da je moral založnik, izdajatelj, ali avtor pred samim tiskom predložiti izvod ali dva svoje tiskovine (knjige, časnika, brošure) cenzorju. Ta je po pregledu tisk odobril ali pa ne. Sporne dele je črtal. Enako je veljalo za knjige domače produkcije in tudi za tuje. Proces preventivne cenzure se je razlikoval od države do države. Ponekod je preventivna cenzura veljala za vse tiskovine, drugod pa je bila določena glede na število tiskanih pol, ker je bil sam proces cenzuriranja zamuden, je to pomenilo, da daljša je bila tiskovina, večja je bila verjetnost, da ne bo cenzurirana. Seveda pa so še vedno obstajali indeksi prepovedanih knjig in če je bila knjiga na seznamu, je bila takoj zasežena. Odloki iz Karlovih Varov (*Karlsbader Beschlüsse*) iz leta 1819 so za Nemško zvezo določali, da so knjige nad 320 strani izvzete iz preventivne cenzure. Vsaka izmed članic pa je lahko uvajala še svoje zakone, ki so bili včasih strožji od odlokov iz Karlovih Varov. Prusija je tako leta 1819 uvedla popolno preventivno cenzuro za vse knjige in spise.¹³

¹² Razcvet časnikov lahko tako opazimo v času ameriške vojne za neodvisnost, ko je v 13 angleških kolonijah leta 1775 izhajalo že 42 različnih časopisov. Deklaracija o neodvisnosti ni bila objavljena le v pamfletih, temveč tudi v časnikih, ki so bili na uporniški strani. Na dolgi rok so časniki z objavljanjem novic o vojaških spopadih pripomogli k ustvarjanju novo zamišljene skupnosti, ki se še danes imenuje ZDA. Leta 1800, torej 19 let po formalnem priznanju ZDA, je v mladi državi izhajalo že 178 tednikov in 24 dnevnikov, ki so še dodatno utrjevali zavest o pripadnosti *mladi naciji in državi*. Podobno je bilo med francosko revolucijo v Franciji, ko je v zadnjih mesecih leta 1789 bilo na novo ustanovljenih vsaj 250 časnikov. Več o tem – Briggs, *Socialna zgodovina*, str. 94–95.

¹³ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 12.

Represivna cenzura pa je pomenila, da so bili časniki, knjige itn. podvrženi pregledu cenzorja ali sodišča po objavi dela. Takšen princip se je uveljavil v Veliki Britaniji, ki je bila prva država na svetu, ki je odpravila cenzuro. Še vedno pa je obstajala možnost tožbe oziroma popravka v knjigi ali opravičila v časniku, če je tiskovina širila laži, neresnice itn. Seveda pa so bile nekatere knjige, pamfleti in članki prepovedani tudi v Veliki Britaniji. V to kategorijo so sodile pornografske oziroma moralno oporečne knjige ali članki. Velika Britanija je postala simbol za svobodo tiska v 19. stoletju, za generacije Evropejcev v tem obdobju. Razumeti je treba, da je bila borba za svobodo tiska v 19. stoletju boj za odpravo preventivne cenzure. Represivna cenzura evropskih borcev za svobodo tiska ni motila in je bila zanje sprejemljiva.¹⁴

Problem, s katerim so se morali soočiti pisci, novinarji, uredniki in založniki, je bil, da je v večini evropskih držav obstajala neke vrste mešanica med preventivno in represivno cenzuro. Odgovornost izdajatelja ali pisca se ni končala po pregledu cenzorja – ta je lahko kakšno stvar tudi spregledal (hote ali nehote), temveč je lahko bil kazensko odgovoren po izidu dela, najsi je bilo to zaradi razžalitve ali klevetanja. Problem je mnogokrat predstavljala tudi jezična bariera, predvsem v večnacionalnih državnih tvorbah, kamor je sodilo tudi habsburško cesarstvo.¹⁵

Samocenzura pa je bila še kako prisotna pri mnogih avtorjih tistega časa. Nanjo so vplivale visoke denarne kazni, odvzem privilegijev za tisk in celo zaporne kazni, v skrajnem primeru izgon iz države. Obenem so avtorji razvili subtilne načine, kako inteligentno in očem cenzorja skrito objaviti kritiko režima ali družbe. Znanih je kar nekaj primerov samocenzure. Tako je, recimo, že v 18. stoletju G. E. Lessing segal po samocenzuri, ki se mu v določenih primerih ni zdela sporna.¹⁶

Kasneje je po samocenzuri večkrat posegel naš Valentin Vodnik, ki je v svojem časniku *Lublanske Novize* bil goreč privrženec habsburške dinastije. Vodnik je bil mnogokrat še bolj konservativen kot njegovi stanovski kolegi, ki so izdajali časnike v Ljubljani, česar mu ne gre zameriti, saj je vendarle izdajal prvi časnik v slovenskem jeziku in je že zaradi jezikovne posebnosti bil bolj pazljiv kot njegovi nemški konkurenti. To se še posebej opazi v prvem letu izhajanja časnika. V 84. številki leta 1797 izide članek

¹⁴ Olechowski, *Entwicklung*, str. 49, 82–84, Knaflič, *Traktat*, str. 51–55.

¹⁵ Tako, recimo, vemo, da v obdobju 1780–1790 nihče od dunajskih cenzorjev ni govoril češko. Olechowski, *Entwicklung*, str. 99.

¹⁶ Wilhelm Haefs in York-Gothart Mix (Hr.), *Zensur im Jahrhundert der Aufklärung*. Geschichte – Theorie – Praxis, BD 12. Wallstein Verlag, 2007, str. 133–137.

z naslovom *Povedanje od slovenskiga jezika*. Članki pod tem naslovom se pojavijo 24-krat in se končajo s 27. številko leta 1798.¹⁷

V obravnavanem obdobju je imel največ opravka s cenzuro slavni nemški pesnik Heinrich Heine. Heine je bil ena najbolj cenzuriranih oseb 19. stoletja, kot člana Mlade Nemčije (*Junges Deutschland*) je leta 1835 njegova dela doletela popolna prepoved objave. Kljub njegovi naprednosti in mnogih spopadih s cenzuro in cenzorji mu samocenzura ni bila tuja, čeprav jo je imel sam za najhujšo obliko pisateljske deformacije.¹⁸

Cenzura, represivna in preventivna, je vplivala na publikacije med restavrancijo, vendar se je cenzuri dalo izogniti. Najpogosteje so avtorji izdali knjigo v drugi državi. Tako so se izognili strogemu očesu domačega cenzorja, ki je bil po navadi zelo občutljiv glede kritike domačega režima in njegove politike. Eden takšnih režimov, ki je zajemal tudi Slovence, je bila habsburška cenzura.

HABSBURŠKA CENZURA MED 1815–1848

Habsburško cesarstvo je imelo med restavrancijo enega strožjih cenzurnih režimov v Evropi. Vendar ni bilo vedno tako. Konec 18. stoletja, ko je vladarsko žezlo končno pripadlo energičnemu Jožefu II., ki je skušal na mah spremeniti, modernizirati in preobraziti svojo državo, se je njegova vnema poznala tudi pri reformi cenzure.¹⁹

To je cesar urejal s permissivnim cenzurnim dekretom iz leta 1781 (*Grund-Regel zur Bestimmung einer ordentlicher künftigen Bücher Censur*). Sledila je prava mala eksplozija novih časnikov, na novo izdanih knjig in brošur. Predvsem je prišlo do mnogih izdaj majhnih priročnih brošur. V

¹⁷ *Lublanske Novize 1797–1798*. Več o tem – Andrej Pastar, *Odmevi mednarodnih dogodkov v časnikih 18. stoletja na Slovenskem*. Magistrska naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2011; Fran Vatovec, *Slovenski časniki 1557–1843*, Maribor 1961, str. 61–69.

¹⁸ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 249–257.

¹⁹ Jožef II. je med svojo desetletno samostojno vladavino izdajal v povprečju 700 odlokov letno (njegova mati okoli 100 na leto). Skoraj dva na dan. Njegova manj energična mati je recimo v mnogo daljšem obdobju vladanja izdala manj zakonov od svojega sina, pa govorimo o eni izmed najbolj znanih razsvetljenih absolutističnih vladaric. Charles W. Ingarao, *The Habsburg Monarchy 1618–1815*, Cambridge 2000, str. 197–207. Jožef II. pa ni bil edini, ki je po vzoru Velike Britanije odpravil cenzuro. Pred njim so cenzuro za kratek čas odpravili v drugi polovici 18. stoletja še v Prusiji in na Danskem. Več o tem – Olechowski, *Entwicklung*, str. 84.

glavnem s satirično vsebino. Ta pojav se je na Dunaju imenoval *Broschurenflutt*. Zraven poplave brošur se je razcvetelo tudi število časnikov po monarhiji. Med letoma 1781–1784 je tako na novo izšlo 43 periodičnih publikacij. Vendar večina ni bila političnih. Fenomen ni zajel le Dunaja, tako so konec 18. stoletja v Ljubljani izhajali kar trije časniki. Zraven že omenjenih *Lublanskih Noviz* (1797–1800) od leta 1784 izhaja časnik *Laibacher Zeitung* (izdajatelj Ignaz Alois Kleinmayer, ki je pred tem od leta 1783 izdajal *Wochentlicher Auszug von Zeitungen*, *Laibacher Zeitung* pa je izhajal vse do konca vladavine Habsburžanov), od leta 1788 še *Merkische Laibacher Zeitung* (izdajatelj Ignac Merk) do leta 1797, ko Merk umre in njegovo tiskarno kupi Anton Degotardi in časnik preimenuje v *Degotarische Laibacher Zeitung* (1797–1800). Po Degotardijevi smrti in nato s poroko njegove vdove z Leopoldom Egrom se je časnik znova preimenoval. Eger ga je »originalno« poimenoval *Leopold Egerische Laibacher Zeitung* 1799–1800. Dva od teh časnikov pa sta začela izhajati v Ljubljani med vladavino Jožefa II.²⁰ Zraven časnikov se je povečala tudi prodaja knjig oziroma se je okrepilo knjigotrštvo v Ljubljani.²¹

Cesarjev liberalizem je imel omejen rok trajanja. Tiskana beseda, ki naj bi pomagala pri razvoju njegovega cesarstva, se je pokazala za neproduktivno. Namesto da bi širila znanje in omiko ter aktivno pripomogla pri razvoju in krepitvi habsburškega cesarstva, se je bolj ukvarjala z blatenjem in pritlehnim obračunavanjem. Tudi politična klima se je s francosko revolucijo in uporom stanov v Avstrijski Nizozemski spremenila in ni bila več tako prijazna do liberalnih poizkusov energičnega Habsburžana. Poizkus represivne cenzure ni uspel Jožefu II. in po koncu njegove vladavine se je uveljavila preventivna cenzura. Jožef II. je tako z dekretom leta 1789 uvedel poseben časopisni davek – kolkovino (*Zeitungsstempel*), ki je ekonomsko discipliniral periodični tisk. Jožef II. je tako že leta 1788 prepovedal izhajanje luksemburškega časnika *Journal historique et littéraire*. Uvedba kolkovine je zaustavila razmah periodičnega tiska. Tako je že leta 1789 število časnikov na Dunaju doseglo številčno stanje iz začetka vladavine Jožefa

²⁰ Mateja Režek (ur.), *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*, Ljubljana 2010, str. 13 (dalje Režek, *Cenzurirano*). Večina podatkov iz te knjige je iz sestavka Janeza Cvirna z naslovom »Naj vrne se cenzura, ljubša bi nam bila«. Avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914); Tanja Žigon, *Nemško časopisje na Slovenskem*, Ljubljana 2001, str. 20–26.

²¹ Anja Dular, *Živeti od knjig, Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*, Ljubljana 2002, str. 225–228.

II.²² Po smrti Jožefa II. je njegov mnogo bolj pragmatični brat Leopold II. na začetku nadaljeval politiko svojega starejšega brata. Na začetku svoje vladavine pa je prepovedal vsakršno kritiziranje deželno knežjih zakonov in ukazov ter ponatis tujih člankov v periodičnem tisku. Njegov sin Franc II. (od 1804 Franc I.), ki je vladal večino časa vojn francoske revolucije in restavracije, je bil še strožji od svojega očeta. K temu je pripomogla vse bolj napeta politična situacija. Vrhunec je dosegla s francosko vojno napovedjo Avstriji in Prusiji 1792 ter z obglavljenjem francoskega kralja Ludvika XVI. in njegove soproge, kraljice Marije Antoinette leta 1793, ki je bila sestra zadnjih dveh habsburških cesarjev in ob svoji smrti teta aktualnega cesarja. Cenzura je s tem dobila politične argumente za svojo ostro obliko. Nekateri zakoni za takšno strogo cenzuro so bili že sprejeti, drugi pa so sledili in so se obdržali vse do leta 1848.²³

Zakoni, ki so določali razvoj cenzure v habsburških dednih deželah med francosko revolucijo, so si sledili po naslednjem vrstnem redu:

Franc II. je 11. marca 1792 izdal Predpis o cenzuri časnikov (*Vorschrift wegen Censurirung der Zeitungen*), ki je potrjeval cenzurne prepovedi Leopolda II. iz leta 1790. Najpomembnejša cenzurna zakona tega obdobja sta bila Cenzurni predpis iz leta 1795 (*Zensurvorschrift vom 22. Februar 1795*) in Cenzurni predpis iz leta 1810 (*Zensurvorschrift vom 14. September 1810*), ki sta v veliki meri določala ustroj habsburške cenzure do leta 1848.²⁴

Cenzurni predpis iz leta 1795 je bil posledica t. i. jakobinske zarote. S tem predpisom je bil popolnoma odpravljen jožefinski cenzurni dekret iz leta 1781. Cenzurni predpis iz leta 1795 bo za pol stoletja postal pravna podlaga za enega strožjih cenzurnih sistemov v Evropi. Cenzurni predpis iz leta 1795 je določal formalni potek cenzure, ni pa nič pojasnjeval, katera dela so prepovedana in katera so dovoljena. Cenzurni sistem je postal učinkovitejši, ko se je cenzura povezala s policijo. To se je zgodilo leta 1801, ko je bil ustanovljen Policijski in cenzurni dvorni urad (*Polizei- und Zensurhofstelle*). S tem se je končala sprememba cenzure, ki je bila sprva kulturnopolitičnega značaja, do tega, da je cesar s tem cenzuro podredil

²² Režek, *Cenzurirano*, str. 13–15; Johann Winckler, *Die Periodische Presse Oesterreichs: eine historisch-statistische Studie*, Wien 1875, str. 55.

²³ Janez Kranjc, *Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja. Kopitarjev zbornik. Obdobja 15*, Ljubljana 1996, str. 525; (dalje Krajnc, *Kopitar*); François Furet, *The French Revolution 1770–1814*, Oxford 1996, str. 271–273.

²⁴ Režek, *Cenzurirano*, str. 14; Julius Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, Wien 1959, str. 69–76 (dalje Marx, *Zensur im Vormärz*).

policiji. Policijski in cenzurni dvorni urad je tako predstavljal vrhovno cenzurno instanco v državi vse do revolucije 1848.²⁵

Po Napoleonovi zasedbi Dunaja je bil izdan nov predpis o cenzuri – *Cenzurni predpis iz leta 1810*. Izdan je bil iz dveh razlogov. Prvič je bila avstrijska cenzura med zasedbo odpravljena. Obenem pa se je Napoleon odločil, da bo znova uvedel cenzuro v Franciji. V okviru propagandne vojne med tema cesarstvoma se je Avstrijcem ponudila enkratna priložnost, da se javnosti prikažejo kot liberalnejši od Francozov. Za njeno izdelavo je bil zadolžen predsednik policijskega cenzurnega dvornega urada Franz Frh v. Hager zu Alenstieg. Predpis je še bolj razlikoval med izobraženimi in med širokimi ljudskimi množicami. Seveda v škodo slednjih. Kasneje pa je bil predpis poostren. Cenzurni predpis iz leta 1810 ni bil javno objavljen, temveč je bil poslan uradom, ki so dobili interne predpise za bodoče upravljanje s cenzuro. Poudariti je treba, da Cenzurni predpis iz leta 1810 ni nadomestil tistega strožjega iz leta 1795, temveč je služil kot nekakšna razširitev slednjega. Tako je bila avstrijska cenzura že leta 1812 na svojih starih poteh.²⁶

Po porazu Napoleona so Habsburžani pridobili ali ponovno zavzeli veliko ozemlja. Avstrijska cenzura se je tako uvedla na nekdanjem ozemlju Ilirskih provinc, na Salzburškem, Tirolskem, Predarlški, v Benečiji in Lombardiji. Pri tem sta poseben položaj uživali italijanski pokrajini, ki sta dobili v Milanu in Benetkah posebna cenzurna urada.²⁷

Za Nemško zvezo, ki so ji pripadali tudi deli habsburškega cesarstva, so bili pomembni že prej omenjeni Odloki iz Karlovih Varov. Predvsem v deželah zveze, ki so že odpravile preventivno cenzuro, je bila ta znova uvedena. V avstrijskem delu ti odloki niso spremenili praktično ničesar. Odmev je imela tudi francoska julijska revolucija leta 1830 v Franciji. Revolucija je tako sprožila še hujšo cenzuro pri članicah Nemške zveze. V začetku štiridesetih let 19. stoletja je prišlo do spremembe cenzurne politike v Prusiji z nastopom novega kralja Friderika Viljema IV., ki je 1842 sprostil cenzurno zakonodajo. Končalo se je skupno nastopanje obeh velenil Nemške zveze glede vprašanja cenzure. V habsburškem cesarstvu ni prišlo do popuščanja. Poizkus za omilitev cenzure je bila peticija 99 avstrijskih pisateljev, imenovana *Spomenica o sedanjem stanju cenzure v*

²⁵ Olechowski, *Entwicklung*, str. 112–115; Peter Vodopivec, Kranjski jakobinec baron Siegfried von Tauferer in Francija, *Prispevki za novejšo zgodovino* XXX (1990) 1–2, str. 3–13; Režek, *Cenzurirano*, str. 15.

²⁶ Olechowski, *Entwicklung*, str. 117–119.

²⁷ Prav tam, str. 129.

Avstriji (marca 1845). Spomenica je zahtevala več svobode pri obravnavi domačih političnih zadev v periodičnem tisku, omejitev samovolje cenzorjev in možnost pritožbe avtorjev – ta v avstrijskem sistemu ni bila mogoča. Ta poizkus ni spremenil trde politike kneza Metternicha. O spremembah je začel Metternich razmišljati konec leta 1847 po objavi knjige Adolpha Wiesnerja – *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*, ki je kritizirala tudi notranji ustroj same cenzure in je imel njen avtor za tiste čase veliko nadrobnih informacij. Napete razmere doma in v Evropi so Metternicha pripravile do tega, da je Policijskemu in cenzurnemu uradu naročil, naj pripravi predlog za reorganizacijo cenzure. Tako sta nastala v začetku leta 1848 Najvišja cenzurna direkcija (*Censur-Ober-Direction*) in Najvišji cenzurni Kolegij (*Oberste-Censur-Collegium*) kot neodvisna prizivna organa v cenzurnih zadevah. Po slabih treh mesecih delovanja ju je odpihnila marčna revolucija skupaj s cenzuro.²⁸

Cenzurni sistem v habsburškem cesarstvu je deloval v dveh smereh. Nadzorovale so se publikacije, ki so prihajale iz tujine (Velike Britanije, Nemške zveze in Francije ...). Tukaj je bil poudarek predvsem na preprečevanju širjenja državi nevarnih, prevratniških in revolucionarnih idej, kot notranje avstrijski nadzorni sistem pa se je ukvarjal z domačo publicistiko. Cenzuri je bila podvržena vsakršna periodika, medtem pa je pri tiskovinah veljal predpis, sprejet z Odloki iz Karlovih Varov, da je morala iti v cenzuro vsaka publikacija, ki je štela manj kot 20 tiskarskih pol (320 strani). Cenzurni aparat je poleg cenzurnih služb obsegal še policijske preiskovalne organe. Nadzor nad cenzuro in izvajanjem njenih predpisov je izvajala dvorna policijska služba in cenzurna služba pod predsedstvom grofa Josefa Sedlnitzkega. Cenzuro so izvajali revizijski uradi v posameznih deželah in centralni revizijski urad na Dunaju. Ljubljana je kot gubernijsko upravno središče postala središče medijske kontrole za Kranjsko. Tako je pri ljubljanskem okrožnem uradu (*Kreisamt*) deloval poseben urad za revizijo knjig (*Bücherrevisionsamt*). Ta oddelek je bil od leta 1782 neposredno podrejen dunajskemu cenzurnemu referatu (*Zensurreferat*). Glede časopisne periodike je tako cenzurni oddelek v Ljubljani odločal večinoma neodvisno od Dunaja.²⁹

²⁸ Prav tam, str. 127–148; Režek, *Cenzurirano*, str. 17–18.

²⁹ Matjaž Birk, »... vaterländische Interesse, Wissenschaft, Unterhaltung und Belehrung ...« *Illyrisches Blatt (1819–1849), literarni časopis v nemškem jeziku v slovenski provinci predmarčne Avstrije*, Maribor 2000, str. 39–42 (dalje Birk, *Illyrisches Blatt*).

Avtor je bil dolžan predložiti (*Vorlagepflicht*) vsak rokopis cenzurnemu uradu.³⁰ Takšna praksa je bila uveljavljena vse od Wormskega edikta dalje, veljala je tudi v obdobju Jožefa II. Od *Cenzurnega predpisa iz leta 1795* je bilo treba oddati dva primera rokopisa. Ta sta bila nato poslana dvema različnima cenzorjema – najprej prvemu, ki ga je pregledal, nato ga je ocenjenega poslal nazaj na revizijski urad, kjer ga je dobil v pregled drug cenzor. Cenzorja sta pregledala rokopis neodvisno drug od drugega – za oceno drugega nista vedela. Če se je njuna ocena preveč razlikovala, je dobil rokopis v pregled tretji cenzor. Zraven te navadne cenzure je obstajala še posebna strokovna cenzura – za katoliško-teološke spise so bili zadolženi lokalni škofi, za vojaške spise dvorni vojni svet (*Hofkriegsrat*), za rokopise, ki so bili namenjeni šolski uporabi, je bila zadolžena dvorna študijska komisija (*Studienhofkommission*) itn. Takšen postopek je znal biti zamuden in dolgotrajen. Resda je bil pri časnikih postopek krajši, rokopis je bilo treba oddati dan ali dva pred izidom, vendar je ob popravkih cenzorja predloženi članek že izgubil svojo aktualnost. Kot zadnje dejanje je prišla oznaka cenzorja **imprimatur** – kar je pomenilo, da lahko gre rokopis v tiskanje.³¹

Ob kršitvi so bile predvidene različne denarne kazni in tudi zaporna kazen.³² Cenzorji so po pregledu publikacije dali oznako oziroma cenzurno stopnjo. Od nje je bila odvisna nadaljnja usoda publikacije. Cenzurna lestvica je obsegala štiri stopnje. Te so si sledile po strogosti:

- **admittur** – dovoljenje za neomejeno razširjanje publikacije,
- **transeat** – dovoljenje za razširjanje publikacije, a brez propagiranja,
- **erga schedam conced** – dovoljenje za razširjanje publikacije strokovnjakom, a s posebnim dovoljenjem,
- **damnatur** – prepoved razširjanja publikacije z izjemo posebnega dovoljenja dvornopolicijske službe.³³

Cenzurna lestvica že sama po sebi razkriva pomembno informacijo. Kljub strogi cenzuri so bile tudi strogo prepovedane stvari dosegljive krogu izbrancev. Tu se cenzura veže na staro prepričanje o neukem ljudstvu, ki ga

³⁰ Po opisu Adolfa Wiesnerja pod to kategorijo niso sodile le knjige in časniki, temveč tudi: »einzelne Blätter, Blättchen, Worte, Visitenkarten ... Etiqueten, Wechselformulare, Handesoblatoerien, Fakturen, Rechnungen, Tabellen« itn. Adolph Wiesner, *Denkwürdigkeiten der öesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart, 1847, str. 284 (dalje Wiesner, *Denkwürdigkeiten*).

³¹ Olechowski, *Entwicklung*, str. 165–172.

³² Prav tam.

³³ Prevod cenzurne lestvice je prevzet po Birk, *Illyrisches Blatt*, str. 40–41, in povzema originalno habsburško cenzurno lestvico.

je treba voditi in vzgajati ter skrbeti, da ne bo zapadlo pod slabe vplive in ideje. Obenem pa je bil proces cenzuriranja zelo zamuden. Vzrokov je bilo več, od premajhnega števila kvalificiranih cenzorjev do množice publikacij in na trenutke čiste nesposobnosti same cenzure. Avstrijska cenzura, ki je bila ena najboljšežnejših, ni zajemala samo publicistike, temveč skoraj vse, kar človeku pade na pamet. Cenzura je preverjala vse, od nagrobnih napisov do napisov na manšetnih gumbih – skratka vse, kar je bilo napisano, natisnjeno in narisano. Cenzura je postala ne le literarni, temveč tudi policijski areopag.³⁴ Zaradi takšne preciznosti in *mučne* natančnosti je postala simbol nazadnjaštva. S tem je tudi vplivala na periodični tisk, ki je bil po celotnem imperiju enakega formata in vsebine in temu primerno dolgočasen. Cenzorji so bili večinoma po krivici predstavljeni kot »ozkoumni pisarniški idioti«. Danes vemo, da so bili večinoma strokovnjaki za svoje področje. To še kako potrjuje primer cenzorja za slovanske jezike – cenzor *in slavicus*, ki je bil naš sonarodnjak – Jernej Kopitar.³⁵

Na cenzuro pa so vplivali tudi glavni politični akterji v habsburški monarhiji. Prvi med enakimi je bil sam cesar Franc II. Njihovo cesarsko in kraljevo veličanstvo že od malega ni maralo novosti, kot je to bil primer pri njegovem očetu in stricu. Predvsem je nanj vplivala francoska revolucija in z njo povezan strah pred spremembami. Cesar se je kot cenzor pojavljal v več primerih, ko se je postavil na čelo policije, tako je sam določil, kateri romani bodo prepovedani. Za romane je hotel, da izidejo brez napovedi v časnikih, vendar se to ob protestih in na srečo avstrijskih založnikov in tiskarjev ni zgodilo. Po drugi strani pa je bil Franc II. Dunajčan in je kot takšen oboževal gledališče, to pa se je poznalo pri dramskih delih, ki jih je na lastno pest, preko za to zadolženih inštitucij, odobril (Grillparzerjev *Otokar* 1824, Schreyvoglov *Wilhelm Tell* in Raupachov *Isidor in Olga* 1827).³⁶

Drugi cenzor je bil Clemens von Metternich. Večni kancler je bil zraven cesarja eden izmed stebrov stroge cenzure. Nadaljeval jo je tudi po smrti Franca II., čigar slaboumni sin in naslednik Ferdinand I. ni bil sposoben vladanja. Cenzura je bila prepletena z Metternichovim državnim aparatom, čeprav ni bil knez takšen temačen reakcionar, kot je mnogokrat predstavljen.³⁷ Pomembna figura pri avstrijski cenzuri je bil vodja Policijskega in

³⁴ Olechowski, *Entwicklung*, str. 161–163; Wiesner, *Denkwürdigkeiten*, str. 279.

³⁵ Marx, *Zensur im Vormärz*, str. 56; Krajnc, Kopitar, str. 523.

³⁶ Marx, *Zensur im Vormärz*, str. 25–30.

³⁷ Prav tam, str. 31–36.

cenzurnega dvornega urada Josef grof Sedlnitzky (med letoma 1817–1848). V očeh ljudstva je postal zloglasna in osovražena figura, s katero so bile povezane vse strahote cenzure, čeprav grof Sedlnitzky ni bil odgovoren za zaostrovanje cenzure – on je le vestno izpolnjeval svojo dolžnost. Za Thomasa Olechowskega je za strogost cenzure soodgovoren Metternich, glavni krivec za nastalo situacijo oziroma za vzpostavitev takšnega cenzurnega sistema pa vidi v dejanjih cesarja Franca II.³⁸

CENZURA V FRANCIJI, PRUSIJI, RUSIJI

Francija

Čeprav je izgubila v vojni in v tekmi za svetovno prevlado z Veliko Britanijo, je bila Francija med restavracijo še vedno prvorazredna evropska velesila. Odprava cenzure, do katere je prišlo med revolucijo, je najprej izginila med terorjem, ne s kakšnim posebnim odlokom ali zakonom, temveč z grožnjo z giljotino. Med vladavino Napoleona (izvzemši 100-dnevno vladavino) je bilo francosko časopisje podvrženo popolni državni cenzuri, a je obenem moralo podpirati svoj režim. Francoski mediji so bili tako leta 1814 v slabšem položaju kot pred revolucijo leta 1788.³⁹

Napoleon je vzpostavil takšno časopisno upravo, ki so mu jo zavidali tudi nasprotniki. Metternich naj bi dejal: »Časopisi so Napoleonu vredni kot armada 300 000 mož.«⁴⁰

Po njegovem padcu so se po dobrih dveh desetletjih vrnili na oblast Burboni. Sledila je *prva restavracija*, ki sta jo prekinili Napoleonova vrnitev in 100-dnevna vladavina. Med prvo restavracijo je Ludvik XVIII. odobril svobodo tiska, ki jo je nato postopoma omejeval vse do vrnitve »majhnega Korzičana. Napoleon je po svoji vrnitvi ubral drugačno politiko do tiska in je popolnoma odpravil cenzuro. Ta svoboda pa ni trajala dolgo. Po porazu Napoleona pri Waterlooju se je začela *druga restavracija*. Burboni so se znova vrnili, kralj Ludvik XVIII. se je znašel v kočljivi situaciji. Razpet med željami ultraroyalistov, bonapartistov, orleanistov, spletkami Fouchéja in zahtevami zaveznikov je sprejel dve ordonanci, ki sta po eni strani liberalizirali, po drugi pa zaostrovali tiskovne zakone, sprejete med *prvo*

³⁸ Olechowski, *Entwicklung*, str. 131–132.

³⁹ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 23–25.

⁴⁰ Prav tam.

restavracija. S prvo ordonanco (20. julija 1815) je kralj odpravil cenzuro, obvezno kraljevo dovoljenje za tisk pa je ostalo. Nekaj dni pred tem je Fouché imenoval režimu »zveste urednike«. *De facto* pa je bila odpravljena preventivna cenzura za knjige.⁴¹ Preostanek leta je potekal v znamenju ultraroyalističnega *belega terorja*, ki mu je bilo podvrženo tudi časopisje, saj je moralo znova imenovati režimu zveste urednike. V obdobju 1816–1848 je bil tisk v Franciji razpet med liberalnimi poizkusi in reakcijami vlade. Prva leta vladavine po *belem terorju* so minila v liberalnem vzdušju, to pa se je poznalo tudi pri cenzurnih zakonih. Represivna cenzura je še obstajala – po ustavi (*Charte Constitutionnelle*) in njenem 8. paragrafu je bila svoboda tiska zagotovljena, obenem pa so bile uvedene legalne restrikcije. Med liberalne pridobitve lahko štejemo, da so bila za tiskarske delikte zadolžena porotna sodišča in ne več kazenska, kot je bilo v navadi prej. Čas pragmatičnega liberalizma se je končal s smrtjo vojvode Berryja, nečaka Ludvika XVIII., leta 1820, ki ga je v atentatu umoril bonapartist. Ultraroyalisti so izkoristili nastalo situacijo in vrnila se je cenzura – preventivna cenzura za ves periodični tisk (1821). Nov zakon je sledil leta 1822, ko so se razmere deloma umirile. Preventivna cenzura je obstajala le še za t. i. »nevarne situacije«. Znova pa so kazenska sodišča odločala o tiskarskih deliktih. Takšno stanje je trajalo vse do smrti Ludvika XVIII. (1824). Nasledil ga je njegov brat Karel X., ki je bil vodja ultraroyalistov. Nekaj let po ustoličenju je hotel vzpostaviti preventivno cenzuro z zakonom, ki mu je javno mnenje dalo ironično ime »pravice in ljubezni«. Ta zakon je naletel na velik odpor v poslanski zbornici (1827). Sledilo je dokaj mirno obdobje, ki se je končalo leta 1829, ko je kralj sestavil ultraroyalistično vlado. Po sprejetju Ordonanc iz Saint-Clouda (26. julija 1830, *Ordonnances de Saint-Cloud*), ki so znova suspendirale pravice tiska – predvsem pariškega, je sledila tridnevna julijska revolucija in zadnji Burbon je abdiciral.⁴²

Na prestolu je Karla nasledil Ludvik Filip iz hiše Orléans, s tem pa se situacija glede cenzure ni kaj dosti spremenila. Čeprav je bil novi kralj liberalnejši od prejšnjega, se je čutil enako ogroženega od tiska kot njegovi predhodniki. Ples popuščanja in represije se je začel znova, le da tokrat pod drugim kraljem iz druge dinastije. Povrnila se je zakonodaja iz 1819 in Julijska monarhija je odpravila cenzuro. Avgusta 1830 so bili amnestirani novinarji in časniki. Novembra istega leta pa so bile znova uvedene visoke kazni (tudi zaporne) zaradi razžalitve kraljeve časti, pravice kra-

⁴¹ Prav tam, str. 27–31.

⁴² Knaflič, *Traktat*, str. 41–42; Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 33–36.

lja itn. Ludvik Filip se je znašel v podobno neprijetni situaciji kot njegovi predhodniki. V tisku so ga napadli z dveh strani – s strani republikanskega tiska, ki si je želel odpravo monarhije, in s strani legitimističnega tiska, ki si je želel povratek Burbonov. V obdobju petih let (1830–1835), imenovanih tudi *kampanja nespoštovanja* (*Campagne de i' respect*), ko je med drugim doživela razcvet karikatura, je kralj postal glavna tarča posmeha. Mnogo časnikov je bilo s sodnimi procesi ukinjenih, toda kritika ni popuščala. Sledil je bralcu znan potek dogodkov. Najprej atentat na kralja in njegovo družino – tokrat neuspešen. Atentat je omogočil kralju, da je sprejel strožje zakone glede tiskovin. Sledili so t. i. Septembrski zakoni, ki so uvajali izjemno visoke kavnice za izdajo časnikov – 100 000 frankov. Za zločin so veljale kritike, razžalitve kraljeve osebnosti in družine. Nekateri časniki niso smeli izhajati, kritike na račun kralja so se vidno zmanjšale, niso pa čisto prenehale. Takšno stanje je bilo vse do februarске revolucije in dokončnega propada ustavne monarhije v Franciji. Čeprav je po padcu monarhije nastala *Druga republika*, je francosko ljudstvo podelilo oblast Napoleonu III., nečaku Napoleona I., in francoski mediji so znova izgubili svojo svobodo.⁴³

Prusija

Železno kraljestvo je bilo eno izmed velikih zmagovalk nad Napoleonom. Vendar Prusija ni dobila vsega, kar si je želela, hotela je celotno Saško. Načrte so ji prekrizali Habsburžani. Tudi v Nemški zvezi so si Prusi želeli močan dualizem, kjer bi skupaj z Avstrijci vladali Nemški zvezi. Namesto tega pa je Prusija dobila Konfederalno pogodbo (1820), v kateri je znova avstrijski koncept prevladal nad pruskim. Habsburško cesarstvo je bilo v prvi polovici 19. stoletja še dominanten partner. Dejstvo, ki se bo v drugi polovici stoletja spremenilo.⁴⁴

Prusija pa je bila kljub nekaterim političnim neuspehom med restavracijo še vedno ena izmed evropskih velesil.

Pruska cenzura v predmarčni dobi je dobila svoj glavni zakonski akt – *Cenzurni edikt z dne 18. oktobra 1819* (*Zensur-Edikt vom 18. Oktober 1819*). Kralj Friderik Viljem III. ga je izdal le manj kot mesec dni po sprejetju *Od-*

⁴³ Prav tam, str. 35–39.

⁴⁴ Christopher Clark, *Iron Kingdom, The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*, London 2007, str. 388–391.

lokov iz Karlovih Varov. Sprejetje takšnega zakona je spominjalo na prusko natančnost, visoko učinkovitost in prilagodljivost pruske administracije. Prilagodljivost in administracija pa ne sodita skupaj. Zakon je bil sprejet, ker se je klima po atentatu na Augusta von Kotzebueja v avgustu 1819 v Nemški zvezi spremenila.⁴⁵ Sveta aliansa je zahtevala reakcijo, njen produkt so bili *Odloki iz Karlovih Varov*. Pruska cenzura je do tega trenutka zgodovinsko služila zaščiti države, vladajoče rodbine, dobrih običajev in morale in dobremu imenu zavezniških držav. Skratka, bila je še ena v nizu evropskih cenzur – ne pretirano stroga in ne popušča. S *Cenzurnim ediktom iz leta 1819* so bili preventivni cenzuri podvrženi vse knjige in zapiski ne glede na njihov obseg. Prusija je uvedla popolno cenzuro.⁴⁶

Vprašanje pa je bilo, ali je bila za to pripravljena. Pred sprejetjem *Odlokov iz Karlovih Varov* je pruski državnik – državni kancler Karl Avgust knez von Hardenberg razmišljal o postopni odpravi cenzure. Kot v vsaki vladi je imel nasprotnike v vrstah restavracijskega kroga, največjega v osebi policijskega in dvornega ministra Wilhelma kneza zu Wittgensteina. Nekaj dni po umoru von Kotzebueja je spomladi 1819 ustanovil interno komisijo, ki naj bi pripravila predlog za odpravo cenzure, toda čas za reforme je minil. Hardenberg je opustil svoj načrt, ni se mu pa dokončno odpovedal. Prusija je na hitro sprejela popolno cenzuro. Ali je bila takšna cenzura tudi uspešna?⁴⁷

Ustroj pruske cenzure je bil vertikalni – narejen je bil od zgoraj navzdol, od centralnega nivoja preko regionalnega do lokalnega. Na vrhu uprave pruske cenzure so bile tri merodajne in odločujoče uprave t. i. *Cenzurna ministrstva* – Ministrstvo za zunanje zadeve, Notranje ministrstvo in Ministrstvo za kulturo. Le ministri teh treh ministrstev so lahko določali, kdo je lahko deloval kot cenzor v Prusiji. Naslednji člen v hierarhiji in prav tako na centralni – državni ravni je bil Višji cenzurni kolegij v Berlinu (*Ober-Censur-Collegium*). Ustanovljen je bil po kraljevem ukazu novembra 1819. Kolegij je bil kontrolni organ, ki je bdel nad delom cenzorjev in skrbel za pritožbe založnikov in tiskarjev. Bil je vezni člen med tremi ministrstvi in ne vrhovni izvršni organ cenzure. Na tretjem mestu so v hierarhiji na-

⁴⁵ Dramatik Avgust von Kotzebue je bil med drugim odposlanec ruskega cesarja Aleksandra I. na Zahodu, kjer naj bi mu poročal o novitetah. Osovražen s strani naprednih radikalcev, ki so ga imeli za ruskega špijona, je bil ubit v atentatu 23. marca 1819 v Mannheimu. Njegov morilec je bil radikalni študent Karl Sand. <http://www.britannica.com/biography/August-Friedrich-Ferdinand-von-Kotzebue> (dostop 9. 7. 2015).

⁴⁶ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 105–108.

⁴⁷ Prav tam.

stopili Vrhovni predsedniki provinc (*Oberpräsidenten der Provinzen*), v njihovo pristojnost je padla cenzura vseh, v Prusiji izdanih tekstov, in sicer ne glede na njihovo vsebino. Delovali so kot nekakšni provincialni ministri, vendar nikakor niso mogli sami pregledovati vseh publikacij, tako je bilo v njihovi pristojnosti, da so predlagali kandidate za cenzorje, ki jih je odgovornim ministrstvom posredoval Višji cenzurni kolegij v Berlinu. Četrty in zadnji člen so bili cenzorji. Pri pruski cenzuri je treba razlikovati med navadno in strokovno cenzuro. Strokovno cenzuro so izvajali strokovnjaki za posamezno področje (akademiki in učenjaki), ki so opravljali strokovno cenzuro po navadi sami za eno provinco.⁴⁸

Tako postavljen aparat pa je imel v praksi več težav. Zapletlo se je že pri vrhu, saj so predsednik in člani Višjega cenzurnega kolegija opravljali svoje delo v komisiji kot dodatno, tako so postajali od druge polovice dvajsetih let 19. stoletja vedno manj učinkoviti. Premori med njihovimi sejami so trajali tudi po več mesecev. Druga težava je bila, da je država hotela imeti popolno cenzuro, ki pa si je ni mogla privoščiti. Tako so bili cenzorji dodatno –popoldansko zaposleni. Plačniki za cenzuro so tako postali sami izdajatelji. Avtor in cenzor sta s tem vstopila v ekonomski odnos, kar je vplivalo na strogost cenzure.⁴⁹

Junija 1840 je pruski prestol zasedel Friderik Viljem IV. Začelo se je začasno obdobje liberalizacije in ustavodajnosti. Sledila je reorganizacija neefektivne cenzurne uprave. Višji cenzurni kolegij v Berlinu je bil razpuščen in namesto njega je bilo ustanovljeno Višje cenzurno sodišče (*Ober-Censur-Gericht*), ki je delovalo v sklopu Notranjega ministrstva. To sodišče je imelo velika pooblastila. Druga velika sprememba je bila, da so prepredli celotno državno ozemlje z mrežo okrajnih in lokalnih cenzorjev in so s tem povečali stopnjo nadzora. Država je začela tudi plačevati cenzorje. Pruska cenzura pa je bila odpravljena že pred marčno revolucijo – 17. marca 1848 z *Zakonom o tisku (Gesetz über die Presse, vom 17. März 1848)*, ko so ukinili preventivno cenzuro.⁵⁰

⁴⁸ Prav tam, str. 108–109.

⁴⁹ Prav tam, str. 110–119.

⁵⁰ Prav tam.

Rusija

Rusija je v prvi polovici 19. stoletja delovala nasproti drugim delom Evrope kot oaza miru in konservativizma. Ruski carji so vladali državi s trdo roko, tisti, ki mu to ni uspelo, je izgubil glavo. Čas restavracije se v tem smislu ni posebej razlikoval od prejšnjih obdobj. Država, polna nasprotij, ki je na eni strani ustvarila eno najmočnejših literarnih in pesniških smeri na svetu, po drugi pa je bila večinoma ruralna in industrijsko podhranjena.

Vse od časov Petra Velikega se je Rusija zgledovala po Zahodu. Cenzura je bila podobno zastavljena, le da je v Rusiji namesto rimskokatoliške cerkve izvajala vpliv ruska pravoslavna cerkev. Prvi poizkusi za svobodo tiska segajo v čase Katarine Velike. Razsvetljena absolutistka se je prva odpovedala državnemu monopolu nad tiskom leta 1783. Za kratek čas so se pojavili privatni časniki. Najkasneje z objavo knjige *Potovanje iz Peterburga v Moskvo* izpod peresa Aleksandra Radiščeva je tudi cesarica uvidela, da je spustila duh razsvetljenstva v svoje carstvo in je znova uvedla državni monopol nad tiskom. Njen sin Pavel I. (1796–1801) je postal pod vplivom francoske revolucije in poljske Majske ustave iz leta 1791 še strožji monarh. Zanj so govorili, da je hotel carstvo urediti po vzoru vojaške kasarne, kar verjetno ni bilo daleč od resnice. Prepovedal je celoten uvoz tujih knjig v carstvo in vsa potovanja za mlade Ruse na Zahod. *Le Grand Tour* – potovanje mladih plemičev po zgodovinskih mestih in prestolnicah zahodne Evrope je bil za nekaj časa suspendiran. Ta pretirana strogost se je končala z nastopom vladavine Aleksandra I. (1801–1825).⁵¹

Ruska cenzura je »ščitila« tri sloje prebivalstva in nadzirala različne publikacije, ki so bile namenjene tem slojem. Prvi sloj je bila predvsem plemiška, izobražena elita, ki je od časa Petra I. Velikega postala evropeizirana. Ta elita je zajemala majhen del prebivalstva – približno 5 %. Cenzura se je pri tem sloju ukvarjala predvsem s časniki in z literaturo. Drugi sloj so bili različni uradniki, dijaki, študentje, duhovniki, oficirji in podoficirji, ki so se izobraževali na množici različnih ustanov ogromnega ruskega carstva. Vsi učbeniki, berila, inštrukcije in navodila so bili nadzorovani. Ta sloj je obsegal okoli 15 % prebivalstva. Tretji sloj, okoli 80 % prebivalstva, pa je sestavljalo nepismeno kmečko prebivalstvo. Tukaj je cenzura nadzirala priljubljene ljudske zloženske, imenovane *lubki*. Te so bile mnogokrat satirično obarvane. Nanje so s posebno pozornostjo pazili slavofili, ker so kmetje predstavljali ljudi pristnega ruskega značaja, in ruska ortodoksna cerkev,

⁵¹ Prav tam, str. 121–124.

saj je v navadnem ljudstvu videla svoje občinstvo. Pri tem je treba povedati, da je bila ruska cenzura večino 19. stoletja preventivna.⁵²

Za razumevanje ruskega cenzure v predmarčni dobi se moramo posvetiti trem pomembnim dejavnikom: politični situaciji in evropskim zavezništvom, verskim in kulturnim strujam v Rusiji in geografski ter mnogonacionalni sestavi ruskega carstva. Vpliv zunanje politike na cenzuro se je poznal predvsem v dveh primerih (ki pa nista bila osamljena): Napoleonov napad na Rusijo, ki je povzročil vzpon ruskega romantičnega nacionalizma, in sklenitev Svete alianse (1815), ki je Rusijo na nek način znova približala Zahodu (to pa je prekinil upor gardnega regimenta Semenjovskega). Vpliv ruske pravoslavne cerkve ni bil majhen in cerkev je bila protizahodno usmerjena. Cerkev se je tako udeleževala spopadov med dveh intelektualnima strujama, t. i. *slavofili* in *zahodnjaki*. Tretji pomemben dejavnik pa je bila nacionalna sestava carstva. V ogromnem imperiju je le polovica prebivalstva etnično pripadala ruskemu narodu. S stališča St. Petersburga so bili še posebej problematični Poljaki, ki so dobivali informacije in podporo iz Prusije in avstrijske Galicije, in Ukrajinci, pri katerih se je začel rojevati nacionalizem.⁵³ Četrty in vsekakor pomemben dejavnik je bil ruski car. V avtokratskem sistemu, kot je bil ruski, je cesar s svojimi odločitvami krojil usodo celotne države, ne le cenzure. Pri tem so imeli velik vpliv tudi njegovi zaupniki oziroma svetovalci.

Aleksander I. je bil na začetku svoje vladavine pod vplivom svojih visoko izobraženih svetovalcev, kot sta bila Adam Jerzy Czartorisky in Mihail Muravj'ev. Sprva je prevladalo mnenje, da naj bo cenzura bolj splošnega tipa. *Cenzurni statut* iz leta 1804 pa je nadzor nad cenzuro podelil na novo ustanovljenim univerzam in šolskim okrožjem. Znanstvenih del niso cenzurirali, medtem ko so šolske publikacije le nadzirali. Besedila, ki so se ukvarjala s politiko in koncepti vladanja, pa so bila še vedno podvržena strogi cenzuri. Cerkev je bila začasno ob svoj vpliv. *Cenzurni statut* iz leta 1804 je bil eden najliberalnejših v prvi polovici 19. stoletja. Spremembo je prinesla Napoleonova invazija. V domovinski vojni leta 1812 so dobili na dvoru odločilen vpliv pripadniki ruskega romantičnega patriotizma (admiral Aleksander Šiškov in Sergej Glinka). Za kratek čas je prevladala domovinska struja. Evropski koncept Svete alianse, ki se mu je pridružil Aleksander po Napoleonovih vojnah (1815), je tehtnico znova prevesil na stran *zahodnjakov*. Ta specifični proevropski koncept je propagiral

⁵² Prav tam.

⁵³ Prav tam.

Aleksandr Golicin, mladostni prijatelj carja in od leta 1816 minister za izobrazbo (izobraževanje ljudstva). Bil je pripadnik Biblijske družbe, ki je propagirala univerzalno krščanstvo in je izhajala iz Velike Britanije. V tem duhu so bili odpravljani vsi sekularni cenzurni komiteji, obenem pa je bil car v fazi, ko je bil nastrojen proti znanosti. V tem duhu so bile ukinjene vse privatne in tudi univerzitetne založbe. Upor gardnega regimenta Semenjovskega, leta 1820, je pripeljal do tega, da je Golicin izgubil svoj položaj in vpliv – pristaši regimenta so se šolali na šoli, ki jo je ustanovila Biblijska družba in učni material iz te šole je ušel budnim očem Golicinove cenzure. Naslednik na ministrskem stolčku in pripadnik *slavofilov* je pri sedemdesetih letih postal admiral Aleksander Šiškov. Admiral je takoj začel pripravljati nov drakonski cenzurni sistem, vendar ga je presenetila smrt carja Aleksandra I.⁵⁴

Vladavino Nikolaja I. je močno zaznamoval upor dekabristov ob samem začetku njegovega vladanja. Upor so sprožili pripadniki najstarejših in privilegiranih družin – kratka, ljudje, ki jih je poznal – ravno tisti, ki bi morali biti med podpornimi stebri carstva. Cilj spodletelega upora je bila uvedba ustavne monarhije ali celo republike. Leta 1828 je izdal nova pravila, ki so bila nekoliko bolj liberalna od Šiškovih iz leta 1826. Cesar pa je ustanovil t. i. tretji oddelek, ki se je pod vodstvom njegovega pribočnika generala Alexandra von Benkendorfa ukvarjal s cenzuro in nadzorom društev. Tretji oddelek je prvič uvedel tajno policijo modernega tipa v carski Rusiji. Cesar je bil konservativen, tako je, recimo, sam cenzuriral Puškinova dela. K temu je verjetno pripomogla popularnost pesnika med dekabrističnimi uporniki, ne pa njuna medsebojna antipatija.⁵⁵ Med bolj bizarne odloke cenzure med njegovim vladanjem pa je sodila prepoved ene prvih kuharskih knjig, ker je ta v enem izmed receptov vsebovala priporočilo, da pri hlajenju postaviš na »svoboden« zrak (*»an die freie Luft zu stellen«*).⁵⁶

Svojo avtokratsko vladavino je vzdrževal s tremi koncepti vladanja. Prva je bila cesarjeva osebnost v navezi z ideali Svete alianse, druga je bila naveza s pravoslavno rusko cerkvijo, tretji koncept pa je slonel na nacionalni ideji *naroda* – s tem niso bila izključena druga ljudstva, ki niso pripadala ruski pravoslavni cerkvi. 1830 je Julijski revoluciji sledil upor na Poljskem, ki se je spremenil v malo vojno in se je končal s porazom Poljakov. Car pa

⁵⁴ Prav tam, str. 125–130.

⁵⁵ Orlando Figes, *Natašin ples, Kulturna zgodovina Rusije*, Ljubljana 2007, str. 91–107; Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 130–132.

⁵⁶ F. B. Kaiser, *Zensur in Rußland von Katharina II. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts, Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 25, 1978, str. 151.

je reagiral s prepovedjo potovanja v tujino za Ruse, mlajše od 18. let. Tudi revolucionarno leto 1848 je cesarja utrdilo v njegovih prepričanjih. Kapljo čez rob pa je predstavljala afera s Petraševskim in njegovim debatnim krožkom, ki mu je sledilo *sedem norih let* vladavine. Evropski žandar je tako vedno bolj izgubljal ugled in zavezništva, vrhunec je bila Krimska vojna (1854–1856), v kateri so tudi Habsburžani obrnili hrbet svojim zaveznikom iz Svete alianse, čemur so kljubovali interesi cesarja na Balkanu.⁵⁷

PRIMERJAVA CENZURNIH SISTEMOV

Zunanjepolitična situacija

Spopadi, revolucije in zarote so močno vplivali na razvoj cenzure v Evropi 19. stoletja. Kot smo lahko videli, je najpomembnejši dogodek 18. stoletja – francoska buržoazna revolucija – odločilno vplival na cenzuro v Evropi. Ta je bila po njej še strožja, kot je bila pred izbruhom revolucije, v vseh deželah celinske Evrope, vključno s Francijo. Največji vpliv pa je imela francoska revolucija na habsburško cenzuro, kar ni nič presenetljivega, saj so Habsburžani in Burboni izgubili glavo zaradi nje. Zavezništvo, poimenovano Sveta aliansa, je tudi vplivalo na strogost cenzure, saj so vse tri članice tega zavezništva izvajale preventivno cenzuro in jo tudi ohranjale v satelitskih državah.⁵⁸

Notranjepolitična situacija

Tukaj mislim predvsem na dva pomembna dejavnika. Prvi je vpliv različnih političnih struj, saj stranke še niso obstajale, razen v Franciji, in etnološka sestava prebivalstva. Skozi celotno 19. stoletje je potekal boj med naprednimi – t. i. liberalnimi in konservativnimi, nazadnjaškimi silami. Takšen spopad lahko spremljamo v Rusiji med *zahodnjaki* in *slavofili*, v Franciji med liberalci in rojalisti. V Prusiji in habsburškem cesarstvu je bila situacija drugačna. V Nemški zvezi so obstajali poizkusi, ki pa sta jih žandarja zvez spretno s kombinacijo političnih pritiskov in vojaških groženj zatrla. Avstrija med restavracijo ni imela politične opozicije.⁵⁹ Tu-

⁵⁷ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 132–137.

⁵⁸ Glej opombo 5.

⁵⁹ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 150.

di vladajoči krogi so v nekakšni sinergiji večinoma skladno sodelovali na področju preventivne cenzure in v tem lahko najdemo enega izmed razlogov, zakaj je bil avstrijski sistem med najstrožjimi. Celo v Prusiji so imeli v vladi napredne reformatorje, kot je bil npr. Hardenberg. Drugi razlog pa je bil v multietnični sestavi habsburškega cesarstva. Primerjamo lahko habsburško cesarstvo z ruskim carstvom in opazimo podobno strog režim, vendar je treba dodati, da so bili Habsburžani liberarnejši do izdaje časnikov v jezikih svojih podanikov, kot so to bili Rusi, pa čeprav so bili Avstrijci manjšina v svojem imperiju, Rusi pa so predstavljali 50 % prebivalstva v svojem cesarstvu.⁶⁰ Multietnična struktura prebivalstva je definitivno vplivala na strogost cenzure, za kar je največji dokaz celotno 19. stoletje. Prusija in Francija se nista soočali s takšnimi težavami, saj je bila struktura njunega prebivalstva večinska – v prid enega naroda.

Vpliv monarha

Skozi predstavitev cenzurnih sistemov štirih evropskih celinskih velesil je bralec dobil vpogled, res da majhen, na vpliv monarha na cenzurno politiko v predmarčni dobi. V Franciji se je ob menjavi monarha vselej spremenil tudi cenzurni sistem, sprva na bolje, sčasoma pa je ta postal vedno bolj reakcionaren. V Prusiji je bila zgodba podobna, saj je novi monarh Friderik Viljem IV. omilil cenzurni sistem. V avtokratski Rusiji pa je monarh s sodelavci odločilno vplival na cenzuro. Habsburško cesarstvo se tudi tukaj kaže kot specifično, saj je bilo edina država, v kateri je vladal večino časa en monarh – Franc II./I. z monotono strukturo svetovalcev.⁶¹ Tako ni moglo priti do sprememb v samem vrhu oblasti, do katerih je prihajalo v preostalih treh velesilah. To pa je še en dokaz za t. i. togost habsburške cenzure.

Habsburška cenzura je bila resda v obdobju 1815–1848, glede na prebrano in dokazano, ena izmed najstrožjih v celinski Evropi, le ruski avtokratski sistem je bil strožji. V zahodni in srednji Evropi pa je bila habsburška cenzura najstrožja. *De iure* je imela Prusija po sprejetju *Cenzurnega edikta* z dne 18. oktobra 1819 skoraj enako strog režim kot habsburško cesarstvo, vendar ta *de facto* ni bil tako uspešen kot habsburški. Kljub vsej svoji stro-

⁶⁰ Olechowski, *Entwicklung*, str. 136.

⁶¹ Ferdinand I. je bil, kot smo že omenili, nesposoben za vladanje. Medtem pa sta med letoma 1835–1848 za cenzurno politiko skrbeli kancler knez Metternich in vodja Policijskega in cenzurnega dvornega urada Josef grof Sedlnitzky.

gosti pa habsburški sistem le ni bil tako grozen, kot deluje na prvi pogled. Pri boljšem vpogledu v habsburško cenzurno lestvico lahko opazimo, da so cenzorji mnogo stvari prepovedali, vendar, če je bil človek član izobražene elite, je lahko prebiral skoraj vsa prepovedana dela. Resda je bilo to znanje dosegljivo le izbrancem, po drugi strani pa je treba omeniti, da tudi habsburška cenzura ni bila nezmotljiva in je večkrat, predvsem zaradi preobremenjenosti, kaj tudi spregledala. Prepovedan sadež je vedno najslajši. Tako je bila prepovedana literatura zelo iskana v habsburških dednih deželah. Eden izmed najbolj branih časnikov v 40. letih je bil *Der Grenzbote*, ki je najprej izhajal v Bruslju in nato v Leipzigu. Postal je glasilo opozicije in vsaka prepoved ga je naredila še bolj popularnega. Skratka, napredka se še s tako strogo cenzuro ni dalo ustaviti.⁶²

V tako kratkem zgodovinskem obdobju kot je obdobje restavracije, se zdi habsburška cenzura resda rigorozna, če pa jo pogledamo v kontekstu dolgega 18. stoletja ali v obdobju 18. in 19. stoletja, pa je bila le še ena izmed mnogih državnih cenzur, ki so v svoji strogosti nihale, najsi bo to zaradi vojn, monarhov ali pa zahtev zavezništev. V dolgem razvoju cenzure je bil tudi habsburški cenzurni sistem med naprednejšimi in ni bil vedno simbol nazadnjaštva.

ZAKLJUČEK

Revolucionarno leto 1848 je za kratek čas prineslo odpravo cenzure, vendar je bil to le privid, do popolne odprave so minila še desetletja. Resda je preventivna cenzura večinoma izginila z evropskega zemljevida, vendar jo je galantno nadomestila represivna. Za večino evropskih držav je prišla svoboda tiska po prvi svetovni vojni.

V drugi polovici 19. stoletja se je boj za svobodo besede nadaljeval. Tudi na naših tleh so bili glasovi vedno glasnejši, saj je represivni cenzurni sistem vseeno dopuščal prostor za diskurz.⁶³ Cenzura, kot pojav, pa še vedno ni izginila iz medijev in družbenega življenja. V različnih oblikah se je ohranila še danes. Mnogo je odvisno od civilizacije in kulture ter tega, kaj je primerno za objavo. Nekatere stvari ne bodo nikdar primerne za objavo.

⁶² Olechowski, *Entwicklung*, str. 143–144.

⁶³ Več o tem v knjigi avtorjev Marka Zajca in Janeza Polajnarja *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja* in v članku Tanje Žigon Dunajčanka v Ljubljani: Medkulturno delovanje Hedwig pl. Radics–Kaltenbrunner.

VIRI IN LITERATURA

Matjaž Birk, »... vaterländische Interesse, Wissenschaft, Unterhaltung und Belehrung ...« *Illyrisches Blatt (1819–1849), literarni časopis v nemškem jeziku v slovenski provinci predmarčne Avstrije*. Maribor 2000.

Asa Briggs in Peter Burke, *Socialna zgodovina medijev*. Ljubljana 2005.

Christopher Clark, *Iron Kingdom, The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*. London 2007.

Gabrielle B. Clemens (ur.), *Zensur im Vormärz. Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*. Schriften der Siebenburger Schriften. Memmingen 2013.

Anja Dular, *Živeti od knjig, Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana 2002.

Encyclopædia Britannica. August von Kotzebue. <http://www.britannica.com/biography/August-Friedrich-Ferdinand-von-Kotzebue>.

Orlando Figes, *Natašin ples, Kulturna zgodovina Rusije*. Ljubljana 2007.

Francois Furet, *The French Revolution 1770–1814*. Oxford 1996.

Anthony Gaudilelere, *Télégraphe Officiel*, uradni časnik Ilirskih provinc: načrti in resničnost. *Kronika* 54 (2006) 3, 385–396.

Willam D. Godsey, *Zensur im Vormärz. Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*. Edited by Gabrielle B. Clemens. *The Journal of Modern History* 87 (2015) 2, 414–416.

Wilhelm Haefs in York-Gothart Mix (Hr.), *Zensur im Jahrhundert der Aufklärung*. Geschichte – Theorie – Praxis: BD 12. Wallstein Verlag, 2007.

Charles W. Ingarao, *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. Cambridge 2000.

F. B. Kaiser, *Zensur in Rußland von Katharina II. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 25, 1978.

Vladimir Knaflič, *Traktat o tisku, 1. Del: Zgodovinska i primerjalna studija o pričetkih, razvoju in zaprekah tiska in o vsebini in pomenu prava in tiskovne svobode*. Ljubljana 1930.

Georges Lefebvre, *Francoska revolucija*. Ljubljana 2007.

Georges Lefebvre, *Napoleon*. London 2009.

Mogens Laerke (Ed.), *The Use of censorship in the Enlightenment*. *Brill's Studies in Intellectual History* 175 (2009), str. 121–136.

Lublanske Novize 1797–1798 (Povedanje od slovenskiga jezika od št. 84. leta 1797 do 27. številke leta 1798).

Janez Kranjc, *Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja. Kopitarjev zbornik*. Obdobja 15. Ljubljana 1996.

Julius Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*. Wien 1959.

Thomas Olechowski, *Die Entwicklung des Preßrecht in Österreich bis 1918: ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*. Wien 2004.

Andrej Pastar, *Odmevi mednarodnih dogodkov v časnikih 18. stoletja na Slovenskem*. Magistrska naloga. Filozofska fakulteta, Ljubljana 2011.

Vincenc Rajšp, *Das slowenische Pressewesen*. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918: die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Band. VIII/2. Wien 2006.

Mateja Režek (ur.), *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana, 2010.

Katja Sturm-Schnabl, *Odmev francoske revolucije na slovenskem Koroškem*. *Zgodovinski časopis* 45 (1991) 1.

Fran Vatovec, *Slovenski časniki 1557–1843*. Maribor 1961.

Luka Vidmar, *Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): Libri prohibiti in Semeniški knjižnici*. *Studia litteraria*. Ljubljana 2012.

Peter Vodopivec, *Kranjski jakobinec baron Siegfried von Tauferer in Francija*. *Prispevki za novejšo zgodovino* XXX (1990) 1–2, 3–13.

Ernst Victor Zenker, *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848: ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte*. Wien, Leipzig 1893.

Marko Zajc in Janez Polajnar, *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Zbirka Mediawatch. Ljubljana 2012.

Tanja Žigon, *Nemško časopisje na Slovenskem*. Ljubljana 2001.

Tanja Žigon, *Dunajčanka v Ljubljani*. Medkulturno delovanje Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner. *Dve domovini*, 2012.

Adolph Wiesner, *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart 1847.

Johann Winckler, *Die Periodische Presse Oesterreichs: eine historisch-statistische Studie*. Wien 1875.

COMPARISON OF CENSORSHIP SYSTEMS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY CONTINENTAL EUROPE

Summary

The article presents different censorship systems in continental Europe in the first half of the 19th century. It concentrates on four continental superpowers and their censorship systems: the Russian Empire, the French Kingdom, the Prussian Kingdom and the Habsburg Empire in the period of Restoration, i.e. from the fall of Napoleon I in 1815 until the revolutionary year 1848.

The fact that Europe was under the influence of the Holy Alliance (Great Britain and its empire have a specific censorship when compared to continental Europe) and France, who, with its new king Louis XVII of France was a faithful ally of the Holy Alliance, means that the above mentioned states covered almost the whole of Europe. All these states had great impact on the majority of European states and their media policy.

The Habsburg Empire was known for its strict censorship system. But was this system really so strict or was it just a product of its times and the ever changing political condi-

tions and alliances? The comparison of the Habsburg censorship system and the other three European superpowers, made on the basis of the contemporary historiographic literature (like Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur Österreichischen Mediengeschichte*; Gabrielle B. Clemens (Ed.): *Zensur im Vormärz: Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*; and also works by Slovene historians like Tanja Žigon, Janez Cvirn etc.) enables a better insight into functioning of the Habsburg censorship system. At the same time we get a better understanding of how and why, in the Pre-March period, the Monarchy of the double-headed eagle had such a rigid system.

EIN VERGLEICH DER ZENSURSYSTEME DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS IN KONTINENTALEUROPA

Zusammenfassung

Im Artikel werden verschiedene Zensursysteme der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Kontinentaleuropa vorgestellt. Der Artikel konzentriert sich auf vier kontinentale Großmächte und ihre Zensursysteme: auf das russische Imperium, das französische Königreich, das preußische Königreich und die Habsburgermonarchie in der Zeit der Restauration, d. h. vom Fall Napoleons I. im Jahr 1815 bis zum Revolutionsjahr 1848.

Die oben genannten Länder umfassen fast das ganze Europa der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, wenn wir beachten, dass fast das ganze Europa unter dem Einfluss der Heiligen Allianz (Großbritannien und ihr Imperium haben im Vergleich mit Kontinentaleuropa eine spezifische Zensurgeschichte) und unter dem Einfluss Frankreichs stand, das zusammen mit seinem neuen König Ludwig XVII ein treuer Alliiertes der Heiligen Allianz war. All diese Länder hatten gemeinsam einen großen Einfluss auf die meisten europäischen Staaten und deren Medienpolitik.

Die Habsburgermonarchie ist für ihr striktes Zensursystem bekannt. Aber war dieses System wirklich so strikt, oder war es nur ein Produkt seiner Zeit und der sich immer wechselnden politischen Verhältnisse und Bündnisse? Ein Vergleich des Habsburger Zensursystems mit den anderen drei europäischen Großmächten aufgrund zeitgenössischen geschichtlichen Quellen (wie z. B. Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur Österreichischen Mediengeschichte*; Gabrielle B. Clemens (Ed.): *Zensur im Vormärz: Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*; sowie aufgrund Werke slowenischer Historiker wie Tanja Žigon, Janez Cvirn etc.) ermöglicht eine bessere Einsicht in das Habsburger Zensursystem. Gleichzeitig können wir aber auch verstehen, wie und warum es in der Monarchie des zweiköpfigen Alders im Vormärz zur Entstehung eines solch rigidens Systems kam.

Revolucionarno nasilje v Ljubljani v letih 1941 in 1942*

Damjan Hančič**

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94(497.4Ljubljana)"1941/1942"

Damjan Hančič: Revolucionarno nasilje v Ljubljani v letih 1941 in 1942. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 86=51(2015), 2–3, str. 63–86

V članku avtor predstavi nasilne dejavnosti odporiško-revolucionarne strani na območju Ljubljane v prvih dveh letih italijanske okupacije. Prikaže časovnico in pojavne oblike revolucionarnega nasilja ter število in kategorije žrtev revolucionarnega nasilja.

Ključne besede: revolucija, nasilje, žrtve, druga svetovna vojna, Ljubljana

1.01 Original Scientific Article
UDC 94(497.4Ljubljana)"1941/1942"

Damjan Hančič: The Interwar Revolutionary Violence in Ljubljana in the Years 1941 and 1942. Review for History and Ethnography, Maribor 86=51(2015), 2–3, pp. 63–86

The author presents violent actions of the resistance and revolutionary party in Ljubljana and its surroundings in the first two years of the Italian occupation. He presents the timeline and the manifestation forms of the revolutionary violence, as well as the number and the categories of people who had been victims of the revolutionary violence.

Key words: revolution, violence, victims, World War II, Ljubljana

* Prispevek je rezultat izvajanja raziskovalnega programa *Nasilje komunističnega totalitarizma v Sloveniji 1941–1990* (št. pogodbe 1000-15-2721), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

** Dr. Damjan Hančič, znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivoljska 42, SI – 1000 Ljubljana, damjan.hancic@scnr.si.

UVOD

Prispevek skuša strnjeno prikazati revolucionarno nasilje v Ljubljani v letih 1941 in 1942, ki predstavlja del doslej malo raziskanega dogajanja v medvojni okupirani Ljubljani. Gre za obdobje, ko je Komunistična partija Slovenije (KPS) v Ljubljani preko Osvobodilne fronte (OF) in njene Varnostno-obveščevalne službe (VOS) delovala kot »država v državi«, tako da je spomladi leta 1942 Edvard Kardelj v pismu Josipu Brozu Titu »razpoloženje množic in splošen odnos političnih sil« v Ljubljani opisoval kot takšno, »da ti srce prekipeva od zadovoljstva«. Po Kardeljevih navedbah je namreč »Varnostna služba (VOS) prišla na tako dober glas, da se tisti, ki ga je vzela na muho, ne more rešiti. Zato bežijo, zato se jih je polastila prava panika. Še celo ljubljanski škof se je zaprl in se ne upa ven /.../. Tako je OF dejansko likvidirala vse buržuazne stranke v Sloveniji. A kar je odkrito proti KP, to je dejansko tako razbito – čeprav jih množice vse skupaj imenujejo 'bela garda' – da morejo delati le še kot denuncianti in provokatorji«, ter doda, »da so Slovenci menda edini narod v Evropi, ki ima svojo belo emigracijo že v času, ko je sama na oblasti«.¹ Na drugi strani pa je ravno v tistem času protirevolucionarni tabor, ki je v samovoljnih umorih revolucionarne strani videl teroristična dejanja, nastopil s spomenico »Razvoj situacije v ljubljanski provinci«. Dr. Lambert Ehrlich jo je 1. aprila 1942 izročil italijanskim oblastem,² v njej so se sklicevali na konkretne številne vosovske in partizanske umore. Tako so od italijanskih okupatorskih oblasti želeli izposlovati dovoljenje za slovenske oborožene oddelke, ki bi lahko samostojno preganjali izvrševalce teh samovoljnih napadov in umorov.

Več plasti medvojnega dogajanja

O preučevanju nasilja med drugo svetovno vojno na Slovenskem in tudi v Ljubljani je treba poudariti, da so potekali hkrati okupacija, kolaboracija, upor proti okupatorju, revolucija in protirevolucija. V konkretnih oblikah

¹ *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Knjiga 1, marec 1941–marec 1942*, Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962 (dalje: *Dokumenti ljudske revolucije*), Pismo člana politbiroja CK KPJ Edvarda Kardelja z dne 29. marca 1942 generalnemu sekretarju KPJ Josipu Brozu Titu o položaju v Sloveniji, št. 151, str. 323.

² Boris Mlakar, *Delovanje stražarjev med drugo svetovno vojno*, Dodatek: *Razvoj situacije v ljubljanski provinci*, v: *Ehrlichov simpozij v Rimu*, Celje: Mohorjeva družba Celje, 2002 (dalje: *Razvoj situacije v ljubljanski provinci po spomenici*, ki jo je 1. aprila 1942 dr. Ehrlich izročil italijanskim oblastem), str. 268–278.

delovanja posameznikov se je lahko prepletalo več vidikov hkrati, zato je marsikdaj težko natančno ugotoviti značilnosti delovanja in opredeljevanja posameznika.

Tanka meja med odporniškimi oziroma »narodnoosvobodilnim« ter »revolucionarnim«

V pričujoči študiji izraz »revolucionarno nasilje« pomeni nasilje, ki so ga med drugo svetovno vojno izvajale (para)vojaške oziroma oborožene skupine in odporniške enote pod odločujočim vplivom komunistične partije. Te so v okviru svojega delovanja poleg napadov na okupatorja pogosto izvajale nasilje nad civilnim prebivalstvom, večinoma iz političnih razlogov, deloma tudi kot sredstva za poravnavo osebnih in medsosedskih konfliktov in zamer ter obrekovanja.

Slovenski in jugoslovanski komunisti so namreč z razliko od drugih komunističnih partij v okupiranih državah hkrati z odporom začeli v odporniškem gibanju uveljavljati tudi revolucionarne elemente, zaradi česar je odporništvo dobilo revolucionaren in vse bolj monoliten značaj.³

Kako tanka je bila ločnica med narodnoosvobodilnim bojem in komunistično revolucijo, zelo jasno opozori zgodovinarica Deželak Barič: *»Med okupacijo 1941–1945 se je v Sloveniji vzpostavilo močno odporniško gibanje v okviru Osvobodilne fronte slovenskega naroda, ki ga je vzpodbudila in vodila Komunistična partija Slovenije. Ob odporu okupatorjem je potekala tudi avtentična revolucija, ki je ni mogoče prekriti in prikriti z osvobodilnim bojem, čeprav so bili nosilci obojega lahko iste osebe, torej komunisti. Šlo je predvsem za odločitev KPS, da v okviru oziroma prek protifašističnega boja izvede revolucijo, saj je okupacijo in širšo pripravljenost na odpor proti vsemu, kar je le-ta prinašala, ocenjevala kot edinstveno priložnost za uresničitev revolucionarnih ciljev. Danes lahko rečemo, da brez vojne in okupacije komunistom nikoli ne bi uspel preboj iz povsem marginalne predvojne stranke v edino vladajočo stranko po končani vojni.«⁴*

³ Vida Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007 (dalje: Deželak Barič, *KPS in revolucionarno gibanje*), str. 10.

⁴ Deželak Barič, *KPS in revolucionarno gibanje*, str. 9.

Kdo je izvajal revolucionarno nasilje

Revolucionarno nasilje na obravnavanem območju so povzročile bodisi pripadniki Varnostno obveščevalne službe (VOS), tako imenovani varnostniki, in Narodne zaščite (v mestnem središču Ljubljane) bodisi redne partizanske enote (zlasti na obrobju Ljubljane in njenih predmestjih). Izvrševali so umore – oziroma kot so jih imenovali »likvidacije« – ali »justifikacije« na podlagi odločitve samoooklicanih vosovskih »sodišč«. Ta so bila hkrati preiskovalni in sodni organ, torej še manj legitimne, upravičene ter pravno korektne kot odločitve poznejših tako imenovanih »partizanskih sodišč«, ki tudi ne morejo predstavljati neke pravne varnosti in neodvisnosti sojenja, ampak gre za tipična revolucionarna sodišča, v kolikor je besedo »sodišče« v tem primeru sploh upravičeno uporabljati.⁵

Krajevna opredelitev raziskave

Prikaz žrtev v raziskavi zajema tisto območje današnje Mestne občine Ljubljana, ki je bilo od aprila 1941 pod italijansko okupacijo, severozahodnega dela (Črnuče, Gunclje, Vižmarje, Šentvid, Tacen) ta prispevek ne zajema, ker je bil tam razvoj revolucije zaradi narave nemškega okupacijskega sistema drugačen in je tam revolucionarno nasilje doseglo vrh v letu 1944.

ČASOVNICA REVOLUCIONARNEGA NASILJA V LJUBLJANI MED LETOMA 1941 IN 1945

V prispevku se prikaz revolucionarnega nasilja v Ljubljani omejuje od julija 1941 do novembra 1942. To je čas, ko je bila intenzivnost revolucionarnega nasilja v mestu Ljubljana največja in so bile njegove žrtve večinoma neoboroženi civilisti, saj v tem obdobju v Ljubljani še ni bilo oboroženih oddelkov protirevolucionarne strani oziroma ti še niso začeli delovati.

Druga pomembna časovna točka pri dvigu števila žrtev revolucionarnega nasilja na obravnavanem območju je obdobje neposredno po kapitulaciji Italije septembra in oktobra 1943. Žrtve revolucionarnega nasilja, ki so

⁵ Milko Mikola, *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*, Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1995, str. 4; glej tudi ARS, AS 1887, Zbirka NOB tiska – periodika, Zoran Polič, Partizanska sodišča, v: *Slovenski partizan*, konec septembra 1943, leto II, št. 4, str. 15, 16.

izvirale iz Ljubljane, niso bile umorjene v Ljubljani, ampak na Dolenjskem ali Notranjskem. Gre za pripadnike vaških straž, ki so konec leta 1942 v strahu pred fizičnim iztrebljenjem z dovoljenjem okupacijskih oblasti organizirale oboroženo samoobrambo pred revolucionarnimi oddelki, ter za predstavnike (staro)jugoslovanske kraljeve vojske v domovini (četniki), ki so delovali pod vodstvom Draže Mihajlovića, ki je bil takrat vojni minister od zaveznikov mednarodno priznane begunske kraljeve vlade v Londonu.

Tretji dvig revolucionarnega nasilja na tem območju predstavlja konec vojne, ko je revolucionarna stran neposredno po zmagi in prevzemu oblasti obračunala zlasti z domobranskimi vojaki, ki so jim jih izročile britanske zasedbene oblasti na avstrijskem Koroškem. Tudi v tem obdobju ljubljanske žrtve niso bile ubite na tem območju, ampak drugod (npr. Kočevski rog, Teharje ...).

1. Ljubljana ob začetku okupacije 1941

Ljubljana je kmalu po okupaciji leta 1941 štela 88 695 prebivalcev. Do sredine leta 1941 je ta številka zelo narasla, in sicer predvsem zaradi priseljavanja beguncev z nemškega okupacijskega ozemlja, delno pa tudi zaradi priključitve vasi Dolnice, Kamna Gorica, Glince in Podutik 2. julija 1941 k Ljubljani. Po podatkih ljudskega štetja z dne 31. julija 1941 je Ljubljana po enih podatkih štela 92 142 prebivalcev in 27 691 gospodinjstev, po drugih podatkih pa 92 523 prebivalcev, 42 325 moških in 50 198 žensk. Bivali so na 6885 km² v 22 551 stanovanjih in v 6916 hišah.⁶ Ocene kažejo, da je do poletja 1941 v Ljubljano pribežalo okrog 13 000 beguncev, predvsem z nemškega okupacijskega področja, torej Gorenjske in Štajerske. Poleg službe so si morali najti domovanja, to pa ni bila lahka naloga.⁷

2. Varnostno-obveščevalna služba Osvobodilne fronte v Ljubljani

Komunistična partija Slovenije je jeseni 1941 prepovedala vsak odpor proti okupatorju izven OF in kot kazen za kršitev tega sklepa vsakomur zagrozila s smrtjo. V istem času, ko je začel VOS operativno delovati, je bil 16.

⁶ Mojca Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino 2007 str. 23, 24.

⁷ Prav tam, str. 28.

septembra 1941 namreč sprejet tudi tako imenovani Zaščitni zakon OF; izvršilni organ sklepov tega zakona naj bi bila VOS, ki jo je Centralni komitee KPS ustanovil že avgusta 1941.⁸ To je storila brez vednosti IOOF (izvršilni odbor Osvobodilne fronte), to pa nakazuje poseben partijski interes nad to službo, čeprav se je uradno imenovala »Varnostnoobveščevalna služba Osvobodilne fronte«. Bila je izrazito vezana na partijsko organizacijo in jo je partija skrbno »čuvala« pred drugimi skupinami v OF. VOS je vodil kolegij oziroma centralna komisija VOS, ki so jo sestavljali Zdenka Kidrič, Edo Brajnik, dr. Vito Kraigher in nekaj časa tudi Franc Ravbar. V Ljubljani so se zaščitniki ali varnostniki (vosovci) zbirali v manjše skupine, ki so jih imenovali »borbene grupe«, včasih tudi »sabotažne ali udarne grupe«. Posamezne, predvsem težje akcije so izvrševali borci iz raznih borbenih grup. Prvi borci so bili izključno člani komunistične partije in/ali njenega podmladka SKOJ.⁹ Borbene grupe poleti 1941 še niso imele vojaških štabov, kakršne je imela poznejša Narodna zaščita, ampak so delo borbenih grup vodili v celoti partijski komiteji, še posebej pa je za to delo odgovarjal en član (do dva člana) partijskega komiteja.¹⁰ Marca 1942 se je VOS v Ljubljani razdelila na čete.¹¹

Ukaz za umor nekega posameznika, ki se je v revolucionarnem besednjaku imenoval »likvidacija«, je navadno dobila trojka, in sicer tako, da je eden od trojke moral umor izvesti, druga dva pa sta mu pomagala s tem, da sta opravljala varnostno službo. Za varnostno službo pri kakem bolj pomembnem in teže izvedljivem umoru so bile določene tudi druge trojke, ki pa druga za drugo niso vedele. V predmestju Ljubljane in njeni neposredni okolici je bila izvedba teh začetnih »likvidacij« težavnejša, ker niso imeli dovolj usposobljenih in partijsko vzgojenih »likvidatorjev«. Zato je tam naloga »likvidiranja« prešla na posamezne partizanske enote.¹²

Zaradi pogosto pavšalnih obtožb o »izdajstvih«, ki jih je svojim žrtvam očitala revolucionarna stran, in dejstva, da so bile VOS in partizanske enote še zlasti v začetnem vojnem obdobju hkrati obtoževalni, preiskoval-

⁸ Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2007, str. 143.

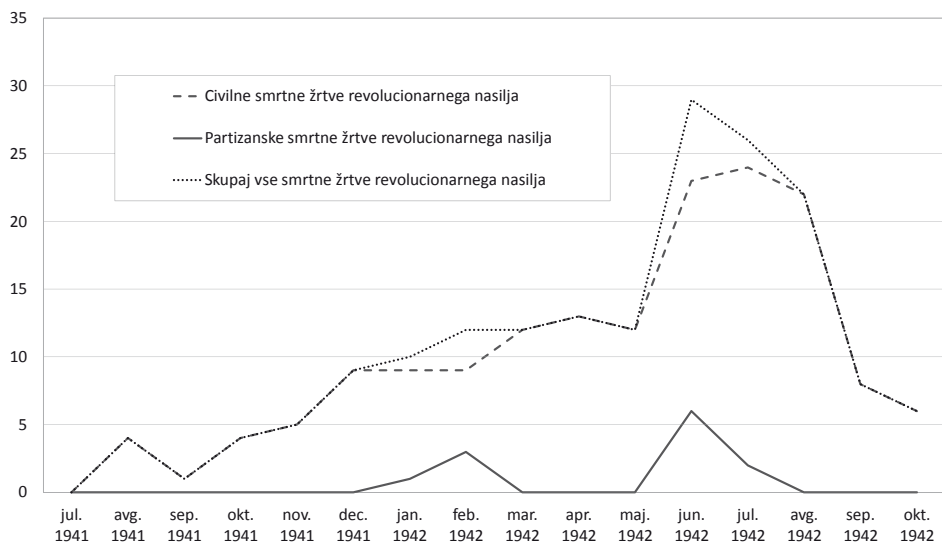
⁹ Ivo Žajdela, Kadrovski temelj za VOS, *Novo Jutro*, št. 5/ 30. april 1991 (dalje: Žajdela, Kadrovski temelj za VOS), str. 4; glej tudi ARS, AS 1931, šk. 721, 302-20/ZA, Zgodovina VOS, Varnostnoobveščevalna služba Osvobodilne fronte, str. 1–46.

¹⁰ Žajdela, Kadrovski temelj za VOS, str. 4.

¹¹ ARS, AS 1931, škatla 727, 302-9/ZA, Akcije VOS v Ljubljani, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

¹² Črne bukve, *O delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu*, Ljubljana 1944, Reprint, Ljubljana 1990 (dalje: Črne bukve), str. 68.

ni, sodni ter izvršilni organ (kar je s stališča sodobnega pravnega varstva popolnoma nedopustno), je mnogokrat težko razločiti, katere od žrtev so bile dejanski sodelavci okupatorja in katere ne. Kot v svojih spominih priznava Albert Svetina - Erno, ki je bil leta 1942 partijski sekretar v zunanjem ljubljanskem okrožju, »je del likvidiranih od VOS res sodeloval z okupatorjem, drugi pa so bili le proti OF in Partiji in se niso strinjali s takojšnjim odporom«. ¹³

Graf 1: Žrtve revolucionarnega nasilja v Ljubljani in okolici glede na vojni status (julij 1941 – oktober 1942)

Žrtve politično motiviranih umorov v ožjem pomenu besede predstavljajo sicer le eno od več kategorij žrtev, ki jih je revolucionarna stran povzročila v obravnavanem obdobju. Seveda pa vsako samovoljno pobijanje prebivalstva in zakonitih oboroženih predstavnikov oblasti, ki zagotavljajo red in mir (orožniki, stražniki) s strani ene od političnih skupin postane takoj tudi politični problem, zato so vse žrtve revolucionarnega nasilja deloma tudi politične, ne glede na to, v katero od kategorij žrtev spadajo. Poleg tega sta vse žrtve revolucionarnega nasilja oziroma njihove sorodnike ne glede na kategorijo povezovala zapostavljanje s strani povojnih komunističnih oblasti in zablembo premoženja, ki so se mu le redki uspeli izogniti.

¹³ Albert Svetina - Erno, *Od osvobodilnega boja do banditizma*, Ljubljana: Nova obzorja, 2011, str. 69.

PREGLED ŠTEVILA ŽRTEV REVOLUCIONARNEGA NASILJA IN NJIHOVA KATEGORIZACIJA OD JULIJA 1941 DO VKLJUČNO OKTOBRA 1942

Na podlagi predstavljenega seznama žrtev je razvidno, da je revolucionarna stran od julija 1941 do konca oktobra 1942 izvedla napade, atentate, ugrabitve ali izvedla kakšno drugo vrsto usmrtitev 207 oseb (Slovencev), od tega je bilo kar 173 oseb tudi ubitih. Med temi je bilo 161 »civilistov«¹⁴ in 12 (nezanesljivih) partizanov ter partizanskih dezertarjev, torej oboroženih pripadnikov revolucionarne strani.¹⁵ Do konca leta 1941 je revolucionarna stran izvedla na obravnavanem območju napade na 35 oseb in pri tem povzročila smrt 23 osebam, v letu 1942 pa je revolucionarna stran v Ljubljani izvedla napade na 180 oseb, od tega je povzročila smrt 160 oseb oziroma do konca oktobra 1942, ki ga zajema naša predstavitev, kar 150. Revolucionarno nasilje na obravnavanem območju je doseglo vrhunec poleti oziroma junija, julija in avgusta 1942, čemur je botrovalo zlasti povečanje nasilja, ki so ga v tistem času povzročale partizanske enote v neposredni okolici Ljubljane, medtem ko je bilo nasilje VOS v mestu Ljubljana največje od marca do junija 1942. Od 173 smrtnih žrtev je bilo 40 žensk, to je 23 %. Med partizanskimi žrtvami revolucionarnega nasilja je žensk kar 50 % (štiri od osmih), med civilistkami pa je delež ženskih žrtev 22,3 % (36 od 161).

Glede na konkretnega povzročitelja smrti žrtev revolucionarnega nasilja lahko ugotovimo, da so približno polovico žrtev revolucionarnega nasilja izvršili pripadniki VOS, približno polovico pripadniki partizanskih enot, tri žrtve pa so povzročili člani ali simpatizerji KPS že v času, ko še ni deloval niti VOS niti partizanske enote.

Če analiziramo smrtne žrtve, ki so jih v Ljubljani povzročili oboroženi pripadniki revolucionarne strani v tem obdobju, bi večino od njih lahko uvrstili v naslednjih nekaj kategorij:

¹⁴ Pod izrazom »civilisti« so v tem članku mišljene osebe, ki niso pripadale oboroženim oddelkom protirevolucije, torej tudi policisti oz. orožniki, ki so bili ubiti med opravljanjem ali zaradi opravljanja svoje službe.

¹⁵ V tem obdobju (septembra 1942) je revolucionarna stran ubila tudi enega pripadnika slovenskih četnikov, ki pa ni bil ubit v Ljubljani, pač pa na Dolenjskem. Če upoštevamo še njega, je bilo tako z ljubljanskega okrožja ubitih 174 oseb. Do konca leta 1942 je revolucionarna stran z območja Ljubljane ubila še dva pripadnika slovenskih četnikov in tri vaške stražarje.

A. Žrtve revolucionarnega nasilja z nerevolucionarne strani

- a) Predvojni policisti, stražniki, orožniki, mestni in državni uradniki;
- b) častniki, vojaki in uradniki bivše kraljeve jugoslovanske vojske;
- c) železničarji, vlakovodje, železniški delavci;
- č) predstavniki politično-strankarskega in sindikalnega življenja v Ljubljani;
- d) predvojni emigranti s Primorske;
- e) dekleta, ki so jim očitali druženje z italijanskimi vojaki;
- f) obrtniki in delavci, ki so opravljali delo na terenu ali imeli veliko stikov z ljudmi;
- g) zajeti interniranci na vlaku pri Verdu, ki se niso želeli pridružiti partizanom.

B. Žrtve revolucionarnega nasilja iz »lastnih vrst«

Sem spadajo partizanski dezertjerji, »nezanesljivi« partizani ter člani OF in disciplinsko kaznovani partizani.

V nadaljevanju omenjamo nekaj konkretnih primerov žrtev iz posameznih kategorij.

A. Žrtve revolucionarnega nasilja z nerevolucionarne strani

a) *Predvojni policisti, stražniki, orožniki, mestni in državni uradniki*

Šlo je za Slovence, ki so bili v teh službah že pred vojno v času Kraljevine Jugoslavije, ki so jih italijanske oblasti zaposlile še naprej in ki so verjetno poznali številne komuniste še iz obdobja pred vojno, zato so se jih komunisti verjetno bali, da jih bodo naznanili okupatorjem ali jih aretirali. Tak primer je vevški orožnik Jožef Sušnik iz Device Marije v Polju, ki je bil ubit že 18. avgusta 1941.¹⁶ Nekateri pa so si nakopali zamero VOS, ker so preveč temeljito raziskovali komunistične zločine in zaganjali komuniste

¹⁶ ZAL, LJU 630, Komunalno podjetje Žale Ljubljana, Sprejemni listi pokojnikov (dalje: ZAL, LJU 630, KPŽ), šk. 226, p. e. 923, št. 693; »Polje, kdo bo tebe ljubil. Teh naših petsto let«, uredil Anton Markelj, Župnija Ljubljana Polje, Ljubljana 1999 (dalje: *Polje, kdo bo tebe ljubil ...*), str. 85; prim. ARS, AS 1781 »Poveljstvo grupe kraljevih karabinerjev Ljubljana«, Uboj orožnika Jožeta Sušnika, fasc. 155/I.

(npr. policijski komisar Kazimir Kukovič, ki ga je VOS ustrelila 8. oktobra 1942).¹⁷

Dejstvo, da je revolucionarna stran najprej začela z »likvidiranjem« te kategorije, priznava tudi nekdanji član vodstva ljubljanske VOS Vito Kraigher na zaslišanju, podanem pred domobransko policijo aprila 1945, in sicer da je »*takojšnje kaznovanje narekovala velika množina denunciantov, ki so jih Italijani sprva za denar in druge ugodnosti dobili med lumpenproletariatom in nižjimi agenti ter bivšimi policijskimi uradniki, da se je zavrl s strahom, ki ga je povzročilo tako kaznovanje nadaljnji razmah denunciantstva*«. ¹⁸

Delno bi vzrokom za poboje oseb iz te kategorije lahko pripisali tudi politično konotacijo, saj je revolucionarna stran oziroma KP do njih gojila dodatno sovraštvo, ker so bili predstavniki meščanskega uradniškega aparata in bi bil z njihovo odstranitvijo po vojni olajšan prevzem oblasti, že med vojno pa se ne bi mogli pridružiti nobeni odporniški skupini, ki bi bila konkurenčna KPS. Mnogi iz te kategorije so po ponesrečenih atentatih postali še večji nasprotniki komunizma in čez čas celo prešli na čelo protirevolucionarnih enot, čeprav jim v času atentata ni bilo mogoče očitati nič konkretnega v tej smeri (npr. predvojni in kasneje šef ljubljanske policije dr. Lovro Hacin).

Tako se umori oseb iz te kategorije pojavijo že avgusta 1941, torej še preden je začela delovati VOS. V to kategorijo poleg že omenjenih policistov Sušnika in Kukoviča sodijo: ustrelitev policijskega stražnika Viktorja Jagodica (10. avgust 1941),¹⁹ umor policijskega stražnika in osebnega varuha takratnega ljubljanskega župana Adlešiča Josipa Koželja (19. 11. 1941),²⁰ težka ranitev nekdanjega stražnika Jožefa Karbitza (24. 11. 1941),²¹ umor bratov Antona in Osvalda Porente iz Zavogelj (30. 11. 1941),²² umor

¹⁷ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

¹⁸ ARS, AS 1546, Življenjepisi, šk. 26 (Kra–Kram), Fascikel Vito Kraigher, 1. mapa, Zapisnik s policijskega zaslišanja z dne 24. 4. 1945, str. 5.

¹⁹ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943; ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 226, p. e 923, št. 672.

²⁰ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943; ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 226, p. e. 923, št. 969. V nekaterih dokumentih se napačno uporablja njegovo ime kot »Jožef Karel«.

²¹ ARS, AS 1931, šk. 726, 302-11/ ZA, Spomini in članki o delovanju VOS, Izjava Viktorja Avblja. Krabitz je bil po vojni, aprila 1949, obsojen na smrt z obešanjem kot vojni zločinec.

²² ARS, AS 1781 »Poveljstvo grupe kraljevih karabinjerjev Ljubljana«, šk. 2, fasc. 155/I. V župnijski kroniki DMP še piše, da je bil Osvald vržen v Ljubljanico in pokopan v Sostrem, *Polje, kdo bo tebe ljubil ...*, str. 85.

višjega policijskega uradnika Janka Polaka (5. 1. 1942),²³ umor orožniškega poveljnika Janeza Leniča (28. 1. 1942),²⁴ umor uradnika pri štabu artilerije Franca Ceglarja (18. 4. 1942),²⁵ umor policijskega stražnika Jožeta Habjana (26. 9. 1942),²⁶ ki so ga sicer zadele krogle, namenjene prej omenjenemu Kukoviču.

b) *Častniki, vojaki in uradniki bivše kraljeve jugoslovanske vojske*

Primerov tovrstnih umorov v tem obdobju ni veliko, se je pa partija nekdanjih častnikov kraljeve jugoslovanske vojske skušala znebiti na drug način: marca 1942 jim je poslala po pošti javne pozive za vstop k partizanom, zaradi česar so jih Italijani odpeljali iz Ljubljane in internirali.²⁷ Med primere tovrstnih napadov štejeemo ponesrečeni atentat na generala Leona Rupnika (1. 10. 1941),²⁸ ranitev starojugoslovanskega častnika Franca Brusa (23. 1. 1942)²⁹ in umor nekdanjega uradnika Rupnikovega »štaba za utvrđivanje«
Ivana Šlegla (17. 12. 1941).³⁰

²³ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943, glej tudi: ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 147. Časopis *Slovenec – političen list za slovenski narod* (dalje: *Slovenec*), 11. 1. 1942; *Slovenec*, 5. 1. 1943.

²⁴ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA. Da je bil Lenič ubit, piše časopis *Slovenec*, 1. 2. 1942, str. 2; vir iz VOS ima za njegovim imenom pod rubriko »Likvidacije«
vprašaj; ZAL, LJU 468, Zaplemni spisi, št. 68.

²⁵ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943; ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 549; LJU 468, MLO Ljubljana, Zaplemni spisi, šk. 56. Po mnenju VOS naj bi bil »konfident«.

²⁶ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943. ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 228, p. e. 927, št. 73.

²⁷ Največ žrtev v tej kategoriji je revolucionarna stran povzročila septembra in oktobra 1943, povezanih z dogodki okoli Grčaric, saj so kot člani kraljeve vojske v domovini po kapitulaciji Italije pričakovali skorajšnje izkrcanje anglo-ameriških sil v Istri.

²⁸ Stane Kos, *Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941–1945, I. del.*, Samozaložba: Rim, Buenos Aires, 1984 (dalje: Kos, *Stalinistična revolucija na Slovenskem, I.*), str. 175–178.

²⁹ Stanoval je v Rožni dolini in naj bi se večkrat družil z Italijani, zahajal v kasarno in jim izdajal aktiviste OF. Nanj naj bi bil po nekaterih podatkih izvršen atentat februarja 1942, vendar akcija ni bila uspešna. Brus je ostal živ in je svoje delo nadaljeval, ob kapitulaciji Italije pa je odšel iz Ljubljane, glej: ARS, AS 1931, šk. 726, 302-11/ ZA, Spomini Janeza Režka; glej tudi *Slovenec*, 1. 2. 1942.

³⁰ ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 924, št. 83. Ivana naj bi vosovci obstrelili in ranili že 13. novembra 1941, kot vzrok likvidacije pa so navedli, da je »gestapovec«, glej: ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943. Iz povojnih pričevanj o tem dogodku glej tudi: ZAL, LJU 468, Zaplemni spisi, šk. 83. Najverjetneje jim je bil moteč, ker je bil pred vojno uradnik pri »štabu za utvrđivanje«, to je graditve vojaške obrambne linije na predvojni jugoslovansko-italijanski (rapalski) meji.

c) *Železničarji, vlakovodje, železniški delavci*

Tudi ta kategorija je bila sorazmerno številčna. Partizani so jih ustrelili, ker so se med opravljanjem službe znašli na njihovem ozemlju, niso spoštovali prepovedi gibanja po železniški progi, so čistili progo oziroma jo vzdrževali. Nekateri iz te kategorije so bili ubiti tudi ob partizanskih napadih na vlake ali ob miniranju proge. Med tovrstne umore štejemo, recimo, ustrelitev železniškega kurjača Leopolda Makšeta (18. 3. 1942),³¹ ustrelitev Karla Šumbergarja iz Spodnjega Kašlja (12. 8. 1942)³² in še nekatere nerazjasnjene primere smrti nekaterih železničarjev.

č) *Predstavniki politično-strankarskega in sindikalnega življenja v Ljubljani*

Ti umori se začenjajo v začetku decembra 1941 z umorom mladega liberalca Franca (Faunuša) Emmerja (4. 12. 1941),³³ nadaljujejo sredi decembra z umorom socialdemokrata in sindikalista Vinka Vrankarja (11. 12. 1941)³⁴ in se stopnjujejo z umorom vodilnega slovenskega liberalca in industrialca Avgusta Praprotnika (20. 2. 1942).³⁵ Z umoroma študentov Franca Župca³⁶ in Jaroslava Kiklja³⁷ sredi marca 1942 ter umoroma univerzitetnega profesorja in voditelja stražarjev dr. Lamberta Ehrlicha³⁸ ter tesnega Koroščevega sodelavca Iva Peršuha³⁹ konec maja 1942 dogajanje močno odjekne tudi v katoliškem političnem taboru. Po trimesečni prekinitvi se tovrstni politično motivirani umori nadaljujejo avgusta 1942 z umorom sindikalista (krščanskega socialista, SLS) Fortunata Majdiča v rokodelskem domu

³¹ ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 422; *Črne bukve*, str. 149; ZAL, LJU 468, Zaplembni spisi, šk. 68.

³² »Polje, kdo bo tebe ljubil...«, str. 86.

³³ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA; ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 226, p. e. 924, št. 44. Ubili so ga zato, ker je začel z organiziranjem upora proti okupatorju izven komunistične OF.

³⁴ ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 226, p. e. 924, št. 58. VOS ga je ubila zato, ker je kot socialni demokrat odklanjal OF.

³⁵ ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 319; *V znamenju Osvobodilne fronte. Dokazila o grozodejstvih komunizma v Ljubljanski pokrajini*«, Samozaložba: 1943, Ljubljana (dalje: *V znamenju OF*), str. 30.

³⁶ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA.

³⁷ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA.

³⁸ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-10/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943. Glej tudi Komunique VOS o Ehrlichovem umoru v *Slovenskem poročevalcu*, leto III, šte. 22, 2. junij 1942.

³⁹ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-10/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943, ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 702.

v Ljubljani (25. 8. 1942)⁴⁰ in dosežejo vrh sredi oktobra 1942 z umorom nekdanjega bana dr. Marka Natlačena (13. 10. 1942),⁴¹ ki je bil osrednja osebnost medvojne SLS v domovini. V to kategorijo nasilja bi poleg pravkar naštetih šteli še: ponesrečeni atentat na člana Slovenske legije Toneta Martinjaka (3. 1. 1942),⁴² ponesrečeni atentat na člana študentske organizacije v Ljubljani Lončariča (20. 3. 1942),⁴³ ugrabitev ter umor Franceta Jakoša iz Bizovika, Franceta Jakoša st. in Franca Jakoša ml. iz Dobrunj, Milka Cankarja ter Ivana Pavčiča iz Dobrunj sredi maja 1942,⁴⁴ ugrabitev in umor telovadnega učitelja Cirila Lipovca in njegove (noseče) žene Hedvike (23. 8. 1942),⁴⁵ umor podžupana v Polju pri Ljubljani Feliksa Pogačnika in njegove (noseče) žene Marije iz Zg. Kašlja pri Polju, v začetku avgusta 1942.⁴⁶

Omenimo pa naj še smrt duhovnika Huberta Leilerja, ki velja za prvo duhovniško žrtev revolucionarnega nasilja na Slovenskem, ki pa je bil zadet v navzkrižnem streljanju med nekim bežečim vosovcem in italijanskimi vojaki in je čez nekaj časa umrl v bolnišnici.⁴⁷

d) *Predvojni emigranti s Primorske*

Gre za zavedne Slovence, ki so v času med obema vojnama zaradi fašističnega pritiska na Primorskem emigrirali v Kraljevino Jugoslavijo in so bili ob italijanski okupaciji edini na tem območju, ki so znali italijansko, zaradi česar so se verjetno pogovarjali z okupatorskimi italijanskimi vojaki. To je pri VOS vzbujalo vtis kolaboracije z Italijani. Takšni primeri so, recimo, umor krovca Kristjana Birse avgusta 1941,⁴⁸ ne povsem pojasnjene okoli-

⁴⁰ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

⁴¹ Kos, *Stalinistična revolucija na Slovenskem I.*, str. 175–178.

⁴² Kos, *Stalinistična revolucija na Slovenskem I.*, str. 176.

⁴³ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA.

⁴⁴ *Slovenec*, 25. 3. 1943, str. 3; *Slovenec*, 1. 10. 1942, str. 3.

⁴⁵ Kos, *Stalinistična revolucija na Slovenskem I.*, str. 193; ZAL, LJU 468, Zablembni spisi, šk. 66. Iz zablembnih spisov izhaja, da sta umorjena zapustila mladoletnega sina, za katerega je po smrti staršev skrbela njegova teta Ivanka Lipovec.

⁴⁶ Janez Grum, Ustanovitev Vaške straže pri D. M. v Polju, v: *Zaveza*, št. 47, december 2002, str. 93; ZAL, LJU 468, Zablembni spisi, šk. 76.

⁴⁷ ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 444; *Slovenec*, 25. 3. 1942, str. 2. Palme mučeništva, str. 71; Primerjaj *Kri mučencev*, Ljubljana 1944, str. 7, 8; ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS-a v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS-a v Ljubljani 1941–1943.

⁴⁸ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/Z; Razvoj situacije v Ljubljanski provinci po spomenici, ki jo je 1. aprila 1942 dr. Ehrlich izročil italijanskim oblastem. Prim. ARS, AS 1781 »Poveljstvo grupe kraljevih karabinjerjev Ljubljana«, šk. 2, Umor Kristana Birse, avgust 1941, fasc. 155/I; ZAL, LJU 468, Zablembni spisi, šk. 54. VOS ga je sumila, da je »agent OVRE« zaradi dejstva, da je bil Primorec oz. Goričan in je znal italijansko.

ščine smrti zakoncev Čuk iz Podutiške ulice v ljubljanskih Kosezah sredi aprila 1942.⁴⁹

e) *Dekleta zaradi druženja z italijanskimi vojaki*

Gre za dekleta, ki so jim bili italijanski vojaki všeč in so se začela sestajati z njimi. Nekatere od njih je partija oziroma VOS s pridom uporabila za vohunjenje, tiste, ki niso hotele (več) sodelovati, so po navadi umorili in jih razglasili za »vlačuge«. V to kategorijo sodijo: umor Branke Gregorič februarja 1942,⁵⁰ umor Brede Hvale aprila 1942,⁵¹ umor Minke Dovč junija 1942.⁵²

f) *Obrtniki in delavci zaradi dela na terenu ali veliko stikov z ljudmi*

Te osebe so morda preveč govorile ali so jih sumili, da preveč vedo o gibanju in delovanju članov VOS ali OF, zato so se bali, da jih bodo izdale. To je bilo zlasti nevarno za poklice, ki so bili veliko v stiku z ljudmi ali so zaradi svojega veliko hodili po terenu. V ta sklop bi šteli: umor kleparja Ivana Notarja v začetku oktobra 1942,⁵³ umor kleparja Alojza Derganca sredi novembra 1941,⁵⁴ umor krojaškega mojstra Valterja Jarca (10. 12. 1941),⁵⁵ umor dimnikarja Antona Nemca konec decembra 1941,⁵⁶ umor

⁴⁹ ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 550, 551, 552. Lenart in Evgenija sta bila ubita ponoči v domači hiši, hčerka Vanda pa je za posledicami ran umrla ob 6.30 zjutraj v ljubljanski bolnišnici. V časniku *Slovenec* je bil objavljen napačen podatek, da so bili Lenart, Evgenija in Vanda Čuk zgolj ranjeni; glej: *Slovenec*, 23. 4. 1942, str. 2.

⁵⁰ *Slovenec*, 23. 4. 1942, str. 2. Vir iz VOS pa poroča, da se je omenjeni umor zgodil marca 1942, ko so vosovci v baraki v Mostah s »hladnim orožjem zabodli italijansko vlačugo in denunciantko Gregorčičevo. V tej akciji so nameravali podobno storiti še z dvema njenima prijateljicama, vendar ju takrat ni bilo doma«. Glej: ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943; ARS, AS 1931, šk. 726, 302-11/ZA, Spomini in članki o delovanju VOS, sestavek Jože Šiška - Luka: Nekaj podatkov o borbi Ljubljane v letih 1941–1943, str. 6.

⁵¹ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS, Justifikacije, 302-10 /ZA. VOS jo je obtoževala, da je »italijanska denunciantka in vlačuga«.

⁵² Majda Lampič, »Kako se je začelo v Stožicah«, v: *Zaveza*, št. 80, marec 2011, str. 45, 46.

⁵³ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943. Po nekaterih podatkih naj bi se atentat zgodil 29. 9. 1941, vendar je v pogreb-nem listu datum smrti zapisan 4. 10. 1941, ker je omenjeni umrl šele nekaj dni po napadu v bolnišnici; glej: ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 226, p. e. 923, št. 813.

⁵⁴ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Razvoj situacije v Ljubljanski provinci po spomenici, ki jo je 1. aprila 1942 dr. Ehrlich izročil italijanskim oblastem; *V znamenju OF*, str. 29; ZAL, LJU 468, Zaplembni spisi, šk. 57.

⁵⁵ ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 226, p. e. 924, št. 63.

⁵⁶ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Razvoj situacije v Ljubljanski provinci po spomenici, ki jo je 1. aprila 1942 dr. Ehrlich izročil italijanskim oblastem.

pekovskega pomočnika Janeza Novaka (23. 1. 1942),⁵⁷ ustrelitev brivskega mojstra Franca Rožiča, umor brivskega pomočnika Zvonka Pliverića januarja 1942,⁵⁸ ustrelitev električarja Antona Urbančiča (1. 2. 1942),⁵⁹ umor mehanika in šoferja Vinka Trampuža sredi marca 1942,⁶⁰ ustrelitev krojaškega vajenca Antona Brajerja iz Prul konec marca 1942,⁶¹ ustrelitev šoferja Ivana Puclja konec marca 1942,⁶² umor trafikantke Marije Longer z Brega ob Ljublanici v začetku aprila 1942,⁶³ in umor fotografa Janeza Polšeta z Ježice konec marca 1942.⁶⁴

g) Zajeti na vlaku pri Verdu

Dne 5. ali 6. julija so partizani ob zori odvedli zajete civiliste, ki so jih pred dobrim tednom zajeli na vlaku pri Verdu. Peljali so jih med Krimom in vasico Planinca pri Preserju, tam postrelili in zmetali v brezno.⁶⁵ Med njimi so bili naslednji Ljubljčančani, zlasti iz Bežigrada in Zelene jame: **Lado Cvern, Janez Por** (sin peka, trgovski pomočnik), **Milan Gaberščik** (uradnik), **Gabriel Gaberc** (dijak),⁶⁶ brata **Vinko Hmelak** in **Milko Hme-**

Glej tudi ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 924, št. 125; Prim: AS 1781 »Poveljstvo grupe kraljevih karabinerjev Ljubljana«, šk. 2, fasc. 155/I. Iz slednjega vira je razvidno, da je omenjeni dobil štiri strele v hrbet in enega v spodnji del telesa. Rojen je bil v Pograjah na Primorskem, star je bil 21 let, stanoval pa je na Sv. Petra cesti 79 v Ljubljani. Karabinerji so ga našli ustreljenega ob draveljskem pokopališču 28. 12. 1941 ob 8. uri zjutraj.

⁵⁷ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943; ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 231; *Slovenec*, 1. 2. 1942, str. 2. Dolžili so ga, da je »izdajalec«.

⁵⁸ Po podatkih VOS je bil frizer in naj bi bil »denunciant«. Glej: ARS, AS 1931, p. e. 925, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943; prim. *Slovenec*, 1. 2. 1942, str. 2.

⁵⁹ ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 250.

⁶⁰ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943. ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 451. ZAL, LJU 468, Zaplembni spisi, šk. 83. Obtoževali so ga, da naj bi bil »izdajalec«.

⁶¹ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Razvoj situacije v Ljubljanski provinci po spomenici, ki jo je 1. aprila 1942 dr. Ehrlich izročil italijanskim oblastem; ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 451.

⁶² ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 471.

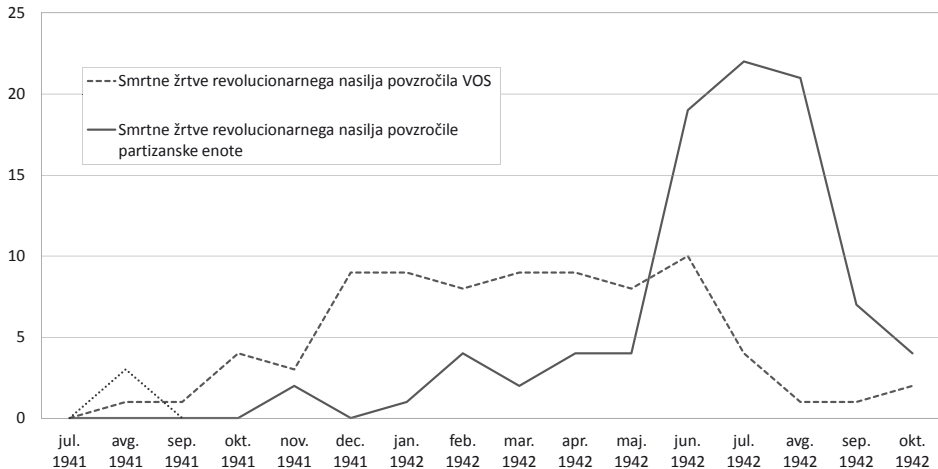
⁶³ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943; ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 486; Marija Stanonik, *Bela Ljubljana, zgodbe iz slovenske prestolnice*, Ljubljana: Kmečki glas, 2001, str. 48.

⁶⁴ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943. V tem dokumentu se sicer omenja priimek Novak in ne Povše, kar pa je verjetno napaka; ZAL, LJU 468, Zaplembni spisi, šk. 75.

⁶⁵ »11 fantov iz Bežigrada in Zelene jame v Iški pomorjenih«, *Domoljub*, 28. 4. 1943 (letnik 56, št. 17), str. 3.

⁶⁶ ZAL, LJU 468, Zaplembni spisi, šk. 59.

lak (oba študenta, sicer pa sinova ljubljanskega trgovca), Ernest Jelinčič, Klemenčič Martin (študent), Svetoslav Ivan Peruzzi (delavec) in Dušan Oblath (sin trgovca).⁶⁷ Omenjata pa se še dve žrtvi s tega vlaka iz Ljubljane, in sicer Janez Šalehar iz Ljubljana Moste⁶⁸ in katoliški sindikalist Julij Arčon, ki naj bi ga partizani 7. julija 1942 ubili v bližini Zal pri Cerknici.⁶⁹

Graf 2: Žrtve revolucionarnega nasilja v Ljubljani in okolici glede na povzročitelja smrti, (julij 1941–oktober 1942)

B. Partizanski dezertjerji, »nezanesljivi« partizani in disciplinsko kaznovani partizani

Umorjene iz te kategorije delimo na tiste, ki so bili partizani in so jih kot take »likvidirali« partizani sami, in na tiste, ki so bili civilisti in so bili bodisi nekdanji partizani prebežniki bodisi nekdanji oziroma politično neprimerni člani OF. Partizani so (bataljon Ljube Šercerja) 8. junija 1942 najverjetneje v Krimski jami ubili tri partizanke in enega partizana iz Ljubljane, ki so jih prej zaradi kršenja discipline pred partizanskim »sodiščem« obsodili na smrt s streljanjem; to so bili: 17-letna Fani Anžur, 21-letna Olga Janežič,⁷⁰ 35-letna Vida Mažgon in 21-letni Miro Pezdir,

⁶⁷ Domoljub, 28. 4. 1943 (let. 56, št. 17), str. 3, Seznam žrtev v Krimski jami, spletna stran www.geocities.ws/siorli/krimska_jama.htm, vpogledano 11. 2. 2015. (dalje: Spletna stran »Krimska jama«); Med njimi sta bila tudi študent Anton Petkovšek iz Borovnice in J. Petek iz Logatca.

⁶⁸ Pripet originalni časopisni članek Grobovi tulijo, na spletni strani: <https://twitter.com/miran777/status/486892650688421889>, vpogledano dne 27. 2. 2015.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ ZAL, LJU 468, Zaplembni spisi, šk. 61.

politkomisar 5. čete Šercerjevega bataljona,⁷¹ ter še dva partizana, Milana N. in Lojzeta N., ki najverjetneje nista bila iz Ljubljane. V to kategorijo žrtev iz istega obdobja (junij in julij 1942) bi iz Ljubljane šteli še partizane: Hermana Rakovca,⁷² Lojzko Sajovic (15. 7. 1942),⁷³ Toneta Čokana (konec junija 1942)⁷⁴ in Marjana Zajca (1. 7. 1942).⁷⁵

Med ubite partizanske dezertirje štejemo: Antona Jezerška (11. 1. 1942),⁷⁶ Svoimirja Ronerja (11. 1. 1942),⁷⁷ Jožefa Špicerja (18. 1. 1942),⁷⁸ Janeza (Ivana) Šušteršiča (18. 2. 1942),⁷⁹ Aljoza Žaklja (20. 2. 1942).⁸⁰ Ker so bili ubiti januarja in februarja, gre sklepati, da so dezertitali zaradi slabih življenjskih pogojev po gozdovih v izredno hudi zimi 1941/42. Med ubite člane OF v tej kategoriji pa bi šteli Ludvika in Cveta Hvastjo.⁸¹

Zgodilo se je, da so se zaradi velike konspiracije, pa tudi nekaterih osebnih lastnosti sodelavcev VOS, med njimi samimi začela pojavljati trenja, nesoglasja, nezaupanja in sumničenja, ki so povzročila tudi medsebojna obračunavanja. Nekdanji član VOS Janez Vipotnik – v spominskih zapisih iz okoli leta 1950 – tako navaja primer nekega »tov. Mirka«, ki je bil vodja ene od grup VOS, s katerim so imeli v grupi neprestane težave. Kot navaja Vipotnik: »je bilo tovarišu Mirku neštetokrat rečeno naj gre v partizane in

⁷¹ Seznam žrtev v Krimski jami, spletna stran »Krimska jama«; ARS, AS 1852 »*Grupe odredov in odredi grup slovenskih partizanskih čet*«, šk. 3, Prva četa bataljona Ljuba Šercerja, Naredba (Smrtna obsodba) Štaba 1. bataljona Ljube Šercerja, z dne 8. junija 1942. Na smrt so jih obsodili »po Partizanskem zakonu in v interesu borbenih nalog bataljona Ljuba Šercerja zaradi zanemarjanja vojaških dolžnosti in nemoralnega življenja, kar je kvarno vplivalo na moralo in disciplino v enoti«.

⁷² Seznam žrtev v Krimski jami, Spletna stran »Krimska jama«.

⁷³ Seznam žrtev v Krimski jami, Spletna stran »Krimska jama«.

⁷⁴ France Pibernik, Tone Čokan, v: *Zaveza*, št. 23, december 1996, str. 40–44.

⁷⁵ Seznam žrtev v Krimski jami, Spletna stran »Krimska jama«.

⁷⁶ ARS, AS 1931, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943, glej tudi ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 188. VOS ga je obtoževala, da je »denunciant in deserter«.

⁷⁷ Kos, *Stalinistična revolucija na Slovenskem I.*, str. 175–178. Po podatkih VOS so ju ubili, ker naj bi bila »izsiljevalca denarja za OF«. Glej: ARS, AS 1931, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943; glej tudi ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 174.

⁷⁸ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

⁷⁹ ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 227, p. e. 925, št. 323; FSP 2, str. 57.

⁸⁰ Kos, *Stalinistična revolucija na Slovenskem I.*, str. 176.

⁸¹ *Slovenski poročevalec 1938, 1941*. Ponatis *Slovenskega poročevalca* iz let 1938 in 1941, informacijskega vestnika Osvobodilne fronte, Slovenski knjižni zavod v Ljubljani: Ljubljana, 1951, Obvestilo z dne 30. december 1941, leto II., št. 32, str. 237. Ubili so ju zato, ker naj bi izsiljevala denar v imenu OF.

trikrat ga je že čakala zveza, toda vedno se je izgovarjal, da zveze ni. Nikakor mu ni bilo všeč, da bi zapustil Ljubljano tako, da je stvar postajala sumljiva. Poleg tega so bile po sredi tudi neke malverzacije z denarjem. Tako so ga nekega dne popoldan povabili Štefan, Silvo in Hrast in še nekdo v Tivoli, kjer so ga ustrelili in ga zvrnili v jarek pod klopjo, nanj pa nateptali z nogami zemlje nad jarkom. Verjetno je še danes tam.»⁸²

Napadi VOS na okupatorja, okupatorjeve smrtne žrtve v Ljubljani

Dosedanji pregled je prikazal žrtve revolucionarnega nasilja med Slovenci, zato naj za primerjavo navedemo, koliko žrtev je revolucionarna stran povzročila med okupatorskimi vojaki. Če se osredotočimo na Ljubljano znotraj bodoče žice, ugotovimo, da je revolucionarna stran v obravnavanem obdobju ubila osem okupatorjevih oseb, od tega tri vojake, tri italijanske policijske agente, enega šoferja nemške razmejitvene komisije in eno italijansko fašistko. Naj navedemo nekaj primerov.

Julija 1941 je skupina 12 mladincev, oborožena s puškomitraljezom in puškami, napadla italijansko patruljo v bližini igrišča Panonija na Večni poti v Ljubljani. Patrulja ni nudila organiziranega odpora in je bila razbita. O številu žrtev med Italijani vir ne poroča.⁸³ Italijanski viri poročajo, da je 29. julija 1941 neznanec s strelom iz pištole v Ljubljani ob 22.10 ubil 37-letnega šoferja nemške delegacije za razmejitev med Nemčijo in Italijo Jožefa Rebensteina.⁸⁴ Po virih VOS sta bila 4. 11. 1941 pri artilerijski kasarni ubita dva italijanska agenta,⁸⁵ vendar je točen datum te akcije 25. oktober 1941, ko so ob 21.30 zvečer na Topniški ulici v Ljubljani ubili italijanska policijska agenta Giovanija Orobono in Angela Podestata.⁸⁶ Dne 20. decembra 1941 so vosovci vrgli na urad mladinske fašistične organizacije (GILL) dve bombi, čez en teden pa še na gostilniške prostore na Tržaški cesti 95 na obedujoče italijanske agente in enega ranili. Dne 15. februarja je bil pred

⁸² ARS, AS 1931, šk. 726, 302-11/ZA, Spomini in članki o delovanju VOS, sestavek: Janez Vipotnik Spomini: Prepis I. dela do odhoda v partizane, str. 15.

⁸³ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

⁸⁴ ARS, AS 1781 »Poveljstvo grupe kraljevih karabinjerjev Ljubljana«, Umor Nemca Rebenstein Giuseppeja«, šk. 2, fasc. 155/I.

⁸⁵ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

⁸⁶ ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 226, p. e. 923, pogrebni list št. 878, pogrebni list 879; AS 1781 »Poveljstvo grupe kraljevih karabinjerjev Ljubljana«, šk. 2, fasc. 155/I.

vladno palačo v Ljubljani ustreljen italijanski karabinjer. Vosovci so 22. 2. 1942 na Vodnikovih cesti napadli dva italijanska vojaka, vendar o smrtnih žrtvah ne poročajo.⁸⁷ Na veliki petek 4. aprila 1942 so ob reševanju voditeljice VOS Zdenke Kidrič iz zapora smrtno ranili italijanskega stražarja Giuseppa Firobelija, ki je za posledicami ran v bolnišnici kmalu nato umrl. 1. junija 1942 (po podatkih pogrebnega zavoda Žale 2. junija) so na Vodnikovih cesti vosovci ustrelili fašističnega oficirja Nicola Zitta.⁸⁸ 10. junija 1942 je bomba, ki so jo odvrgli vosovci na gostilno Novi svet, ubila italijansko fašistko Ariello Rea. Poleti 1942 so vosovci na Jernejevi ulici v Šiški ubili ovrovca (OVRA) Pollistrela.⁸⁹

Za primerjavo naj navedemo, da je revolucionarna stran v tem času na istem območju umorila okoli 80 Slovencev.

Graf 3: Narodna pripadnost žrtev revolucionarnega nasilja v Ljubljani znotraj bodeče žice (julij 1941–oktober 1942)

SKLEP

V prvem obdobju okupacije je KPS v Ljubljani preko OF in zlasti njene VOS delovala kot »država v državi«, saj je spomladi 1942 po Kardeljevih navedbah »Varnostna služba prišla na tako dober glas, da se tisti, ki ga je vzela na muho, ne more rešiti /.../ in da so Slovenci menda edini narod v

⁸⁷ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

⁸⁸ *Slovenec*, 4.6. 1942, letnik 70, številka 127a, str. 1, 2.

⁸⁹ ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

*Evropi, ki ima svojo belo emigracijo že v času, ko je sama na oblasti».*⁹⁰ Te Kardeljeve navedbe potrjuje tudi naša raziskava, saj je bilo v tem obdobju nasilje odporniško-revolucionarne strani uperjeno v glavnem proti slovenskemu prebivalstvu in le delno proti okupatorjem. Tako je v mestu Ljubljana razmerje med od revolucionarne strani pobitimi Slovenci in okupatorjevimi vojaki v tem obdobju znašalo celo 1 : 10 na račun Slovencev.

Na podlagi zgoraj predstavljenih dejstev je razvidno, da je revolucionarna stran od julija 1941 do konca oktobra 1942 izvedla napade, atentate ali ugrabitve na 207 oseb, od tega je bilo kar 173 oseb tudi ubitih. Med temi je bilo 161 civilistov oziroma nevojaških oseb ter 12 partizanov ter partizanskih dezerterjev. Čeprav je revolucionarna stran skoraj vsem žrtvam pripisovala kot razlog za usmrtitev »izdajstvo«, pa je na podlagi pregledanih arhivskih virov le za približno desetino primerov mogoče z gotovostjo trditi, da je šlo za upravičena ali dokazljiva izdajstva, precej je bilo tudi »preventivnih« usmrtitev. Pri določenem segmentu žrtev je šlo tudi za izrazito politično-ideološke razloge za njihovo usmrtitev, saj je z njihovo eliminacijo že med vojno partija skušala monopolizirati boj proti okupatorju in s tem posredno doseči tudi povojni prevzem oblasti; v ta sklop bi prišteli okoli 20 % žrtev. Okoli 10 % je tudi žrtev partizanov ali simpatizerjev revolucionarne strani, ki jih je ta stran usmrtila bodisi zaradi dvomov o njihovi zanesljivosti bodisi zaradi kršenja discipline v bojnih enotah.

Od konca leta 1942 do jeseni 1943 zaradi ustanovitve Ljubljanske varnostne straže in vaških straž v obljubljskih vaseh revolucionarno nasilje na tem območju močno upade, ponovni višek doseže septembra in oktobra 1943, ko partizanske enote obračunajo z vaškimi stražami in četniki, tretji vrhunec revolucionarnega nasilja pa predstavlja konec vojne in obračun s pripadniki slovenskega domobranstva.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

AS 1546, Življenjepisi, šk. 26, (Kra–Kram), fasc. Vito Kraigher, 1. mapa.

⁹⁰ *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Knjiga 1, marec 194–marec 1942*, Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962 (dalje: *Dokumenti ljudske revolucije*), Pismo člana politbiroja CK KPJ Edvarda Kardelja z dne 29. marca 1942 generalnemu sekretarju KPJ Josipu Brozu Titu o položaju v Sloveniji, št. 151, str. 323.

AS 1781, šk. 2, Poveljstvo grupe kraljevih karabinjerjev Ljubljana.

AS 1785, šk. 7, Poveljstvo notranje čete kraljevih karabinjerjev Ljubljana.

ARS, AS 1887, Zbirka NOB tiska – periodika, Zoran Polič, Partizanska sodišča, v: *Slovenski partizan*, konec septembra 1943, leto II, št. 4.

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (1918–2004)

– škatla 702, 300-7/ZA, Poročila o likvidaciji be-ga na Ježici;

– škatla 726, 302-11/ ZA, Spomini in članki o delovanju VOS;

– škatla 727, 302-9/ZA, Akcije VOS v Ljubljani, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)

ZAL, LJU 630, Komunalno podjetje Žale, šk. 226, 227, 228, 234.

ZAL, LJU 468, Mestni ljudski odbor Ljubljana (MLO Ljubljana), Zaplembni spisi, šk. 36–87.

Objavljeni arhivski viri

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Knjiga 1, marec 1941–marec 1942, Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962.

Časopisi

Domoljub, 28. 4. 1943, letnik 56, št. 17.

Slovenski poročevalec 1938, 1941. Ponatis Slovenskega poročevalca iz leta 1938 in 1941, informacijskega vestnika Osvobodilne fronte, Ljubljana 1951.

Slovenski poročevalec, Leto III, štev. 22, z dne 2. junija 1942.

Slovenec – političen list za slovenski narod (www.dlib.si).

Slovenec, letnik 70, številka 8a, 11. januarja 1942.

Slovenec, letnik 70, številka 26, 1. februarja 1942.

Slovenec, letnik 70, številka 93a, 23. aprila 1942.

Slovenec, letnik 70, številka 127a, 4. junija 1942.

Slovenec, letnik 70, številka 22a, 1. oktobra 1942.

Slovenec, letnik 71, številka 3a, 5. januarja 1943.

Slovenec, letnik 71, številka 6a, 25. marca 1943.

Literatura

Črne bukve, *O delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu*. Ljubljana 1944. Reprint Ljubljana 1990.

Vida Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana 2007.

Enciklopedija Slovenije. Knjiga 13. Ljubljana 1999.

Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945, okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana 2007.

Janez Grum, Ustanovitev Vaške straže pri Devici Mariji v Polju (1). *Zaveza*, št. 47, december 2002, str. 92–95.

Stane Kos, *Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941–1945*. I. del., Rim, Buenos Aires 1984.

Majda Lampič, Kako se je začelo v Stožicah I. *Zaveza*, št. 80, marec 2011, str. 41–46.

Boris Mlakar, Delovanje stražarjev med drugo svetovno vojno – Dodatek k Ehrlichovi spomenici: Razvoj situacije v ljubljanski provinci. *Ehrlichov simpozij v Rimu*. Celje 2002, str. 268–278.

Milko Mikola, *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*. Celje 1995.

France Pibernik, Tone Čokan. *Zaveza*, št. 23, december 1996, str. 40–44.

Marija Stanonik, *Bela Ljubljana, zgodbe iz slovenske prestolnice*. Ljubljana 2001.

Albert Svetina – Erno, *Od osvobodilnega boja do banditizma*. Ljubljana 2004.

Mojca Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2007.

V znamenju Osvobodilne fronte. Dokazila o grozodejstvih komunizma v ljubljanski pokrajini, Ljubljana: Samozaložba, 1943.

Ivo Žajdela, Kadrovski temelj za VOS. *Novo Jutro*, št. 5, 30. april 1991, str. 4–7.

Ivo Žajdela, *Zasuta usta: začetek komunistične revolucije v Sloveniji leta 1941 in 1942*. Ljubljana 1996.

Elektronski viri

Seznam žrtev v Krimski jami: www.geocities.ws/siorli/krimska_jama.htm.

»Grobovi tulijo«: <https://twitter.com/Miran7777/status/485786992773709824>.

THE INTERWAR REVOLUTIONARY VIOLENCE IN LJUBLJANA IN THE YEARS 1941 AND 1942

Summary

The article tries to present the, until now, only briefly researched events in the interwar and occupied Ljubljana in the years 1941 and 1942 – it tries to present the revolutionary violence. This was the period in which the Slovene Communists Party (*Komunistična partija Slovenije*) in Ljubljana used the “Liberation Front of the Slovene Nation” (“*Osvobodilna fronta*”) (OF) and its “executive” Security and Intelligence Office (*Varnostno-obveščevalna služba*) (VOS) to act as a “*state within a state*”, and a period in which the citizens’ everyday lives were, considering the almost daily attacks of the armed revolutionary divisions (the Security and Intelligence Office security guards and Partisans) on civilians, made even harder.

On the basis of archive materials and other literature the treatise presents the number of victims and the timeline of the revolutionary violence in Ljubljana in the period between July 1941 and the end of October 1942, for this is the period in which there haven’t been any active armed anti-revolutionary divisions (village militias and the Ljubljana security guards) yet.

The above mentioned facts show that in the period between July 1941 and the end of October 1942 the revolutionary party conducted attacks on, assassinations or kidnappings of 207 individuals, of which 173 were also killed until the end of October 1942. 161 of them were civilians or not a military members, 12 were Partisans and Partisan deserters.

90 (53%) of these 173 victims of the revolutionary violence in Ljubljana and its surroundings were in this period killed by the Partisan divisions, 80 (47%) were killed by the Security and Intelligence Office members. Three victims were killed by the communists even before the Security and Intelligence Office or the Partisans were active. The latter were active in the city centre or in the area within the barbed wire; in the suburbs of Ljubljana and in the villages right at the outskirts of the city (outside the barbed wire) the revolutionary violence was executed by the Partisan divisions.

Looking at Ljubljana within the barbed wire we can determine that in the discussed period the revolutionary party killed eight members of the occupying forces: three soldiers, three Italian police agents, a driver of the German Boundary Commission, and one Italian female Fascist. Just as a comparison let us state that in the same time and in the same area around 80 Slovenes were killed by the revolutionary party.

DIE REVOLUTIONÄRE GEWALT IN LJUBLJANA/LAIBACH IN DEN JAHREN 1941 UND 1942

Zusammenfassung

Der Artikel versucht, die bisher nur wenig recherchierten Zwischenkriegszeitereignisse in okkupiertem Ljubljana/Laibach in den Jahren 1941 und 1942 vorzustellen, d.h. die revolutionäre Gewalt zu erklären. Es handelt sich nämlich um eine Zeit, in der die Kommunistische Partei Sloweniens (*Komunistična partija Slovenije*) in Ljubljana/Laibach durch die „Befreiungsfront“ („*Osvobodilna fronta*“) (OF) und ihr „exekutives“ Sicherheits- und Geheimdienst (*Varnostno-obveščevalna služba*) (VOS) als ein „*Staat im Staate*“ aktiv war und um eine Zeit, in der das Alltagsleben der Menschen wegen der fast täglichen Angriffen

der bewaffneten revolutionären Einheiten (Wächter des Sicherheits- und Geheimdienstes sowie Partisanen) auf die Zivilbevölkerung noch schwerer war.

Der Artikel stellt auf der Basis der Archivadokumente und anderer Literatur die Zahl der Opfer und den Zeitplan der revolutionären Gewalt in Ljubljana/Laibach in der Zeit von Juli 1941 bis zum Ende Oktober 1942 dar, als es auf diesem Gebiet noch keine aktiven bewaffneten antirevolutionären Einheiten (Dorfwachen und Ljubljanaer/Laibacher Sicherheitswache) gab.

Auf der Grundlage der oben genannten Tatsachen ist ersichtlich, dass die revolutionäre Seite zwischen Juli 1941 und Ende Oktober 1942 Angriffe und Attentate auf oder Entführungen von 207 Personen ausübte, von denen bis Ende Oktober 1942 sogar 173 ermordet wurden. Unter denen waren 161 Zivilisten bzw. keine Angehörigen der Streitkräfte, sowie 12 Partisanen und Partisanen-Deserteure.

Unter den Opfern der revolutionären Gewalt wurden auf dem Gebiet von Ljubljana/Laibach in dieser Zeit von den 173 Fällen 90 (53%) Todesfälle durch die Partisaneneinheiten ausgeübt, 80 (47%) Todesfälle wurden von den Mitgliedern des Sicherheits- und Geheimdienstes verursacht und drei Opfer wurden von Kommunisten ermordet und zwar schon in der Zeit, wo das Sicherheits- und Geheimdienst und auch die Partisanen noch gar nicht aktiv waren. Die letzten waren im Stadtzentrum aktiv bzw. innerhalb des Stacheldrahtes; in den Vororten von Ljubljana/Laibach und in den Dörfern am unmittelbaren Rand der Stadt (außerhalb des Stacheldrahtes) wurde die revolutionäre Gewalt von den Partisaneneinheiten ausgeübt.

Wenn wir uns auf Ljubljana/Laibach innerhalb des Stacheldrahtes konzentrieren, sehen wir, dass in der behandelten Zeit die revolutionäre Seite acht Besatzer ermordete, von denen drei Soldaten, drei italienische Polizeiangenoten, einen Fahrer der deutschen Grenzkommision und eine italienische Faschistin. Im Vergleich dazu möchten wir sagen, dass die revolutionäre Seite in der gleichen Zeit und auf demselben Gebiet ganze 80 Slowenen ermordete.

Ptujski izvod *Gratae posteritati*: poškodbe in analiza barvnih snovi z metodo PIXE

**Jedert Vodopivec Tomažič,
Žiga Šmit, Helena Fajfar***

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 7.025:543.2

Jedert Vodopivec Tomažič, Žiga Šmit, Helena Fajfar: Ptujski izvod *Gratae posteritati*: poškodbe in analiza barvnih snovi z metodo PIXE. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 86=51(2015), 2–3, str. 87–104

Ptujski izvod *Gratae posteritati* predstavlja enega od dveh znanih ohranjenih koloriranih izvodov latinske izdaje, tiskane na Dunaju leta 1560. Listi knjižnega bloka so, zaradi uporabe korozivnih barvil, na nekaterih mestih močno poškodovani. V prispevku so podani pregled barvnih snovi, ki so jih v 16. stoletju uporabljali za tisk in ročno koloriranje grafičnih upodobitev, kratek materialni opis, vzroki poškodb in analiza barvnih snovi, s katerimi so bile grafične upodobitve ptujskega izvoda kolorirane.

Ključne besede: Herberstein, Ptuj, knjiga, grafike, poškodbe, železotaninsko barvilo, pigmenti, barvila, PIXE, analiza, metoda

* Red. prof. dr. Jedert Vodopivec Tomažič, univ. dipl. ing. kem., Univerza v Ljubljani, Arhiv Republike Slovenije, Vodja Centra za konserviranje in restavriranje pisne in grafične dediščine, Zvezdarska 1, SI – 1000 Ljubljana, Jedert.Vodopivec@gov.si

Red. prof. dr. Žiga Šmit, univ. dipl. ing. fizike, Fakulteta za matematiko in fiziko, Univerza v Ljubljani, Jadranska 19, SI – 1000 Ljubljana, znanstveni svetnik, Institut Jožef Stefan v Ljubljani, ziga.smit@fmf.uni-lj.si

Helena Fajfar, univ. dipl. ing. kem. ing., absolventka doktorskega študija, Institut Jožef Stefan v Ljubljani, mlada raziskovalka v skupini za arheometrijo – preiskave premične kulturne dediščine, Jamova 39, SI – 1000 Ljubljana, helena.fajfar@gmail.com

1.01 Original Scientific Article
UDC 7.025:543.2

Jedert Vodopivec Tomažič, Žiga Šmit, Helena Fajfar: The Ptuj Copy of *Gratae Posteritati*: Damages and the Analysis of Colouring Materials with the Use of the PIXE Method.
Review for History and Ethnography, Maribor 86=51(2015), 2-3, pp. 87-104

The Ptuj copy of *Gratae posteritati* represents one of the two known coloured copies of the Latin edition, which was printed in Vienna in 1560. The textblock paper leaves are partially heavily damaged due to the use of corrosive colourants. The paper presents an overview of pigments that were in the 16th century used for print and hand-coloured graphic depictions, a short material description, causes for damages and the analysis of pigments used for colouring the graphic depictions of the Ptuj copy.

Key words: Herberstein, Ptuj, book, prints, damages, iron gall, pigments, dyes, PIXE, analysis, method

UVOD

Izvod *Gratae posteritati*, ki ga danes hrani Knjižnica Ivana Potrča Ptuj, izhaja iz zapuščine rodbine Herberstein.¹ Po nam znanih podatkih je poleg ptujskega ohranjenih še sedem izvodov te latinske izdaje, vendar sta med njimi samo dva izvoda kolorirana.²

Knjiga predstavlja pomemben prispevek k diplomatski in politični zgodovini 16. stoletja. Prinaša življenjepis Žige (Sigmunda) Herbersteina, v katerem so navedene njegove glavne državniške in diplomatske službe, dopolnjene s koloriranimi grafičnimi upodobitvami rodbinskega grba, portreti Žige Herbersteina in evropskih vladarjev njegovega časa.

Knjiga je bila, sodeč po poškodbah, veliko v rabi in dalj časa neustrezno hranjena v vlažnih prostorih. Prav tako je bil papir pod koloriranimi grafikami in okoli njih ponekod močno razgrajen (slika 2a). To so bili razlogi, da je bila knjiga predana v konserviranje in restavriranje.

Ptujski izvod je barvit, to mu daje estetsko privlačnost, s konservatorsko-restavratorskega (K-R) vidika strokovni izziv, s stališča uporabe pa stroge omejitve.

V nadaljevanju je podan pregled barvnih snovi,³ ki so jih v 16. stoletju uporabljali za tisk in ročno koloriranje grafičnih upodobitev. Izpostavljeni so vzroki poškodb, predvsem tistih, ki so posledica korozivnega delovanja

¹ Knjiga je bila izdana na Dunaju leta 1560 in je druga izdaja (prva izdaja 1558) tega dela v latinščini. Inv. št. 0624241.

² Kolorirana izvoda Hoffhalterjeve latinske izdaje iz leta 1560 hranita še muzej Viktorije in Alberta (sign.: 86.B.67) ter Britanski muzej v Londonu (Grenville Library, G. 7215).

³ Barvne snovi je skupen termin za barvila in pigmente.

kovinskih ionov v uporabljenih črnih in zelenih barvnih snoveh, in rezultati analize uporabljenih barvnih snovi z metodo protonsko vzbujenih rentgenskih žarkov (angl. Proton Induced X-ray Emission – PIXE).⁴ Materialna podoba knjige in konservatorsko-restavratorski poseg sta podrobneje predstavljena drugje.⁵

Barvne snovi v tiskanih knjigah 16. stoletja

Šestnajsto stoletje je bogato s tiskano knjižno produkcijo. Za tiskanje, zapisovanje in koloriranje so bile poleg pisne podlage potrebne barvne snovi. Tiskarske barve 16. stoletja so na splošno zelo stabilne in s konservatorsko-restavratorskega vidika ne predstavljajo težav.

Tiskane knjige so bile pogosto ilustrirane z grafičnimi upodobitvami (npr.: lesorezi, jedkanice, bakrorezi) in mnoge so tudi ročno kolorirane. Čeprav večina tedanjih barvil⁶ in pigmentov⁷ ne povzroča poškodb na pisni podlagi, so med njimi tudi izjeme. Tovrstne barvne snovi so železotaninski in zeleni bakrovi pigmenti, ki povzročajo kemijsko razgradnjo nosilca zapisa (pergamenta ali papirja).

Temne barvne snovi za ročno zapisovanje in barvanje (koloriranje)

Za pripravo temnih črnih⁸ za zapisovanje in črno barvanje srečamo tri osnovne skupine barvnih snovi: saje, rastlinske in živalske izvlečke ter železotaninski pigment.

Saje so najstarejši, najobstojnejši in univerzalno uporabljen črn pigment za slikanje in zapisovanje od prvih znanih upodobitev pa vse do danes.

⁴ V organskih materialih je z metodo PIXE mogoče ugotavljanje anorganskih komponent (npr. črnih, pigmentov, polnil in drugih primesi oz. nečistoč).

⁵ Jedert Vodopivec: *Ptujski Gratae*, str. 256–278.

⁶ Barvila so obarvane snovi, ki so v vezivnih sredstvih in/ali tekočinah raztopljene. Lahko so naravna (rastlinskega, živalskega ali anorganskega izvora) ali umetno sintetizirana.

⁷ Pigmenti so obarvane snovi, ki v vezivnih sredstvih in/ali tekočinah tvorijo suspenzijo. Pigmenti so večinoma anorganski, poznamo pa tudi pigmente iz vrst organskih snovi. Pigmenti so po kemijski sestavi najpogosteje kovinski oksidi, sulfidi, kromati, karbonati, fosfati, silikati, redkeje pa tudi organske spojine. Lahko so naravni ali umetno sintetizirani.

⁸ Črnila so kompleksen medij, sestavljen iz barvnih snovi (pigment ali barvilo), topila in različnih dodatkov, ki dajo črnilu zelene lastnosti, kot so: gostota, mazivnost, homogenost, videz (ko se posuši) in podobno.

Pridobljene so iz pooglenjenih⁹ organskih snovi (npr. kosti, krvi, lesa, plute, olj, semen in podobno). Sestavljene so iz čistega ogljika,¹⁰ ki je kemijsko izjemno stabilna snov, zato so tudi zapisi, ki vsebujejo ta pigment, izjemno obstojni. Črn pigment na osnovi saj da intenzivno in zelo obstojno črno barvo, ki pa je – žal – na podlago vezana le fizikalno in se ob mehanskem drgnjenju lahko izbriše.

Temna barvila iz rastlinskih¹¹ in živalskih¹² izvlečkov se močneje vežejo s podlago, ne dajo pa vedno želenega kontrasta in prekrivnosti, zato so jim pogosto za izboljšanje kontrasta in prekrivnosti dodajali saje.

Obe želeni lastnosti, intenzivnost in dobro povezanost s podlago, daje **železotaninsko črnilo**, ki so ga uporabljali tudi za barvanje. Kot sestavni del črnila za zapisovanje besedilnih in vizualnih sporočil se je uporabljalo v evropskem kulturnem prostoru od zgodnjega srednjega veka vse do vključno 20. stoletja, ko so ga postopoma izpodrinila črnila na osnovi sintetičnih barvil. Osnova za pripravo tovrstnega črnila sta železov sulfat (vitriol) in taninska komponenta (galotaninska kislina), pridobljena iz s tanini bogatega lubja ali šiška.¹³

Za pripravo železotaninskega črnila ni bilo poenotene standardne recepture, ampak je imel skoraj vsak izdelovalec svojo, ki jo je hranil kot skrivnost, in se je prenašala iz roda v rod. Prav zato imamo zelo veliko različic starih zapisov, ki se med seboj razlikujejo glede na ton, stabilnost in korozivnost do podlage.¹⁴

Železotaninska barvila so bila v rabi od antike do 20. stoletja, ker je bila njihova priprava razmeroma preprosta in poceni, ker so dala izrazito temno (modro-vijolično, črno) žametno barvo in ker jih s podlage ni bilo mogoče mehansko in kemijsko odstraniti. Poleg teh pozitivnih lastnosti pa imajo tudi veliko slabost, saj kemijsko razgrajujejo podlago. Ta črnila so bila v splošni rabi za vse vrste grafičnih zapisov v najrazličnejših vrstah dokumentov: listinah, knjigah, risbah, načrtih in zemljevidih.

⁹ Pooglenitev ali suha destilacija je kemijski proces v odsotnosti kisika.

¹⁰ Čisti ogljik je kemijsko izjemno obstojen element. V naravi ga najdemo v obliki saj, grafita in diamanta.

¹¹ Npr. črnilo, imenovano bister (angl. Bistre).

¹² Npr. sepia, pridobljena iz sipinega barvila.

¹³ Dostopno: http://irongallink.org/igi_indexee73.html

¹⁴ Stijnman: *Iron Gall Inks*, str. 50.

Barvanje in zapisovanje v drugih barvah

Za barvanje in zapisovanje v drugih barvah so uporabljali različne pigmente in barvila. Razen nekaterih zelenih pigmentov so bile vse druge barvne snovi razmeroma dobro obstojne in niso povzročale poškodb na pisni podlagi.

Najpomembnejši med zelenimi pigmenti tistega časa so zelene zemlje ter bakrove spojine, kot sta zeleni volk oziroma verdigris in malahit. Zelene zemlje so stabilni naravni pigmenti, uporabljali so jih v najstarejših obdobjih, kasneje so za zeleno barvo raje uporabljali pigmente bolj izrazite zelene barve, npr. malahit¹⁵ ali verdigris – zelen nevtralni¹⁶ ali bazični bakrov acetat, ki vsebuje vezano vodo. Bakrovi ioni imajo namreč podoben katalitski razgradni vpliv na papir kakor železovi ioni.¹⁷ Zeleni bakrovi pigmenti so barvne snovi, ki povzročajo razgradnjo nosilca zapisa na podoben način kot železotaninsko črnilo.¹⁸

Poškodbe kot posledica korozivnega delovanja kovinskih ionov

Kjer so za črno obarvanje uporabili železotaninsko črnilo, za zeleno in modro pa bakrove pigmente, so obarvana področja pogosto poškodovana.

Tovrstne poškodbe so že v preteklosti vznemirjale strokovno javnost. Nanje so opozarjali že ob koncu 19. stoletja.¹⁹ Odtlej je problematika izziv številnih konservatorjev in restavratorjev, ki se raziskovalno in aplikativno spoprijemajo z raziskavami na področju pisne in grafične dediščine. Razvoj naravoslovnih znanosti v 20. stoletju je omogočil razumevanje kemijskega procesa. V zadnjih treh desetletjih je bilo na področju konserviranja in restavriranja dediščine veliko raziskovalnega dela usmerjenega v raziskovanje mehanizmov razgradnje tovrstnih zapisov²⁰ in v iskanje ustreznih konservatorsko-restavratorskih postopkov za zaustavitev poškodb,²¹ nastalih kot posledica korozivnega delovanja kovinskih ionov. Vendar

¹⁵ Malahit je bakrov hidroksikarbonat in je travnato do temno zelene barve.

¹⁶ Zeleni bakrov acetat, zeleni volk, je izrazito zelene barve, zelo toksičen, uporabljen tudi kot fungicid.

¹⁷ Banik: Ponahlo: Some Aspects, str. 6.

¹⁸ Banik: Discoloration, str. 61.

¹⁹ Mednarodna konferenca bibliotekarjev v St. Gallnu leta 1899 in mednarodna arhivska konferenca v Dresdnu leta 1899.

²⁰ Kolar idr.: Stabilisation of corrosive, str. 763–770.

²¹ Malešič, Kočar, Balazič: Stabilization of copper, str. 122.

problematika reševanja tako nastalih poškodb zaradi kompleksnosti kemijskih procesov še vedno ni povsem enoznačno dorečena. Sestavine v starih receptih se namreč nekoliko razlikujejo od današnjih, večinoma industrijsko pridobljenih substanc, poleg tega pa na kompleksnost vplivajo tudi dolgotrajne medsebojne spremembe vseh komponent, in sicer: barvila, papirja, primesi, nečistoč in razmer hrambe ter uporabe.²²

OPIS OBJEKTA IN METODA DELA

Materiali, struktura in poškodbe ptujskega izvoda *Gratae posteritati*

Knjiga, prekrita z rdečim žametom, nima izvirne vezave.²³ Knjižni blok, ki ga sestavlja 60 potiskanih papirnih listov (281 mm × 179 mm), je združenih v 15 leg²⁴ (binijev).²⁵ Papir je ročno izdelan, razmeroma tanek, klejen in gladek. V vseh papirnih listih je lepo viden odtis sita, ki kaže na foliopostavitev ob tiskanju.²⁶ Vodni znaki na vseh listih niso prisotni. Pri vizualnem pregledu knjige (20. junija 2013) sta bila vidna dva različna vodna znaka.²⁷ Najbolj viden je vodni znak na listu 58 (sliki 1a in 1b). Na osnovi pregleda papirja ugotavljamo, da vsi listi verjetno ne izhajajo iz iste šarže. Sprednji in zadnji spojni list nista izvirna, dodana sta bila ob prevezavi.²⁸ Knjižni blok je bil v preteklosti (najverjetneje ob prevezavi) močno obrezan. Stanje pred posegom je najbolje vidno s črno-belih mikrofilmskih posnetkov, ki jih hrani Knjižnica Ivana Potrča na Ptujju (sliki 2a in 2b).²⁹ Knjiga je leta 1987 doživela prvi konservatorsko-restavratorski poseg, ki je bil izveden na poškodovanih listih knjižnega bloka in na vezavi.³⁰ Drugi,

²² Banik: Discoloration, str. 61.

²³ Knjiga je bila pred konservatorsko-restavratorskim posegom, najverjetneje konec 19. ali na začetku 20. stoletja, obrezana in prevezana.

²⁴ Lega (snopič) prepognjenih listov, združeni in zašiti tvorijo knjižni blok.

²⁵ Binij: lega, sestavljena iz dveh prepognjenih pergamentnih folij oz. papirnih listov.

²⁶ Gaskel: A New Introduction, str. 88.

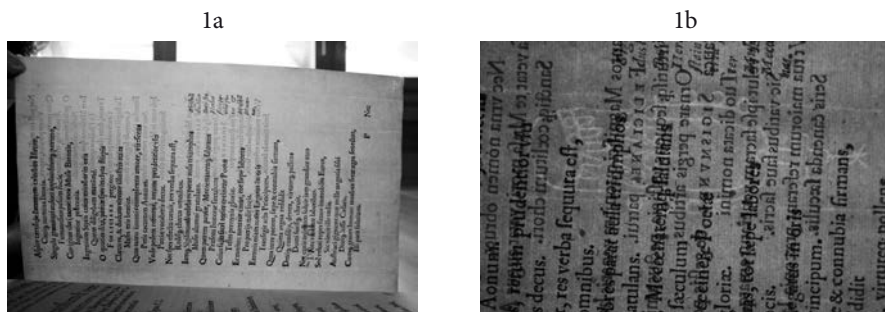
²⁷ V prispevku je vodni znak samo naveden. Za ugotovitev provenience papirja oz. vodnega znaka bi bila potrebna dodatna raziskava.

²⁸ Prevezava je nastala verjetno konec 19. ali na začetku 20. stoletja.

²⁹ Stanje knjige pred konservatorsko-restavratorskim posegom je zelo dobro vidno na mikrofilmskih posnetkih osmih knjig iz zbirke Domoznanskega oddelka, št. 3–12/86, Knjižnica Ivana Potrča Ptuj, Mf 16 mm, NF2, Fotokemika Zagreb. EMUL.BR. 6046, razviti do: APR88, posneto 12/86, škatla 003.

³⁰ Vodopivec: Ptujski Gratae, str. 263–269.

manjši konservatorsko-restavratorski poseg je bil omejen le na poškodbe na najbolj poškodovanih listih knjižnega bloka, opravljen je bil leta 2013.³¹

Sliki 1a in 1b: Umestitev vodnega znaka v listu papirja in detalj lista z bolj vidnim vodnim znakom. (Foto: Jedert Vodopivec Tomažič, CKR ARS)

Sliki 2a in 2b: Stanje knjige, razprte na straneh 17v in 18r ter 60v in 61r, kot je razvidno z mikrofilmskega posnetka iz leta 1986. (Foto: Meta Hauptman, INZ)

Besedilni zapis ne predstavlja problema (slika 1a), zato so v nadaljevanju podrobneje predstavljene le grafične upodobitve. Teh je več tipov: grba, portreti v medaljonih, celostranske upodobitve in manjše upodobitve.

Grb rodbine Herberstein je natisnjen dvakrat, na naslovnici, kjer je tudi koloriran, in na zadnjem listu (list z oznako 61), kjer je samo črno-bel odtis. Na koloriranem grbu ni znakov preperelosti (slika 3). Zadnji list knjižnega bloka (z oznako 61) s črno-belim odtisom je bil ob zgornjem robu mehansko poškodovan in preperel zaradi dolgotrajne izpostavljenosti vlagi (slika 2b).

³¹ Vodopivec: *Ptujski Gratae*, str. 269–273.

Slika 3: Koloriran grb rodbine Herberstein na naslovnici, stanje po konservatorsko-restavratorskem posegu, točke meritev 1–3. (Foto: Mateja Kotar, CKR ARS)

Slika 4: Meritve z metodo PIXE, izvedene na straneh 7v (točke 4–6) in 8r (točke 7–11), stanje po konservatorsko-restavratorskem posegu. (Foto: Mateja Kotar, CKR ARS)

Portreti v medaljonih se pojavijo sedemkrat (stran 6v, 7r, 7v, 10r, 10v, 11v in 19 r). Vsi so ročno kolorirani in kažejo manjše znake preperelosti papirja, ki se odraža tudi na hrbtnih straneh (sliki 4 in 8). Najbolj izrazito sled je pustilo črno barvilo, uporabljeno za klobuk in plašč madžarsko-češkega kralja Ludvika, upodobljenega na strani 10r, in Ferdinanda I. na strani 11v.

Celostranskih upodobitev je šest in so natisnjene na straneh: 8r, 9v, 12v, 14v, 18r in 18v. Vse so ročno kolorirane in kažejo izrazite znake razjedeno-sti papirja zaradi uporabljenih barvnih snovi, ki so pustile večje sledi tudi na sosednjih listih (slike 4, 6, 7 in 8). Najbolj so poškodovani listi z oznako 8, 12 in 18, nekoliko manj 9 in 14. Barvne snovi, s katerimi je bil koloriran plašč na strani 8r in 9v, so pustile močne sledi na strani 8v (slika 5).

Slika 5: Meritve z metodo PIXE, izvedene na strani 8v (točke 12–17), stanje po konservatorsko-restavratorskem posegu. (Foto: Mateja Kotar, CKR ARS)

Slika 6: Meritve z metodo PIXE, izvedene na strani 12v (točke 18–20), stanje po konservatorsko-restavratorskem posegu. (Foto: Mateja Kotar, CKR ARS)

Slika 7: Meritve z metodo PIXE, izvedene na straneh 17v (točke 21–24) in 18r (točke 25–29), stanje po konservatorsko-restavratorskem posegu. (Foto: Mateja Kotar, CKR ARS)

Slika 8: Meritve z metodo PIXE, izvedene na straneh 18v (točke 30–33) in 19r 34–36), stanje po konservatorsko-restavratorskem posegu. (Foto: Mateja Kotar, CKR ARS)

Manjši upodobitvi sta dve in se nahajata na straneh 8v in 17v (sliki 5 in 7). Poškodba je zelo izrazita na listu št. 8 in ne izvira iz upodobitve na strani 8v, ampak je posledica korozivnega delovanja zelenega in črnega pigmenta na upodobitvi plašča na strani 8r (sliki 4 in 5). Na hrbtni strani lista 8 (stran 8v) je v velikosti natisnjene koloriranega plašča dobro viden rjav madež. Tudi manjša upodobitev na listu 17v kaže zeleno sled bakrovega pigmenta na hrbtni strani papirnega lista (stran 17v), vendar papirni nosilec ne kaže izrazitih znakov preperelosti (slika 7).

ANALIZA BARVNIH SNOVI Z METODO PIXE

Za analizo smo izbrali devet knjižnih strani z ročno obarvanimi ilustracijami (slike 3–8). Meritve z metodo PIXE smo izvedli 26. avgusta 2014.³² Pri tem smo uporabili merilno postajo s protonskim žarkom v zraku, ki je del tandemskega pospeševalnika na Institutu Jožefa Stefana v Ljubljani. Vpadna energija protonov je bila 3 MeV, protonski tok pa je bil nekaj desetink nA. Protoni so izstopili na prosto skozi okence iz 2 µm debele tantalove folije in so do tarče prepotovali še 1,08 mm debelo zračno režo, tako da so tarčo zadeli z vpadno energijo 2,77 MeV. Meritev v posamezni točki je trajala 100–200 sekund. Rentgenske žarke iz argona v zraku, ki so ga protoni vzbujali pri preletu zračne reže, smo uporabili kot merilo za število vpadlih protonov.³³ Izmerjene jakosti rentgenskih črt smo preračunali

³² Vodopivec, Budnar: Analiza tint, str. 263–264.

³³ Šmit idr.: Concentration profile, str. 2047–2059.

v elementarne ploskovne gostote (v $\mu\text{g}/\text{cm}^2$), pri čemer smo privzeli, da so imeli protoni dovolj energije za preboj celotne barvne plasti. Pri računu smo upoštevali matrične učinke, ki so zajemali ustavljanje protonov v tarči in atenuacijo izsevanih rentgenskih žarkov. Pri tem smo si predstavljali, da so barvila vpita v celulozno okolje. Vpojno razmerje barvila v celulozi smo ocenili tako, da smo nekaj modernih vrst papirja namočili z vodo, jih steh-tali suhe in mokre ter iz obeh vrednosti določili deleža celuloze in vode. Celulozni delež v mokrem papirju je nihal med 0,37 in 0,5. Za nadaljnje račune smo izbrali vrednost 0,6. S to, nekoliko večjo vrednostjo, smo delno upoštevali tudi lahke elemente, ki so kemijsko vezani v molekule pigmen-ta, vendar jih pri računu nismo upoštevali v pravih kemijskih razmerjih. Matrični popravki pri naših meritvah so bili znatni le za lahke elemente, in sicer so dosegli približno 100 % pri siliciju, vendar so se zmanjšali na 5 % pri kalciju in 3 % pri železu.

Izsevani rentgenski žarki so prešli 5,9 cm široko zračno režo med tarčo in detektorjem. Zaradi atenuacije rentgenskih žarkov v zraku smo lahko zaznali le elemente, težje od aluminija. Med lahkimi elementi pa nismo mogli meriti žvepla v točkah, v katerih je koncentracija svinca preseгла 100 $\mu\text{g}/\text{cm}^2$, ker rentgenske črte K v žveplu sovpadajo s črtami M v svincu.

Elementarne ploskovne gostote v $\mu\text{g}/\text{cm}^2$ so podane v tabeli 1. Vrednosti so negotove za približno 10 %, v glavnem zaradi negotovosti pri merjenju števila protonov. Negotovosti pa so lahko večje pri lahkih elementih, in sicer zaradi nepredvidenega spreminjanja matričnih učinkov.

REZULTATI

V tabeli 1 lahko prepoznamo različne vrste pigmentov. Za **beli pigment** (v točkah 12, 20, 21, 25) je značilna velika koncentracija svinca ($> 300 \mu\text{g}/\text{cm}^2$), to kaže na rabo svinčeve bele,³⁴ ki spada med najstarejše bele pigmen-te in so jo široko uporabljali na sočasnih oljnih slikarijah. Pojavlja se tudi v kombinaciji z drugimi pigmenti, s čimer so dosegli svetlejši odtenek, na primer v blede vijolični (v točki 18) in v inkarnatu (točke 27, 30 in 36).

³⁴ Svinčeva bela, bazični svinčev karbonat: $2\text{PbCO}_3 \cdot \text{Pb}(\text{OH})_2$

Tabela 1: Ploskovne gostote izmerjenih elementov (v µg/cm²). Elementi, ki jih pri meritvi nismo zaznali, so označeni z n.

	Si	P	S	Cl	K	Ca	Ti	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	As	Au	Hg	Pb	Bi
Naslovnica, T1 (rjava)	n.	n.	31	n.	32	14	n.	0,93	37	n.	n.	12	4,5	n.	n.	n.	n.	n.
T2 (rdeča)	n.	n.	n.	n.	14	24	n.	n.	2,7	n.	n.	3,7	n.	n.	n.	763	n.	n.
T3 (modra)	n.	n.	17	1,8	8,3	22	n.	n.	3,6	n.	n.	n.	n.	n.	n.	n.	n.	n.
Stran 7v, T4 (zelena)	n.	n.	39	19	33	28	n.	n.	4,7	n.	n.	581	n.	n.	n.	n.	n.	n.
T5 (rumena)	n.	n.	14	1,0	17	8,5	n.	0,60	2,5	n.	n.	1,8	n.	n.	n.	n.	n.	n.
T6 (rjava)	n.	n.	23	n.	27	13	0,20	0,55	2,9	n.	n.	15	n.	n.	n.	n.	13	n.
Stran 8r, T7 (zelena)	n.	10	24	15	29	20	n.	0,27	2,8	0,8	0,8	254	n.	n.	n.	n.	20	n.
T8 (rdeča)	n.	n.	n.	n.	17	13	n.	n.	4,1	n.	n.	5,1	n.	n.	n.	784	175	n.
T9 (rjava)	n.	n.	25	2,6	43	12	n.	n.	3,8	n.	n.	31	n.	n.	n.	n.	n.	n.
T10 (rjava)	n.	n.	23	1,7	27	11	n.	0,68	25	n.	n.	11	n.	n.	n.	n.	n.	n.
T11 (zelena)	n.	n.	33	3,6	20	13	n.	n.	2,8	n.	n.	74	n.	n.	n.	n.	22	n.
Stran 8v, T12 (bela)	n.	n.	n.	n.	74	17	n.	n.	3,5	n.	n.	84	n.	n.	n.	252	973	n.
T13 (modra)	98	n.	14	n.	22	52	n.	n.	18	11	n.	326	n.	38	n.	n.	n.	n.
T14 (rjava)	n.	n.	30	2,8	27	29	n.	0,57	5,3	n.	n.	59	n.	n.	n.	n.	53	n.
T15 (packa)	n.	n.	14	1,2	26	9,4	n.	0,49	2,2	n.	n.	22	n.	6,6	n.	n.	n.	n.
T16 (rdečkasta)	n.	n.	127	7,0	77	8,6	n.	n.	2,4	n.	n.	4,8	n.	n.	n.	n.	214	n.
T17 (zelena)	n.	n.	n.	6,0	28	11	n.	0,42	2,1	n.	n.	66	n.	n.	n.	n.	187	n.
Stran 12v, T18 (vijolična)	n.	n.	n.	8,4	18	7,5	n.	0,46	2,4	n.	n.	2,0	n.	n.	n.	n.	328	n.
T19 (temno rjava)	n.	n.	25	1,4	31	8,8	n.	n.	21	n.	n.	6,5	2,4	n.	n.	n.	n.	n.
T20 (bela brada)	n.	n.	n.	7,7	57	11	n.	n.	2,9	n.	n.	8,7	n.	n.	n.	n.	325	n.
Stran 17v, T21 (bela)	n.	n.	n.	8,6	32	12	n.	n.	4,0	n.	n.	5,7	n.	n.	n.	n.	370	n.
T22 (rjava)	47	n.	29	n.	23	32	1,6	n.	85	n.	n.	n.	n.	n.	n.	n.	n.	n.
T23 (zelena)	n.	n.	15	12	23	16	n.	n.	5,4	n.	1	204	n.	n.	n.	n.	8,7	n.
T24 (rdeča)	n.	n.	n.	n.	50	55	n.	n.	6,9	n.	n.	26	n.	n.	n.	496	17	n.
Stran 18r, T25 (bela brada)	n.	n.	n.	20	36	22	n.	n.	5,1	3	n.	13	n.	n.	n.	n.	629	n.
T26 (modra)	969	n.	30	11	247	15	3,4	n.	76	153	21	n.	n.	314	n.	n.	n.	49
T27 (inkarnat)	n.	n.	n.	9,4	25	16	n.	n.	6,1	n.	n.	n.	n.	n.	n.	26	246	n.
T28 (rumena)	n.	n.	n.	3,1	21	19	0,42	0,61	11	n.	n.	4,7	n.	n.	85	n.	42	n.
T29 (rjava)	n.	n.	62	4,3	114	17	n.	n.	56	n.	n.	45	n.	n.	n.	n.	n.	n.
Stran 18v, T30 (inkarnat)	n.	n.	n.	14	34	9,0	n.	n.	6,3	n.	n.	30	n.	n.	n.	n.	396	n.
T31 (rdeča)	n.	n.	56	7,1	83	47	0,41	n.	7,8	8,9	1,3	14	n.	28	n.	n.	21	n.
T32 (modra)	643	n.	n.	n.	173	14	1,90	n.	54	99	17	n.	n.	227	n.	n.	15	n.
T33 (zelena)	n.	n.	10	7,7	55	38	6,6	n.	14	24	n.	150	n.	42	n.	n.	n.	n.
Stran 19r, T34 (rumena)	n.	n.	13	2,3	23	7,9	n.	n.	3,5	n.	n.	2,0	n.	n.	n.	n.	n.	n.
T35 (rjava)	n.	n.	36	n.	55	10	n.	0,93	37	n.	n.	12	5,1	n.	n.	n.	10	n.
T36 (inkarnat)	n.	n.	n.	10	16	11	0,32	n.	4,2	n.	n.	3,7	n.	n.	n.	50	270	n.

Močno **rdečo** barvo so dosegli s cinobrom³⁵ (v točkah 2, 8 in 24), medtem ko so minij³⁶ uporabljali za mehkejše odtenke (točka 16). Manjše količine minija so tudi mešali z močno cinobrovo rdečo (točki 8 in 24). Temnordečo v točki 31 so dosegli z mešanico pigmentov: prisotnost žvepla in arzena kaže na realgar³⁷ ali avripigment,³⁸ drugi dve močni barvili pa temeljita na kobaltu in železu. Železo je tudi močno zastopano v **rjavih** tonih. V točkah 2, 6, 9, 10, 14, 19, 29 in 35 se pojavlja skupaj z bakrom in kalijem, v točki 22 pa le s kalijem. To nesporno kaže na prisotnost železotaninskega barvila. **Zelene** točke (4, 7, 11, 17, 23 in 33) so obarvane s pigmenti na osnovi bakra. Gostota bakra v teh točkah znatno presega gostote vseh drugih elementov, zato so kot pigment verjetno uporabili malahit³⁹ ali verdigris⁴⁰.

V štirih **modro** obarvanih točkah opazimo tri različne modre pigmente. Velika gostota bakra v točki 13 kaže na azurit.⁴¹ V točkah 26 in 32 pa se pojavljajo večje gostote silicija, železa, kobalta in arzena. Razmerje ploskovnih gostot v obeh točkah je približno 1,4, iz česar sklepamo, da je v obeh točkah uporabljen isti pigment. Kot sledni element se pojavlja nikelj. Pigment je verjetno mešanica smalte (kalijevega in kobaltovega silikata) in nekega drugega minerala, ki vsebuje baker, na primer eritrita ali – zaradi niklja – skuterudita ali asbolana, lahko pa tudi kake druge železokobaltove spojine. Opaženi modri pigment pa je v vsakem primeru najbolj specifičen v celotnem naboru pigmentov in ga lahko uporabimo za razlikovanje posameznih knjižnih izdaj ali njihovih poslikav. Pigmente na osnovi naravnih kobalto-arzenovih mineralov so uporabljali od 16. stoletja dalje,⁴² medtem ko se je proizvodnja umetnega kobaltovega arzenata v kobaltno vijolični začela šele 1859. Modri pigment v točki 3 ne kaže značilne elementne sestave, tako da je verjetno organskega izvora.

Med **rumeno** obarvanimi točkami pri dveh (6 in 24) ne opazimo značilnih elementov, tako da imamo verjetno opraviti s pigmentom organskega izvora, v eni (28) pa izmerimo jasen signal zlata, to pomeni, da je pigment narejen iz finega zlatega prahu v organskem vezivu. Površinska gostota

³⁵ Cinober, živosrebrov sulfid: HgS.

³⁶ Minij, svinčev oksid: Pb₃O₄, PbO.

³⁷ Realgar, rdečkast arzenov sulfidni mineral: α-As₄S₄.

³⁸ Avripigment, rumen arzenov sulfid: As₂S₃.

³⁹ Malahit, zelen bakrov karbonat: Cu₂CO₃·Cu(OH)₂.

⁴⁰ Verdigris, zelen bakrov acetat: Cu(CH₃COO)₂.

⁴¹ Azurit, moder bakrov karbonat: 2CuCO₃·Cu(OH)₂.

⁴² Pérez-Arantegui idr.: Characterisation of cobalt pigments, 1271–1280.

zlata je majhna, tako da so potrebovali le 10 mg zlata za prekritje ploskve s površino 100 cm².

Inkarnat smo izmerili v dveh točkah na rokah (27 in 30) in eni na obrazu (36). Prevladujoči element je svinec; barvo kože so tako dobili z mešanico svinčeve bele in minija, rdeči odtenek kože pa so okrepili z majhno primesjo cinobra (v točkah 27 in 36).

RAZPRAVA

Knjiga je, kot že omenjeno, doživela dva konservatorsko-restavratorska posega. Prvi (večji) poseg se je dogodil v letu 1987, drugi (manjši) pa leta 2013. Dokumentacija o prvem posegu ni ohranjena, zato so za ugotovitev vzrokov poškodb ključni mikrofilmski posnetki iz leta 1986. S posnetkov je jasno vidno, da je bila knjiga zelo veliko v rabi, saj so na listih vidni znaki mehanskih poškodb, značilni za pogosto uporabo. Poleg že omenjenih poškodb zaradi korozivnega delovanja črnega in zelenega barvila so ob zgornji polovici listov vidni tudi izraziti vodni madeži in preperelost, to pa so nesporne posledice (vsaj) nekajletne izpostavljenosti knjige neustreznim klimatskim pogojem, zlasti veliki vlagi.

Na tekstovnem delu ni poškodb, ki bi bile posledica uporabljenih tiskarskih barv. Prav tako ni poškodb na koloriranem grbu na naslovnici. Poškodbe, ki so posledica delovanja korozivnih barvnih snovi, so prisotne na drugih koloriranih upodobitvah in okoli njih. Najbolj izrazite so na listih št. 8, 12, 13 in 18 (slike 3–8).

Sodeč po dosedanjih konservatorsko-restavratorskih izkušnjah in podatkih iz razmeroma obsežne literature, so podobne poškodbe posledica korozivnega delovanja črnih železotaninskih in zelenih bakrovih pigmentov.⁴³

Analiza barvnih snovi z metodo PIXE v ptujskem izvodu *Gratae posteritati* je podala elementno sestavo uporabljenih barvnih snovi in potrdila prisotnost železovih in bakrovih ionov. Meritve so pokazale nekaj znanih kovinskih pigmentov, kot sta cinober in minij za rdečo ter malahit ali verdigris za zeleno. Kot posebnost smo odkrili zlato, narejeno iz zlatega prahu, in tri vrste modre: azurit, organski pigment in barvno snov, ki vsebuje arzen, kobalt, železo in kalij. Zdi se, da ta barvna snov temelji na železotaninskem črnilu z dodatkom kobaltovih mineralov. Na podlagi

⁴³ Poškodbe so nazorno prikazane v Archives Damage Atlas, str. 46–57.

izkušenj s tako poškodovanim gradivom in raziskav, objavljenih v strokovni literaturi, ugotavljamo, da obstaja povezanost med koncentracijo nanosa barvila in stopnjo poškodbe. Zapisi so najbolj poškodovani na tistih mestih, kjer je bila koncentracija tovrstnih nanosov največja. Korozivne lastnosti črnih in pigmentov, ki vsebujejo ione železa in bakra, so rezultat kompleksnih medsebojnih procesov posameznih komponent. Razgradnjo papirja povzročajo kisle komponente oziroma razgradni produkti, ki pospešujejo proces kislinke razgradnje v celuloznih molekulah, medtem ko kovinski ioni pospešujejo oksidativno razgradnjo. Oboje ima za posledico krajšanje celuloznih molekul, to pa se kaže kot slabšanje mehanskih lastnosti pisne podlage oziroma krhkost in lomljivost papirja na koloriranih mestih in v njihovi neposredni okolici. Na izrazitost preperelosti koloriranih predelov sta zagotovo vplivali tudi pogosta uporaba in dolgotrajna izpostavljenost neustreznim mikroklimatskim pogojem hranjenja, predvsem visoki vlagi.

ZAKLJUČEK

Pri ptujskem izvodu tiskane in ročno kolorirane knjige *Gratae posteritati* iz leta 1560 ugotavljamo, da imamo na danem izvodu mehanske poškodbe, ki so posledica pogoste uporabe, izpostavljenosti vlagi, obrezanost knjižnega bloka ob prevezavi ter mestoma zelo izrazito preperelost papirja zaradi korozivnega delovanja železovih in bakrovih barvnih snovi, uporabljenih za ročno koloriranje grafik. Analize z metodo PIXE so pokazale nekaj znanih kovinskih pigmentov, kot sta cinober in minij za rdečo ter malahit ali verdigris za zeleno. Kot posebnost smo odkrili zlato, narejeno iz zlatega prahu, in tri vrste modre: azurit, organski pigment in železotansko barvilo, ki vsebuje kobaltov mineral.

KRATICE

ARS: Arhiv Republike Slovenije; K-R: konserviranje-restavriranje; PIXE: Proton Induced X-ray Emission; CKR: Center za konserviranje in restavriranje; INZ: Inštitut za novejšo zgodovino; r: recto; v: verso; ČB: črno-belo

LITERATURA

- Archives Damage Atlas: *A tool for assessing damage, Ink corrosion, Copper corrosion, Metamorfose*. The Hague 2010, str. 46–57.
- Gerhard Banik, Johann Ponahlo, Some Aspects of Degradation Phenomema of Paper Caused By Green Copper-Containing Pigments. *The Paper Conservator*, Vol. 7, 1982/83, str. 3–7.
- Gerhard Banik, Discoloration of Green Copper Pigments in Manuscripts and Works of Graphic Art. *Restaurator*, Vol. 10, 2, 1989, str. 61–73.
- Miloš Budnar et al, Distribution of Chemical Elements of Iron-Gall Ink Writting Studied by the PIXE Method. *Restaurator*, Vol. 44, No. 4 (2001), str. 228–241.
- Caroline Corrigan, Drawing Techniques. *Old master Prints and Drawings: A Guide to Preservation and Conservation*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 1997, str. 61–85.
- Eusman Elmer, *Iron Gall Ink – History*. Dostopno: http://irongallink.org/igi_index8a92.html (Prevzeto 18. marca 2014.)
- Froncois Delamare, Bernard Guineau, *Colors*. Harry N. Abrams, New York, 2000, str. 159.
- Philip Gaskel, A New Introduction to Bibliography, Book production: The Hend-Press Period 1500–1800. Oxford University Press, str. 1–185.
- Handschriften-Konservierung Nach der St. Galler Konferenz 1898 sowie der Dresdener Konferenz 1899. *Restaurator*, supplement No. 1, Kopenhagen, 1969.
- Judith Hofenik de Graff, *The Colourful Past: Origins, Chemistry and Identification of Natural Dyestuffs*. Abegg-Stiftung and Archetype Publication Ltd, Riggisberg, London, 2004, str. 285–308.
- Metka Hozo Kraigher, Crtež, Pastel, Gvaš, Tempera. *Slikarstvo – Metode slikanja, Materiali, Sviyatlost*. Sarajevo 1991, str. 45–137.
- Carlo James, Printing Techniques. *Old master Prints and Drawings: A Guide to Preservation and Conservation*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 1997, 86–115.
- Jana Kolar et al., Stabilisation of corrosive iron gall inks = Stabilizacija papirja z železo-taninskim črnilom. *Acta chimica slovenica*. [Tiskana izd.], december 2003, letn. 50, št. 4, str. 763–770.
- Jasna Malešič, Drago Kočar, Aneta Balažič, Stabilization of copper- and iron-containing papers in mildly alkaline environment. *Polymer degradation and stability*, jan. 2012, vol. 97, no. 1, str. 118–123.
- Andrej Nared, Katalog razstavljenih dokumentov, ki jih je zbral Arhiv Republike Slovenije. *Žiga Herberstein, odkritelj Rusije: XVI stoletje v Rusiji in slovenskih deželah* (ur. Vladimir Kološa, Andrej Nared, Drago Trpin). Katalogi, zv. 17. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 1999, str. 95–115.
- Han Neevel, Phytate: a Potential Conservation Agent for the Treatmant of Iron Corrosion Caused by Irongall Inks. *Restaurator* 16, str. 143–160, 1995.

Han Neevel, The Development of in Situ Methods for Identification of Iron Gall Inks. *Iron Gall Inks: on Manufacture Characterisation Degradation and Stabilisation* (ur. Kolar Jana, Strlič, Matija). Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, 2006, str. 147–172.

J. Pérez-Arantegui, M. Resano, E. García-Ruiz, F. Vanhaecke, C. Roldán, J. Ferreira, J. Coll, Characterization of cobalt pigments found in traditional Valencian ceramics by means of laser ablation-inductively coupled plasma mass spectrometry and portable X-ray fluorescence spectrometry, *Talanta* 74 (2008) 1271–1280.

Ad Stijman, Iron Gall Inks in History: Ingredients and Production. *Iron Gall Inks: on Manufacture Characterisation Degradation and Stabilisation* (ur. Jana Kolar, Matija Strlič). Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, 2006, str. 25–68.

Miroslav Široky, Zaznamove prostredky – Recording media. *Restaurovani a konservovani aechivalii a knih* (ur. Michal Ďurovič). Praga 2002, str. 317–344.

Žiga Šmit et al., Concentration profiles in paint layers studied by differential PIXE, *Nucl. Instr. and Meth. B* 266 (2008) 2047–2059.

Tintenfrassschäden und ihre Behandlung 8 (ur. Banik G., Weber H.). Landesarchivdirektion Baden-Württemberg, Stuttgart, 1999.

R. Van Gulik, N. E. Kerten-Pampiglione, A Closer Look at Iron Gall Ink Burn. *Restaurator* 15, str. 173–187, 1994.

Jedert Vodopivec, Conservation of a Manuscript Written with Iron Gall Ink. *Book and Paper Conservation*. Budapest, 1992, str. 331–337.

Jedert Vodopivec, Materialna podoba Piranskega kodeksa Pietra Coppia »De summa totius orbis«. *Petrus Cippus Fecit: De summa totius orbi*. Piran 2001, str. 23–33.

Jedert Vodopivec, Coppov Piranski kodeks – Struktura in stanje. *Knjižnica*, (2002), 46, 1–2, str. 7–27.

Jedert Vodopivec, Ptujski Gratae posteritati, 1560: struktura, materiali, poškodbe in posegi. V: Petrovič, Mira (ur.), et al. *Gratae posteritati: študijska izdaja*. Ptuj: Knjižnica Ivana Potrča; Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2014, str. 256–278.

Jedert Vodopivec, Miloš Budnar, Analysis of Iron Gall Ink by PIXE. *The Iron Gall Ink Meeting*. University of Northumbria, Newcastle upon Tyne 2001, str. 47–52.

Jedert Vodopivec, Miloš Budnar, Analiza tint z metodo PIXE. *Arhivi* XXXV (2002), št. 1, str. 263–264.

Jedert Vodopivec, Miloš Budnar, Primož Pelicon, Application of the PIXE method to organic objects. *Nucl. instrum. methods phys. res., B Beam interact. mater. atoms*. [Print ed.], 2005, vol. 239, str. 85–93.

Jedert Vodopivec, Vilma Krapež, Način konzerviranja rokopisa Cathastico de scrittura de S. Niccolò d’Oltra iz leta 1568, pisanega z železozalnim črnilom. *Varstvo spomenikov*, 1988, 30, str. 45–50.

THE PTUJ COPY OF GRATAE POSTERITATI: DAMAGES AND THE ANALYSIS OF COLOURING MATERIALS WITH THE USE OF THE PIXE METHOD

Summary

The sixteenth-century Europe was rich in printed book production. Books were often illustrated with prints, woodcuts, engravings and etchings, many of which were hand-coloured. Although the vast majority of dyes and pigments used to colour these illustrations do not cause damage to the writing or printing support, there are some exceptions such as the iron-gall and green copper pigments that cause chemical degradation (corrosion) of the support.

The paper presents the condition of a copy of Herberstein's *Gratae Posteritati*, (Vienna, 1560) currently held at the Ivan Potrč Library in Ptuj, and discusses the results of PIXE analysis of the colouring materials used on this copy.

The textblock consists of printed text and illustrations. The illustrations comprise two prints of the Herberstein family coat of arms, six etchings and one woodcut depicting the profiles of important European leaders of his time, six full-page woodcut portrait of Sigismund von Herberstein in ceremonial garments and two smaller woodcuts.

The textblock paper leaves show signs of mechanical damage typical of frequent use and at the upper margin of the whole text block, paper degradation due to its long exposure to high humidity. The majority of the hand-coloured prints show distinctive signs of paper corrosion due to iron-gall and copper pigments. The pigments and dyes used in these prints were analysed using the PIXE method which revealed the elemental composition of the colouring materials and confirmed the presence of iron and copper ions. The results also show some known pigments, i.e. cinnabar and minium for red, malachite or verdigris for green, gold dust for yellow and three sources of blue: azurite, an organic blue and a complex compound containing arsenic, cobalt iron and potassium. It seems that this last blue was made from iron-gall ink in combination with cobalt-bearing minerals. Iron-gall ink was also a component of the black and brown colour. While the Ptuj *Gratae Posteritati* is colourful and visually very appealing, from the conservation viewpoint, it presents a challenge and it is necessary to restrict access to this copy.

DAS PTUJ/PETTAU EXEMPLAR VON GRATAE POSTERITATI: SCHÄDEN UND ANALYSE DER FARBSTOFFE MIT DER PIXE METHODE

Zusammenfassung

Das 16. Jahrhundert war reich an gedruckter Buchproduktion. Die gedruckten Bücher waren oft mit graphischen Darstellungen illustriert, z.B. mit Holzschnitt, Ätzungen, Kupferstichen. Zahlreiche graphische Darstellungen sind auch handkoloriert mit Farbstoffen und Pigmenten. Obwohl die meisten von den damaligen Farbstoffen keine Schäden auf dem Schreibgrund verursachen, gibt es trotzdem Ausnahmen. Solche Farbstoffe, die den Zerfall vom Schreibgrund (Pergament oder Papier) verursachen, sind Eisentannin und grüne Kupferpigmente.

Im Artikel ist die Farbstoffanalyse des Exemplars von Herbersteins *Gratae Posteritati*, das 1560 in Wien gedruckt wurde und ist jetzt in der Ivan Potrč Bibliothek in Ptuj/Pettau aufbewahrt, vorgestellt.

Der Buchblock des Ptujer/Pettauer Exemplars ist aus zusammengesetzt aus gedrucktem Text und graphischen Darstellungen: zwei Abdrücke des Wappens der Familie Herberstein, sieben kolorierte Portraits in Medaillons, die wichtige europäische Herrscher jener Zeit darstellen, sechs kolorierte ganzseitliche Holschnitte mit der Abbildung von Siegmund Freiherr von Herberstein in zeremoniellen Bekleidung und zwei kleinere kolorierte Holschnitte.

Das Papier des Buchblocks zeigt starke mechanische Schäden auf, die das Resultat der häufigen Benutzung und des Papierzerfalls sind, sowie Flecken, die aufgrund der ständigen Feuchtigkeitsaussetzung entstanden sind. Die meisten kolorierten Graphiken zeigen auch den Papierzerfall wegen der korrosiven Wirkung der Farbstoffe aus Eisentannin und Kupfer. Die Farbstoffe, die in diesem Exemplar benutzt wurden, waren mit der Methode der Proton-induzierte Röntgenemission (Proton Induced X-ray Emission - PIXE) untersucht. Die Resultate ergaben den Elementenaufbau der Pigmente und bestätigten die Anwesenheit der Eisen- und Kupferione. Die Resultate zeigten auch die Anwesenheit anderer, in der Zeit bekannten Pigmente, z.B. Cinnabarit (Zinnober) und Minium für rot bemalte Flächen, Malachit und Verdigris für grüne Flächen, Gold für gelbe Färbungen und drei Arten von blau: Azurit, blauer Farbstoff organischer Herkunft und blauer Substanz, die Arsen, Kobalt, Eisen und Kalium enthält. Die Ergebnisse der Analyse zeigen darauf hin, dass die dritte Substanz sehr wahrscheinlich ein Gemisch aus Eisentannin-Farbstoff und Kobaltmineral ist. Das Ptujer/Pettauer Exemplar von Gratae Posteritati ist sehr farbig und deswegen visuell attraktiv, es verlangt aber aus konservatorischen und Restaurierungsgründen eine strengere Aufbewahrungsbedingungen und Benutzungseinschränkungen.

Poezija osrednjih štajerskih in prekmurskih pesnikov, rojenih po letu 1970

David Bedrač*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 821.163.6.09-1(497.4-18)

David Bedrač: Poezija osrednjih štajerskih in prekmurskih pesnikov, rojenih po letu 1970. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 86=51(2015), 2–3, str. 105–129

V razpravo so zajete poetike osrednjih štajerskih in prekmurskih pesnikov, rojenih po letu 1970: Davida Bedrača, Andreja Hočevarja, Roberta Titana Felixa, Petre Kolmančič, Aleša Štegra in Lučke Zorko. Predstavljene so nekatere poglobitve skupne značilnosti njihove poezije na ravni zunanje in notranje oblike, prikazane pa so tudi avtopoetične značilnosti s poudarkom na lirskem subjektu in prevladujočih temah.

Ključne besede: štajerski pesniki, prekmurski pesniki, avtopoetika, najsodobnejša lirika

1.01 Original Scientific Article
UDC 821.163.6.09-1(497.4-18)

David Bedrač: Poetry by the Central Styria and Prekmurje Poets Born After 1970. Review for History and Ethnography, Maribor 86=51(2015), 2–3, pp. 105–129

The treatise discusses the poetics of the central Styria and Prekmurje poets born after 1970: David Bedrač, Andrej Hočevar, Robert Titan Felix, Petra Kolmančič, Aleš Šteger and Lučka Zorko. Some primary common features of their poetry on the level of the external and the internal structure, as well as the autopoetic characteristics with the emphasis on the lyrical subject and prevailing themes are presented.

Key words: Styria poets, Prekmurje poets, autopoetics, contemporary poetry

* David Bedrač, Markovičeva 11, SI – 2000 Maribor, david.bedrac@guest.arnes.si

UVOD

Ob zbiranju podatkov, kateri pesniki zadoščajo izhodiščnemu raziskovalnemu kriteriju, tj. letnica rojstva od 1. 1. 1971 naprej, se je izoblikoval seznam več kot štiristo slovenskih pesnikov, od tega več kot sto za štajersko in prekmursko regijo. Da bi lahko v taki množici poetik vzpostavil ustrezne raziskovalne mehanizme, je bilo ob prvotnem branju in seznanjanju z danimi poetikami treba narediti natančno, strogo selekcijo. Za metodo zbiranja je tako sledila metoda natančnega pregleda in selekcije, pri tem pa so me vodili naslednji raziskovalni kriteriji: a) število samostojnih pesniških izdaj v obdobju 1990–2014 (najmanj ena izdaja pri uveljavljeni založbi), b) najmanj tri objave v uveljavljenih slovenskih ali tujih literarnih revijah,¹ c) kritiški odzivi (vsaj dva vidnejša kritiška zapisa v strokovni ali uveljavljeni literarni periodiki), č) morebitne prejete nagrade in zmage na pomembnejših natečajih državne ravni ter d) morebitno dosedanje vključevanje v literarnozgodovinske razprave.² S temi kriteriji se je izoblikoval seznam avtorjev, rojenih na Štajerskem oziroma v Prekmurju, ki pa je bil za to razpravo še vedno preobsežen, in sicer: David Bedrač, Sekumady Condé, Tomaž Čelig, Robert Titan Feliks, Andrej Hočevar, Tatjana Jamnik, Tomislav Kiš, Kristina Kočan, Petra Kolmančič, Simona Kopinšek, Gregor Kosi, Radharani Pernarčič, Marko Samec, Jan Šmarčan, Aleš Šteger in Lučka Zorko.

Končni seznam je tako nastal na podlagi še strožjih kriterijev, ki ob zgoraj naštetih vključujejo štiri samostojne pesniške izdaje ali več, najmanj deset objav v vidnejših literarnih revijah doma in na tujem ter najmanj pet kritiških odzivov. Tako se je izoblikoval končni seznam, in sicer: David Bedrač, Robert Titan Feliks, Andrej Hočevar, Petra Kolmančič, Aleš Šteger in Lučka Zorko. Zanje dodajam osnovne bio- in bibliografske podatke.

David Bedrač se je rodil leta 1978 na Ptujju. Izdal je šest pesniških zbirk, in sicer: *Neskončnost* (1998), *Poezija pomolov* (2002), *Pesmi iz šipe* (2006), *Centimetri sveta* (2010), *Tanka molčanja* (2013) in *Tvoj nakupovalni voziček* (2014).

¹ Pregledane so bile slovenske literarne revije, nekaj pesnikov pa sem zasledil tudi v nekaterih tujih revijah.

² V razpravah Irene Novak Popov, Matevža Kosa in Denisa Poniža tako od obravnavanih avtorjev najdemo Aleša Štegra.

Robert Titan Feliks se je rodil leta 1972 v Kupšincih pri Murski Soboti. Izdal je štiri pesniške zbirke, in sicer: *Pesem o dotiku* (1993), *Magnifikat* (1994), *Benedictus: psalmi* (1997) in *Knjiga o razbitem času* (2001).

Andrej Hočevar se je rodil leta 1980 v Mariboru. Izdal je pet pesniških zbirk, in sicer: *Vračanja* (2002), *Ribe in obzornice* (2005), *Pesem o koscih in podobnostih* (2007), *Privajanje na svetlobo* (2009) in *Leto brez idej* (2011).

Petra Kolmančič se je rodila leta 1974 na Ptuju. Izdala je pet pesniških zbirk, in sicer: *Luknja* (1994), *Šus v glavo* (1995), *Slina* (1999), *Uvod v poželenje* (2004) in *P(l)ast za p(l)astjo* (2014).

Aleš Šteger se je rodil leta 1973 na Ptuju. Izdal je pet pesniških zbirk, in sicer: *Šahovnice ur* (1995), *Kašmir* (1997), *Protuberance* (1999), *Knjiga reči* (2005) in *Knjiga teles* (2010).

Lučka Zorko se je rodila leta 1981 v Murski Soboti. Izdala je štiri pesniške zbirke, in sicer: *Reciklaža kosti* (2001), *Obdukcija srca: knjiga o razmldičenju* (2004), *Karavana* (2006) in *Vreščeče čeri* (2011).

KULTURNO DELOVANJE PESNIKOV

Kot za vse literarne ustvarjalce je tudi za štajerske in prekmurske pesnike, zajete v razpravo, velikega pomena, kje in v kolikšni meri so dejavni v širšem družbenem in kulturnem prostoru. Opazimo lahko, da se ob pesniški vlogi pojavljajo tudi kot organizatorji različnih kulturnih prireditev, literarnih večerov in drugih oblik manifestacij kulturnega značaja – so tudi moderatorji pesniških večerov, (so)uredniki pri raznih revijah in založbah, ukvarjajo se z literarno teorijo, kritiko itd.

Njihovo delovanje je tako mogoče zajeti v sedem večjih sklopov:

1. Obravnavani pesniki so po večini najbolj povezani z dogajanjem v Mariboru in okolici (npr. na Ptuju) – nekateri le v zgodnejših letih ustvarjanja, večina pa tudi sedaj. Njihovo pisanje je bilo tako zlasti v prvih letih uveljavljanja tesno povezano s kulturnimi prireditvami in delovanjem v okviru Študentske organizacije Univerze v Mariboru. Tam so se zbirali najprej v okviru različnih kulturnih projektov, kasneje pa so postale center delavnice kreativnega pisanja oziroma literarne delavnice³ (Bedrač 2001: 4, Flisar 2009: 3).

³ Literarne delavnice so pod različnimi okrilji, najprej Študentske organizacije Univerze v Mariboru (ŠOUM), kasneje pa založbe Litera, vodili številni literarni mentorji: Nataša Švikart, David Bedrač, Robert Titan Felix in Borut Gombač.

- Vzporedno s to dejavnostjo so potekali tudi številni kulturni tabori, literarni večeri in druge prireditve, pomembna pa je še zborniška izdaja študentske poezije in proze *Stopi na stol* (2001).⁴ Še najpomembnejše pa je postopno ustanavljanje in kasnejše uveljavljanje Študentske založbe Litera. Založba se je počasi razvijala v eno najpomembnejših na Slovenskem, njen program se je širil, a osrednje mesto je ostajalo v izdajanju izvirne avtorske poezije in proze. Čeprav se je pred leti ukinila zbirka, namenjena liriki (*Vedute*), občasno še izdajo kakšen pesniški naslov. V preteklih letih so od obravnavanih avtorjev pri založbi Litera izdali vsaj po eno pesniško zbirko: David Bedrač, Andrej Hočevar in Lučka Zorko.
2. Za prekmurski kulturni prostor predstavlja pomembno stičišče krog avtorjev, ki so se zbirali okrog revije in zbirke *Separatio* ter založbe Franc Franc. Na tem področju sta bila tako s svojimi izdajami kot tudi z uredniškim delom zelo dejavna zlasti Robert Titan Felix in Lučka Zorko.
 3. Pomembno središče predstavlja tudi Študentska založba v Ljubljani, ki je doslej objavila več pesniških zbirk Aleša Štegra (*Protuberance*, 1999; *Knjiga reči*, 2005; *Knjiga teles*, 2010) in eno pesniško zbirko Davida Bedrača (*Tvoj nakupovalni voziček*, 2014). Knjižna zbirka Beletrina predstavlja enega od vrhov sodobne literarne produkcije, tako tudi na področju lirike.
 4. Literarno-umetniško društvo Literatura (LUD) zajema širše področje kulturnega delovanja, liriko pa je v tem kontekstu mogoče brati tako v reviji *Literatura* kot na njihovem spletnem portalu. Slednji omogoča tudi objave del najmlajših uveljavljenih pesnikov, pomembne pa so še knjižne izdaje društva. S temi se v uredniški vlogi (zbirka *Prišleki*) pojavlja Andrej Hočevar, ki ga lahko večkrat zasledimo tudi v vlogi avtorja (esejev, družbenih in kulturnih polemik, kritik), sicer pa objavlja tudi avtorsko poezijo. V reviji in na spletu najdemo v nekaterih preteklih izdajah še pesmi Davida Bedrača, Petre Kolmančič, Aleša Štegra in Lučke Zorko.
 5. Velik pomen ima tudi Društvo slovenskih pisateljev, v katerem so ti pesniki in pesnice zadnja leta zelo aktivni – niso zanemarljivi društveni literarni večeri, literarne štipendije in morebitno ustvarjanje v tujini.

⁴ Zbornik je uredil David Bedrač. Njegova nadgradnja in logično nadaljevanje je zbornik *Nova kolekcija* (2008), ki ga je uredil Nino Flisar, zdaj urednik pri mariborski Založbi Pivec.

Med obravnavanimi pesniki najdemo na seznamu Andreja Hočevarja, Petro Kolmančič in Aleša Štegra.

6. Pomembnejši center delovanja predstavlja tudi Novo mesto, kjer ima osrednje mesto Založba Goga.⁵ Z njo so obravnavani avtorji v preteklosti sodelovali predvsem na ravni literarnih večerov in gostovanj.
7. Seveda pa se ti pesniki pojavljajo tudi v drugih središčih, kulturnih društvih in na odru več pesniških festivalov, ki so se izoblikovali v zadnjih letih. Med njimi zagotovo zavzema osrednje mesto festival Dnevi poezije in vina, ki ga je v Medani leta 1995 zasnoval pesnik Aleš Šteger, od leta 2010 pa poteka na Ptujju. Ta festival ima velik mednarodni ugled, na njem so se doslej zvrstila številna reprezentativna pesniška imena iz Slovenije in tujine. Med obravnavanimi avtorji zasledimo kot goste osrednjih pesniških večerov tudi Davida Bedrača, Andreja Hočevarja, Petro Kolmančič in Aleša Štegra. Izbor nekaterih pesmi omenjenih avtorjev najdemo tudi v spletni Stihoteki, v kateri so dodane še kratke predstavitve avtorjev in video posnetki nastopov z večernih branj. Med festivali, ki imajo prav tako pomembno mesto za delovanje obravnavanih pesnikov, je treba omeniti še Festival Pranger, Festival mlade literature Urška in Pesniško olimpijado.

Ob vsem naštetem pa ne morem mimo dejstva, da so ti avtorji zelo aktivni tudi na področju mednarodnih pesniških izmenjav, pri vodenju in oblikovanju literarnih večerov s starejšimi pesniškimi kolegi, da so vključeni v najrazličnejša kulturna društva in da sodelujejo pri snovanju slovenskega kulturnega programa tako na lokalnih ravneh kot tudi na ravni države. Mnogi izdajajo tudi priložnostne zbornike, almanaha, prirejajo literarne performanse, na katerih s poezijo združujejo še druge umetniške in izrazne medije; nekateri pa so tudi v uredništvih literarnih in drugih publikacij lokalnega značaja.

NEKATERE PREVLAJUJOČE SKUPNE ZNAČILNOSTI POETIK

Četudi se pojavlja ugotovitev, da je dana generacija poetično zelo razdrobljena oziroma »poetsko variabilna« (Novak Popov 2010: 180), je po drugi strani mogoče zaznati veliko prevladujočih značilnosti na vseh ravneh pesniških besedil.

⁵ Urednica za leposlovje je trenutno Ptujčanka Jelka Ciglencečki.

Zunanja zgradba

Pesmi so: a) nenaslovljene ali b) naslovljene, pri čemer je takoj opaziti, da naslovom ti avtorji ne pripisujejo večje vloge. Odločitev za nenaslovljene pesmi lahko razberemo iz nekaj intervjujev in pogovorov z obravnavanimi pesniki in pesnicami, ki za to navajajo različne vzroke, najpogostejši so: a) ustvarjalna »lenoba«, b) preveliko vsebinsko omejevanje bralca v izhodišču in c) »nepomembnost« naslovov.

Prav zadnja trditev se sklada z ugotovitvijo, zakaj so naslovi pesmi, tam, kjer so, praviloma sestavljeni iz ene besede do treh, daljše besedne zveze pa se pojavljajo redkeje.⁶ Prevladujejo naslovi samostalniškega tipa oziroma besedne zveze s samostalniškim jedrom, okrog katerega so najpogosteje pridevniki. Naslovi nas tako napeljejo k izrazni mlačnosti, celo občasni klišejskosti in spoznanju, da jim avtorji ne pripisuje večje vloge.

Pesmi lahko tudi glede kitic razporedimo v dve veliki skupini, in sicer v: a) kitično in b) nekitično zasnovane. Število kitic niha, a so po obsegu zelo dolge pesmi redke. Prav tako niha število verzov v posameznih kiticah, ki lahko obsegajo od enega verza pa tudi do več kot deset verzov, oziroma v pesmih, v katerih se lahko njihovo število giblje od enega samega pa do več deset. Tudi na področju obsega verza (števila besed, ki posamezni verz gradijo) opazimo nihanja, vendar je največ verzov v območju srednjega obsega (od štiri do osem besed); zelo kratki na eni strani in zelo dolgi na drugi pa so zastopani redkeje.

Pojavljajo se tudi nekateri likovni učinki, ki so lahko lokalnega značaja, torej omejeni le na kakšen verz ali dva, lahko pa se razširijo kar na celotno pesem. V nekaterih primerih lahko govorimo tudi o pravih likovnih pesmih. Med najpogostejšimi likovnimi učinki opazimo: a) zamike verzov (Pred kratkim sem; Felix 2001: 16), b) različne vrste črkovnih fontov in tipov tiska (*ciao, petruška, by-bye*; Kolmančič 2004: 37), c) uporabo simbolov z različnih znanstvenih področij (sic; Kolmančič 2004: 7), č) uporabo znakov, povezanih s spletnim in z računalniškim okoljem (SMS; Bedrač 2006: 81) ter d) vnašanje pravih likovnih prvin – npr. črt, pušic, zaporedij več kot treh pik (10 prošenj za lahko noč; Šteger 2013: 22–23) itd.

⁶ Izjema so pesmi v pesniški zbirki *Tvoj nakupovalni voziček* (Bedrač: 2014) in več posameznih pesmih Andreja Hočevarja ter Aleša Štegra.

Zunanji stil

To je tista komponenta vsake od poetik, znotraj katere tiči temeljna »ustvarjalna zadrega«. Ta izvira iz tesnobnega spoznanja, da je pesniški jezik skoraj docela izčrpan. Četudi bi lahko tako spoznanje vodilo v ustvarjalno resignacijo, je prav to v resnici temeljno izhodišče, motiv za pesnjenje, tista silnica torej, ki jih vodi k pisanju. Ob zavedanju, da je njihovo pesništvo neposredno povezano s preteklimi gibanji, smermi in obdobji, se ves čas »otepajo« prevelikega vpliva preteklih pesniških glasov.

Tako po eni strani gojijo pozitiven odnos do pesniških predhodnikov, po drugi strani pa ne želijo biti njihovi posnemovalci. V strahu pred kopiranjem se umikajo v polje »novega« pesniškega jezika, ki pa ga na drugi strani bremeni še problem jezikovne hermetičnosti. Tako gre za nenehno nihanje med dvema temeljnima silnicama staro–novo ter komunikativno–nekomunikativno.

Pri tem smo priča posebnemu jezikovnemu in stilnemu vitalizmu, ki ga določajo vsaj tri v vseh obravnavanih poetikah prisotne silnice: a) želja po revitaliziranem jeziku in zunanjem stilu, b) želja po odmikanju od starejših stilnih konceptov ali predelovanju le-teh v kontekstu parafraziranja in nekaterih intertekstualnih rešitev ter c) strah pred pretirano hermetičnostjo jezika v pesniških besedilih.

Pomemben vpliv na jezik in stil ima tudi dejstvo, da ta poezija nastaja v času intenzivnega razvoja spletnih, računalniških in drugih sodobnih tehnologij, katerih vpliv se ob stilnem področju kaže še na mnogih drugih.⁷

Zunanji stil je dinamičen in nakazuje veliko izvirnih rešitev. Te pesniki in pesnice dosegajo z izvirnimi, novimi prijemi ali pa nadgradnjami stilnih prvin predhodnih generacij. Veliko inovativnost tako opazimo na področju besednega stila, še posebej pomembni in odločilni pa sta metafora in sinestezija.

Pri metafori opazimo veliko novih in izvirnih rešitev, pri čemer so v slovenskem pesništvu že uporabljene metafore nadgrajene (Vonj tihega polja / me žene pod kovinske / solze, solze; Zorko 2004: 61). Pogosto pa gre za popolnoma nove različice le-teh, s čimer so primarni stilni arhetipi ali očitne intertekstualnosti včasih skoraj povsem zabrisane. Čeprav je metaforika

⁷ Npr. na ravni zunanje zgradbe (elementi spletnega jezika), na ravni socialnih zvrsti jezika, na vsebinski ravni itd.

območje številnih inovacij, pa ta le redko zaide v prostor hermetičnega in le v redkih primerih so zvočni učinki pred pomenskimi (Beseda ne, / Beseda / Le / Beseda / Preperela; Šteger 2013: 92). Inovativnost metafor oblikujejo tudi z nekaterimi novimi jezikovnimi elementi, npr. računalniškim in spletnim izrazoslovjem.

Pomembno vlogo imajo tudi sinestezije, s katerimi sledijo logiki bralca, ki pripada družbi intenzivnih in raznolikih dražljajev (Dolga slepa temnomodra noč te gleda; Kolmančič 2014: 14). Tako se oblikujejo številna sinestetična sredstva, ki se v več pesmih povezujejo celo v zaporedne sheme.

Med akumulacijskimi in ogovornimi figurami izstopajo številna izvorna kopičenja, brez- in mnogovezja, vzkliki ter retorična vprašanja. Med vidnejšimi so tudi razna iteracijska sredstva, ki vodijo v specifičen ritem (da so ponovno ... / da so ponovno ... / da so ponovno; Felix 2004: 35).

Če so zlasti starejša literarna obdobja, gibanja in smeri rimo velikokrat povzdigovala kot eno najpomembnejših sredstev, ki je imela pomembno vlogo tako v sferi zvočne estetike pesmi kot tudi čistega urejevalnega načela, ti avtorji do rime gojijo odklonilen odnos – kot da gre za nekaj izčrpanega, izrazno praznega, zato opazimo rimo le v redkih primerih. Največkrat je to v najzgodnejši fazi pesniškega razvoja posameznih avtorjev, v kasnejših obdobjih pa rimo docela opustijo. Pri vključevanju rime v najzgodnejših pesmih opazimo, da so nekatere izrazito klišejske, tradicionalne in nenadgrajene, spet po drugi strani pa je nakazana težnja po iskanju novih zvočnih ujemanj, ki jih oblikujejo z nekaterimi novimi izrazi oziroma pari besed. Poseben je pojav t. i. rime kot »fosila«, ki se – praviloma kot naključna notranja rima – pojavi nekje na sredini pesmi, čeprav za to ni posebnega vzroka (ki imajo vase vklesane terase; Bedrač 2006: 58). V takih primerih ta deluje kot nekaj, kar je sicer mogoče tu in tam uporabiti za doseganje izraznega naboja in inovacij, a gre po drugi strani za zelo izčrpano sredstvo, ki v sodobni poeziji nima več pravega mesta.

Pri analizi jezika z vidika socialnih zvrsti prevlada ugotovitev, da so avtorji skoraj povsem v območju slovenskega knjižnega jezika, do katerega gojijo odgovoren odnos. Ob slovenskem knjižnem jeziku tako manj uporabljajo tudi druge socialne zvrsti, z npr. vnašanjem tujk (Metastaze bližine: Kolmančič 2014: 52), vulgarizmov (se zrelo fukava do blaznega; Zorko 2004: 10) in podobno.

Zunanji ritem

Zunanji ritem je izpeljan na tri različne načine: a) ritem, temelječ na klasični metriki, b) ritem, značilen za pesem v prozi, in c) ritem v prostem verzu, pri čemer pogostost od prvega k tretjemu načinu narašča.

Če je zunanji ritem, ki temelji na klasični metriki, dokaj redek in spet bolj povezan zlasti s sonetom in z nekaterimi pesniškimi oblikami, ki jih ti avtorji gojijo v zgodnejših fazah pesništva, potem je ritem pesmi v prozi zelo pogost. Njegov potek določajo menjavanja poudarjenih in nepoudarjenih zlogov na način, ki je bližje razvezanim zvrstem besedil.

Gotovo pa je najpogostejši prosti verz, v katerem zaporedja poudarjenih in nepoudarjenih zlogov tečejo po načelih »naravnega« poteka, vendar pa globlja verzeološka analiza pokaže tudi, da v več pesmih istega avtorja prihaja do izrazitejšega kopičenja poudarjenih zlogov, spet na drugih so zaporedja nepoudarjenih zlogov pogostejša, in to po nekih shemah, značilnih za njegovo poetiko. Taka kopičenja prinašajo posebne zvočne učinke.

Notranja zgradba

V kontekstu notranje zgradbe se moramo ustaviti zlasti pri prevladujočih temah, ki jih tako ali drugače obravnavajo vsi pesniki in pesnice te skupine.

Pesništvo, pesnik in pesnjenje

Pesnik je vsakdanji človek z običajnimi eksistencialnimi vprašanji, tudi pesništvo je demitizirano, je nekaj povsem običajnega in življenjskega, le redko je predstavljeno kot visokoestetsko dejanje, povezano z enigmatičnimi, inspirativnimi silnicami. Gre za način komunikacije z jazom in s svetom, pri čemer je moč take komunikacije jasno predstavljena kot šibka, kot nekaj, kar večine ne zanima (glej, ognjemet iz zastonj besed; Bedrač 2014: 55). Posledično se v nekaterih od poetik dogodi celo pojmovanje, da je pesništvo neestetsko in neučinkovito jezikovno dejanje ali celo estetsko privzdignjeno psihologiziranje, izražanje lastne nemoči (Tvoje besede so / maša za blazne; Kolmančič 2004: 59). Za nekatere je pesništvo velika laž, estetska iluzija (Ali lahko zaupam tej pesmi; Hočevar 2005: 26), ki v današnjem času nima posebne vloge (Toliko besed, s katerimi se lahko le

ljubiš na postelji molka; Šteger 2013: 12) – lahko bi ga primerjali celo s slabo reklamo oziroma jezikovno manipulacijo s sabo in kolektivom, to pa lahko vodi tudi v nekatere motive avtodestruktivnosti.

Intelektualec

Tema intelektualca izhaja predvsem iz njegove eksistencialne obremenjenosti. Najprej gre za posameznika, ki nenehno hrepeni po znanju in informacijah, potem za človeka, ki mu znanje velikokrat ne prinaša drugega kot številna življenjska vprašanja, dvome, celo jasno potencirane bolečine (Tako pa moj um preveč vidi. / Vidi in ti govori: Etra med nama ni bilo nikoli. / Midva je relativno; Šteger 2013: 43). Pomemben pa je tudi socialni in družbeni vidik intelektualca, ki je skozi oči širšega kolektiva pogosto neuporaben; je nekdo, ki ne dela fizično, torej sploh ne dela. Ker se je tak posameznik znašel v sila neprijaznem času vsesplošne ekonomske, politične in družbene krize, je pod velikim vprašajem tudi njegov vsakdanji preživetveni vidik. Pogosto je brez službe, brez denarja, je večni iskalec zaposlitve, ki v družbi načeloma nima ustrezne pozicije in življenja dostojnega socialnega položaja. Ta tema se oblikuje na mnoge načine, pri tem pa prehaja od realističnih, preko komičnih in ironičnih dimenzij, vse do grotesknih.

Jezik

Tema jezika je sinonim za temo jezikovnega paradoksa. Če je jezik temeljno o(g)rodje pesniškega ustvarjanja, ena temeljnih teženj v pesništvu pa je tudi iskanje izvirnih rešitev v njem, potem je jasno, da jezik razpira prostor posebne bolečine in stresa. Ker so ga pretekle pesniške struje »iztrošile«, je opaziti »prenikanje v neizrekljivo in prepoznavanje omejitev jezika« (Novak Popov 2010: 180), zato je najti učinkovit in neklišejski jezik, izrazit ustvarjalni napor (... zato pa neprekinjena vrsta / kristaliziranih, nemočnih besed; Hočevar 2007: 9). Po drugi strani pa prav ta želja po jezikovni inovaciji predstavlja eno osrednjih ustvarjalnih načel, ki prinaša igro z jezikom, iskanje novih jezikovnih leg in rešitev.

Posameznik v dvojini in posameznik kot bitje kolektiva

To tematsko področje zajema več podtem, med katerimi izstopajo tri, in sicer:

- posameznik kot bitje ustvarjalne izolacije in samote,
- posameznik kot družbeno angažiran in kritičen opazovalec kolektiva,
- posameznik kot bitje med ednino in ljubezensko-erotično dvojino.

Pesnjenje zahteva senzorno umiritev, slednje pa je mogoče le, kadar je pesnik »ločen« od drugih, ko postane opazovalec družbe, pri tem pa je kritičen in analitičen. Prav na teh mestih se lahko določena poetika pomakne v območje angažirane lirike, kajti » (p)esniki postajajo analitiki globalnih in lokalnih družbenih anomalij: materializma, potrošništva, kapitalskega izrabljanja človeških in naravnih virov, trgovine, prevlade videza, uspešnosti, odkritega in prikrita nasilja«. (Novak Popov 2010: 181)

Odnos subjekta do drugih se prav tako uresničuje na več načinov, med pomembnejšimi pa je gotovo vprašanje intimnega odnosa do drugega človeka, ki je lahko harmoničen, še pogosteje pa je nemiren,⁸ poln vprašanj in dvomov (In sva si nenadoma tako zelo blizu / da si mnogo dlje ne bi mogla biti; Bedrač 2010: 26). Tesno s tem je povezano tudi zelo pogosto izražanje z označevalci za različne dele telesa in organe (npr. usta, jezik, oči, prsti), s čimer se intimni odnos med dvema še nadgradi, mentalna raven pa prehaja na telesno in obratno (V tvoje telo: telo časa in telo prostora; Šteger 2013: 12).

Relativnost in občutek parcialnosti lastne resnice

Izpovedno izhodišče vsakega lirskega subjekta v tej liriki je gotovo zavedanje, kako majhen delež predstavlja njegova misel v širnem univerzumu. Iz tega izhaja, da je njegovo doživljanje omejeno, da je relativno in da je izpoved njegove resnice le mikrodelec (Straši me, kar pravi Bohr, / Da sem relativen tudi jaz; Šteger 2002: 73). Posledično lahko opazimo pogosto nihanje v razpoloženju lirskega subjekta, ki se na določenih mestih suvereno izpoveduje, postavlja celo v nadosebne lege, v območje, ko presega samega sebe in se mu zdi lastna izpoved dovolj zanimiva in široka tudi za druge, na drugi strani pa se srečujemo z mesti – teh je praviloma mnogo več – izraženega dvoma, nekakšnega nemira, ki izhaja iz take manjvrednosti in zavedanja omejenosti v izrekanju lastnih misli ter idej v odnosu do kolektiva.

⁸ Niso redki primeri ekstremnih afektivnih stanj pa tudi nekaterih deviantnih vzgibov v subjektu.

PREGLED POSAMEZNIH POETIK

Izpostavljene so značilnosti posameznih poetik obravnavanih štajerskih in prekmurskih pesnikov, rojenih po letu 1970, ki zadevajo področje notranje zgradbe, pri tem pa sem se osredinil na vprašanje tem in lirskega subjekta, saj ta najbolj pokažeta na specifikke posameznih pesniških glasov.

Poezija Davida Bedrača

Lirski subjekt je v prvi pesniški zbirki izrazito išoč, obremenjen s številnimi bivanjskimi vprašanji, ki jih želi pojasniti in nad njimi vzpostaviti kontrolo. Okolje in procese v sebi tako pogosto pojasnjuje skozi matematične in nekatere druge znanstvene principe. Vendar hitro pride do spoznanja, da v znanosti ne tičijo vsi odgovori, zato se že v drugi pesniški zbirki (*Poezija pomolov*) razvije značilen lirski subjekt, ki bi ga lahko poimenovali pesnik iskalec. Teža spoznanja, da je njegovo izrekanje relativno in omejeno na njemu lastno resnico, ga oddaljuje od občutka, da je mogoče razložiti temeljne življenjske koncepte. Če je znanost v njegovi zavesti sistem suhoparnih izjav, ki ji sveta in življenja ne uspe nikoli razložiti do konca, potem je pesniška umetnost bliže perfekciji, saj črpa iz spoznanja o neskončnosti, nedorečenosti – je torej nekaj, kar »zna« razložiti dejstvo, da življenju ni moč priti povsem do dna. Literatura si namreč ne dela iluzij o tem, da je mogoče vse objektivizirati in spraviti na skupni imenovalac absolutnega.

Lirski subjekt pogosto opazuje sebe in okolje, s čimer se postopoma tvori primarno tematsko polje, pri tem pa se gradi še koncept vzporednega subjekta, ki prvega nenehno analizira. Tako se razpre vzporedno tematsko polje, ki postane kasneje večkrat celo primarno: pesnik oziroma pesnjenje. V drugi pesniški zbirki se tako pesem utelesi v žensko, saj je v ospredju raziskovanje intimnega ozračja pesmi (ženske). Izpostavljeni sta temi ljubezen in erotika, ki sicer ostajata stalnici tudi v nekaterih nadaljnjih pesniških zbirkah (*Tanka molčanja*).

Želja po zajetju bistva življenja se nadaljuje tudi, ko se njegov pogled iz notranjega povsem preseli v zunanjega, ki ga izvede skozi »lomljenje šip« (*Pesmi iz šipe*; Bedrač 2006), vendar ponovno razočarano ugotavlja, da se temeljnih življenjskih procesov ne da zajeti v fizikalne in matematične mere (*Centimetri sveta*, Bedrač 2010) ter da je absolutnost in očarljivost življenja mogoče enaciti le z enigmatično močjo poezije (Ker sem odkril,

/ da so verzi povsod; Bedrač 2006: 13). Čeprav tako na več mestih subjekt daje slutiti, da se je pomiril z razumevanjem lastnega pesniškega postopka in magijo ustvarjanja (*Prva pesem*; Bedrač 2006: 9 | *Alarm*; Bedrač 2010: 7), ostaja ukvarjanje s tem njegovo osrednje ustvarjalno vprašanje.

Táko nihanje med molkom in besedo se uresničuje v zbirki *Tanka molčanja*, kjer stopi v ospredje tudi bitka za »novi« jeziki, odločanje o tem, s čim pove pesnik več – s tišino ali z besedo. Nihanje oziroma dvojnost pa lahko zasledimo tudi sicer na celotni črti opusa; eno predstavljajo pesmi z intimistično vsebino, ki se poglobljajo v pesnika in pesnjenje, drugo predstavlja linija, na kateri se subjekt vse bolj hlastno ukvarja z grobo zunanjo stvarnostjo (*Centimetri sveta*).

To še najbolj pride do izraza v angažirani liriki potrošništva (*Tvoj nakupovalni voziček*), kjer se subjekt – pesnik znajde v zadušljivih (ne)prostorih, ki so namenjeni zgolj surovemu trgovanju. Na tem mestu je človek zmeden, histeričen, razčlovečen; v ospredje vstopi posebna govorica trgovin in vsega, kar le-te sestavlja (npr. blagajn, tekočih stopnic itd.). Lirski subjekt preide v stanje bolester kritičnosti, opazen pa je tudi hud razkol med njim – pesnikom in pojmovanjem nekaterih procesov v širši družbi, ki jih dojema kot podle, nečloveške, mesarsko kapitalistične in sploh izven koncepta človeškega:

*»Kdo bo ljubil tvoje robove,
ko se bodo poenotili z robovi trgovine,
ko boš dal nekaj v vrečko,
ko bo tebe nekaj dalo v vrečko
in ko bo ta vrečka v tisti drugi vrečki?*

*Veš, kar misliš, da je vesolje,
je le temna nakupovalna vrečka,
in vsi živimo v njenem črnem polivinilu,
na katerem utripljejo gratis zvezdice.» (Bedrač 2014: 92–93)*

Poezija Roberta Titana Felixa

Lirski subjekt, ki je pripadnik današnje dobe in sedanjega časa, odgovore za svojo bit in bivanje išče v zgodovini. Brska in raziskuje po vsebinah iz mitologije, religije in širše preteklosti (Ker vse so že nekoč nekje dorekli; Titan Felix 1994: 30). Preteklost dojema kot sistem dodelanih shem in vzorcev, ki jih lahko uporabimo in se iz njih kaj naučimo tudi v današnjem svetu. Pri tem komunicira tudi s pesniško preteklostjo – Arthurjem Rim-

baudom, Paulom Verlainom, Stéphanom Mallarméjem (Pisma; Titan Felix 1994: 29–31), pogloblja pa se tudi v poganske kulture in tradicije, v krščansko in židovsko izročilo; celo grško mitologijo subjekt hlastno raziskuje in v njej išče primerjave in rešitve za današnje razmere.

A ne gre le za preverjanje mitov, temveč za nadgradnje, časovne transformacije in posledične aktualizacije. Subjekt skozi izkušnje preteklosti pojasnjuje lastne eksistenčne zagate v sedanjosti, saj gre za posameznika, ki ga močno zaznamuje pojem filozofije relativnosti. Bega ga tudi spoznanje, da je vse znanje o zgodovini, iz katere se je sicer vredno učiti, lahko zgolj parcialni konstrukt, ki omogoča ogromno individualne manipulacije in osebne interpretacije.

Nič drugače ni z verskimi in filozofskimi idejami. Še hujše pa je spoznanje, da so se tudi v preteklosti spraševali o precej podobnih stvareh, da je subjekt preteklosti v osnovi precej podoben subjektu sedanjosti, kar ga napeljuje k misli o nekaterih večnih, absolutnih vprašanih človeške eksistence:

*»To življenje je nastalo naključno.
To življenje bo naključno postrgala smrt,
pa vendar ne zmorem, da ne bi vsaj poskušal,
da bi sprejel svojo res edino danost, biti na dvoje,
pa vendar ne zmorem, da se ne bi mučil
z blodnjami v mapah: pa vendar ne bo ostalo
nedokončano, kot da ne bi vedel, da ni moč drugače,
da mora napisano, da mora življenje, da mora vse
ostati nedokončano, da mora ostati na pol.« (Felix 2001: 26)*

Prehod med obema časovnima konceptoma, ki igra vlogo nekakšnega časovnega stroja, so zato pogosto sanje. Od tod vznika tudi dejstvo, da subjekt omenja nekatere osrednje evropske simboliste. Sanjski svetovi so dovolj trdni, a tudi dovolj ohlapni in oddaljeni, da omogočajo reinterpretacijo starih mitov in zgodovinskih vsebin. V te prostore pogosto vstopajo angeli in druga bitja vzporednih resnic, ki so nemalokrat tudi v funkciji močnih simbolov, projekcije tukajšnje realnosti torej. Tako je treba vse situacije v pesmih razumeti kot sanjske in simbolne, obenem pa kot projekcijo tukajšnje resnice. Subjekt je tako povezovalec obeh resnic in svetov, je medij, skozi katerega se na koncu vse duhovno formira v pesem.

Pesniško ustvarjanje enači tudi s težo bivanja, in sicer kot posebno poslanstvo, katerega končni cilj ni docela jasen (Čemu še jaz kljubujem do brotljivo // davnini? Kdo so, ki so mi zvarili / strupeni zwarek, zategnili zanko? / Iz globočin so se izgrebli vzdih: / Ki smo bili! Ki pridejo za tabo!;

Titan Felix 1994: 56), tudi funkcija tega je zabrisana. Kot je pesništvo moč razumeti na način nekega »prekletstva«, je tudi interpretacija bivanja lahko podobna kategorija (Ena sama je groza, ta groza je: biti; Titan Felix 2001: 40). Subjekt se v tem najbolj boji minljivosti in lastne neizvirnosti. Večkrat ponavlja, da je zgolj eden od številnih, ponavljajoč se subjekt, celo reinkarnirani posnetek nekoga od prej (Sem bil v tebi spočet, glas drugega; Titan Felix 2001: 40). A kompleksnim spoznanjem navkljub ne pristane na ustvarjalno resignacijo, pač pa se loti napornega iskanja lastne pesniške izpovedi. Tega oblikuje po formuli obujanja preteklega z vzorci »novega« pesniškega jezika.

Poezija Andreja Hočevarja

Lirski subjekt je posameznik odprtih čutov, v stanju nenehne pripravljenosti (budnosti) – posledično je zanj pogosto sinestetično kopičenje in interpretiranje raznih dražljajev.

V prvi vrsti se uresničuje kot pesnik, intelektualec, umetnik in razmišljevalec, ki izhaja iz vzgiba ustvarjalne samote (tukaj nihče nikoli ne pozabi, / kako je zares sam; Hočevar 2002: 17). Samota je zanj nuja, ki je predstavljena kot dvojno načelo: načelo življenja (ustvarjanja) in načelo smrti (tišine). Iz samote se namreč poraja strah pred smrtjo, a proti temu postavi energijo ustvarjanja, s katero doživlja svoja notranja kot tudi vsa zunanja izkustva.

Pomemben vidik v kasnejših pesniških zbirkah predstavlja tudi odmik od svoje duševne substance, to pa mu omogoča objektivnejšo analizo sebe, sočloveka, družbe in jezika. Subjekt »analizira« lastne duševne procese, pri tem pa ga zanimajo tudi druge dimenzije uresničevanja resnice: sanje, spomini, empatija in jezik.

Razmišlja o pesnjenju in jeziku ter spoznava, da četudi so pesniki preteklih generacij jezikovno polje že dodobra izčrpali, še obstaja smisel poezije. Tako smo priča nihajni igri med občutkom pesniške nemoči ali celo popolne izpovedne praznine (... zato pa neprekinjena vrsta / kristaliziranih, nemočnih besed; Hočevar 2007: 9) in vzhičenostjo nad jezikom, ki se poraja iz procesa revitalizacije.

Postopoma se subjekt umiri, a ga zmeraj znova pestijo nasilni »vdori« drugih ljudi, njihovih pogledov in resnic, s katerimi se v duhu zadušljivega eksistencializma včasih ne zna kosati. Vzporedno s tem pa se dogaja še en zanimiv proces, saj subjekt, v želji, da ne bi bil on tisti, ki nasilno

vstopa v prostore drugih, včasih namerno zabrisuje svojo podobo, esenco in osebnost. Gre za specifično težnjo k mentalni in fizični poroznosti, stanju, ko je subjekt sicer še navzoč, a povsem zamaknjen vase. Le najbolj močni prenosi agresije ga lahko zmotijo pri tem, drugače pa ostaja zaprt v bivanjsko lupino:

*»Ne vem, zakaj nekateri živimo
svoje življenje kot življenje nekoga
drugega. Zato si ne delam seznamov
najljubših komadov, ljudi, filmov ali knjig.
Ne vem, katera je moja najljubša
nadaljevanka. In ne vem, zakaj so nekateri
vedno tako jebeno napeti, da sem potem
napet še jaz in začnem težiti svoji ženi
in je sploh vse bedno in brezizhodno
in nekam povsem običajno. Zadovoljen sem,
da vem vsaj to, kateri je bil najljubši del
te in te nadaljevanke mojega brata.
Kar izberemo, izgubi vrednost. In četudi bi
verjel v najljubše stvari, najbrž ne bi znal
izbrati, tako kot mi je takrat poleti
tik pred vrnitvijo v dolino prvič
in enkrat za vselej uspelo izbrati
svojo edino, potrpežljivo ženo.« (Hočevar 2013: LUD literatura.
Dostopno: www.ludliteratura.si/branje/seznam/hocevar)*

Poezija Petre Kolmančič

Lirski subjekt je posameznica, ki je s svojim intelektom in miselno širino »trn v peti« kolektivu, v katerem mora preživeti. Temeljno prapočelo njene eksistence je pogosto konflikt, iz katerega se nato razrašča vase in v okolje. Do sebe (in tudi drugih) pristopa analitično, po plasteh in slojih, tako dojema tudi pesnjenje – kot besedno in estetsko analizo, ki je obsojeno na individualizem in zatišje (... se bo prevedel tvoj današnji samotni šepet; Kolmančič 2004: 11). Pesnjenje je neke vrste dnevniško-dokumentarni zapis življenjskih vzponov in padcev.

Subjekt včasih izpoveduje ljubezen v naturalistični maniri, na surov način (biti moram ženska in pol in psica; Kolmančič 2004: 35), šele v zadnji pesniški zbirki se to umiri. A njena izpoved ostaja brezkompromisna, pri tem pa je zaznati tudi obremenjenost z vseprisotnim minevanjem (da ljubim tisto, / kar mi že v prihodu odhaja; Kolmančič 2004: 35) in logiko smrti.

Močno poudarjena je tudi ideja o parcialni resnici, ki je sicer pripravljena na vstopu drugih resnic (še zlasti v odnosu z moškim), a sledi spoznanje, da je taka celovitost enega z drugim (vsemi) praktično nemogoča. Subjekt se tako pogosto preseli v fantazijske svetove (Naj pride; Kolmančič 2004: 19), moškega⁹ pa občasno celo izenači s pesmijo in njenimi elementarnimi deli (kmalu naj pride s svojimi lepimi koraki / v črke mojih besed; Kolmančič 2004: 19).

V zadnji pesniški zbirki (*P(l)ast za p(l)astjo*), ki je tudi časovno precej oddaljena od predhodne pesniške zbirke, se lirski subjekt tako še najbolj ukvarja prav s temo odnosa med moškim in žensko. Tega obrača in oblikuje v vse mogoče smeri. Po eni strani gre za njo, ki v njem vidi pesem in moško muzo, po drugi se situacija sprevrže tudi v obratno smer – ko je ona pesem, telo, zbir črk, ki ga on bere. A najpomembnejša komponenta je s postmodernizmom običajno povezana logika palimpsestnosti, plastenja oziroma tehnike »čebule«, ki jo avtorica nadgradi in z njo preide tudi na vsebinsko raven:

*»Kot mirna prostrana pokrajina prihaja ta moški k tebi.
Počasi, a suvereno prodira v prostore,
kjer si jaslice mehko postlala
svojim najbolj ranljivim pošastim.
Prihaja kot moški, ki ve zate, žensko.
Prebira te tam, kjer te ni še nihče izgovoril.
In ti mu odgrinjaš odeje, zastrta;
odgrinjaš mu sebe, p(l)ast za p(l)astjo.« (Kolmančič 2014: 60)*

Poezija Aleša Štegra

Lirski subjekt je v zgodnejših delih mlad pesnik, ki se pri svojem ustvarjanju srečuje z dvojnostjo – poezija je prostor jezikovne igre in novih rešitev, a je tudi komunikacija s preteklimi pesniškimi glasovi (npr. s Strnišem, Šalamunom, Kavafisom, Pazom itd.), »razčiščevanje« z njimi, saj pesnik ugotavlja, da brez njih ne gre (Si postal kdo drug kot ta, ki si ga ubil v / Granitni kocki svojega molka; Šteger 1995: 45). Tako se v njem oblikuje ustvarjalna bipolarnost, ki pa ne prehaja v pretenciozni krik. Umetniško tesnobo uspe povsem premakniti v nezavedno. Jezikovna izčrpanost in izgubljanje pomena poezije v družbi mu predstavljata vir novih razsežnosti.

⁹ Na ta način se obrne odnos pesnika in njegove muze, saj je tako središče navdiha moški.

Prav zato so pogost motiv usta, nič manj pogosta nista še motiva: beseda in prsti (roke). Usta predstavljajo uresničenje tistega notranjega, zatrtega krika, a tudi molka obenem, tisti del telesa torej, od koder prihajajo materializirani pesniški glasovi (npr. med recitacijo); prav skozi subjektu uspe »združiti intelektualizirajočo zavest o misteriju sveta – jezika in neposrednejšo emotivno izkušnjo (M. Kos 2007: 263)«. Prsti (roke) pa so tisti (tiste), ki pišejo in so tesno zvezani (zvezane) s fizičnim zapisom pesmi.

Ta občutja od prve izdane pesniške zbirke (*Šahovnice ur*) le potencira. Z vsako zbirko bolj išče odgovore na vprašanja o pesništvu in jeziku ter pomenu lastnega ustvarjalnega početja. Vprašanje hitro sproži odgovor (Vprašanje je prišlo do odgovora. / Ne smeš pozabiti nase, če želiš / Ostati ti in pozabiti jaz, je rekel odgovor; Šteger 1997: 39) in pesniško materijo postopoma s pesmijo samo, to pa ima za posledico poseben odnos do pisanja. Tega sicer dojemam z odgovornostjo do sebe in nenazadnje tudi bralcev, a je poezija v prvi vrsti tudi igra jezika, sproščena analiza lastnih pesniških postopkov (Ali misliš, da si na tej točki te pesmi pesem že ti; Šteger 1997: 38).

V vsaki naslednji pesniški zbirki bolj je poudarjeno tudi groteskno spoznanje o relativnosti vsega (Straši me, kar pravi Bohr, / Da sem relativen tudi jaz; Šteger 2002: 73), pod velikim vprašanjem pa se tako vse bolj nahajajo tudi komunikacijske veščine pesnika in pesmi z drugimi subjekti. Subjekt se posledično sooča z »majhnostjo« lastne resnice, miselnost širše mase pa mu neredko povzroča notranje konflikte (Zakaj ljudje, namesto da bi živeli od logike, / Slepo sledijo svojemu črnemu srcu?; Šteger 2002: 72). Tu se subjekt nenadoma spopada z racionalno-emotivno, skoraj romantično razdvojenostjo, hudo tesnobo, s položajem enega proti kolektivu. A poezija je tudi nekakšna magija besed, ki je še kako nujna in potrebna tudi v sedanjem času, saj gre za posebno »obliko dokumentiranja prostora in časa« (o tem Alojz Ihan v Šteger 2002: 95–109) – pritičejo pa ji samotnost, ustvarjalna izolacija in komunikacijska relativnost:

»S sabo v dvoje.

Dvakrat sam.

Enkrat osamljen.

Dvojni nikamor.

Čeprav skozi mesta.

Čeprav skozi leta.

Dvojina nikogar.

Kam je šlo, ko več ni šlo?

Kam odšlo, ko je obstalo?

*Enkrat osamljen.
Iz sebe zastavljen.
V samoto, ki vstopa vštric.*

*Sam s sabo v dvoje.
Tiho na tuje.
In potem čisto, čisto sam.» (Šteger 2010: 19)*

Da bi ta občutek relativnosti uspel pretvoriti v neko vsaj približno »resnico« kolektiva, za kontrolne točke komunikacije uporabi predmete iz vsakdanjega življenja, potem pa poskuša v njih in skoznje združevati različne izkušnje (*Knjiga reči*). Subjekt postane matematično polje, seštevek raznolikih izkušenj. Taka shizoidna pozicija omogoča občutek, da ima subjekt pesnik pod nadzorom vse, kar mestoma vodi v nadsubjekt, ki omogoča kozmični položaj. To se še zlasti potrjuje, kadar se subjekt izpoveduje skozi totalni zaimek (vse njegove rane; Šteger 2002: 30; Ves čas ti govori; Šteger 2005: 69) – kot da bi s tem presegel prej omenjeno grozečo parcialnost vsega.

Poezija Lučke Zorko

Lirski subjekt skozi poudarjeno biološko izhodišče bivanja, za katerega je značilen pogled na človeka kot na spoj kosti, mišic in drugih organov, poskuša najti čim več pojasnil zase in za soljudi. Posledično je v teh pesmih poudarjena dualnost med telesnim in duhovnim (*Čuteči duh / je obstal v gmoti črevesja*; Zorko 2001: 39), pri čemer subjektu telo predstavlja nekaj manjvrednega, nekaj, kar je moč »reciklirati«, tisto višje, kar zadovoljuje globlje bivanjske smotre, pa prinaša duhovna plast človeka.

V duhu se tako pogosto pojavlja bridka hrepenenjska izkušnja skozi spomin na otroštvo, v katerem je bilo vse lažje. Še pomembnejše pa je jasno izraženo razočaranje nad vsiljivostjo drugih s svojo resnico, ki želijo ubiti njeno individualnost (*Pa to ni res, vsi me učijo / neke bedaste, višje modrosti, / vsi delajo neke pakete / iz čisto nepomembnih stvari*; Zorko 2001: 32).

Pri tem pa se pojavi še obraten problem – nje v odnosu do drugih. Spoznava namreč, da je sočlovek v resnici najbolj oddaljena kategorija in da je njegova telesna bližina obenem obratno sorazmerna z duševno bližino. Tako se, v zadregi in brezupu, raje obrne k praelementom, še zlasti zemlji in naravi, ki jim je mnogo bliže:

»Zemlja.
Čutim njeno srce
v svojem.
Dotikam se
toplega kožuha srne.
V žilah mi šumijo gozdovi.
Pod kožo mi utriplje
petje škržatov.
Do bolečine me prežema
sladka bližina s svetovi.
Samo človek je tisti,
ki se ga ne morem dotakniti,
ker je preblizu,
da bi čutila njegov svet v sebi.« (Zorko 2006: 73)

Ob širših bivanjskih vprašanjih in približevanjih–oddaljevanjih s sočlovekom je tako v ospredju še najbolj vprašanje odnosa z moškim. Pri tem je neposredna in ustvarjalno sproščena. Do erotike in ljubezni goji širok razpon občutij, ki jih tudi uresničuje in pojmuje na mnoge načine, in sicer kot: a) nežnost (Nekaj tako nežnega / tako vročega / buta ob moje zategle zidove; Zorko 2001: 25), b) vznesenost (ko se zaljubljenim / ustavijo peščne ure; Zorko 2006:), c) nagonsko ujetost (Ljubezen ta hudobni okupator; Zorko 2004: 40), č) mesenost (Ne popusti orgazmu; Zorko 2006: 44) in d) emocionalno avtodestruktivnost (Hočem da me zadaviš z jezikom; Zorko 2001: 25).

Ob vsem tem pa se vzporedno analizira, samoizprašuje in brska po svoji duševnosti ter duševnosti drugih, četudi gre za oddaljene, nedosegljive kategorije. Na teh mestih se tako pojavljajo pesmi, ki so v celoti ali v kakem od svojih segmentov izrazito družbeno angažirane (banka na zgubi in gore telefonskih števil – / to nas priganja, da se bojujemo / z vprašanjem eksistence / in da plačujemo mastne denarce / za neke nadomestke za svobodo; Zorko 2001: 32). Kritično držo vzpostavlja subjekt tudi do nekaterih religioznih in drugih občebivanjskih vprašanj.

Redkeje pa se subjekt opredeljuje do poezije in jezika. Gre za preprosto predajanje ustvarjanju, pisanju lirike, vendar ne v kakem hedonističnem smislu, pač pa pri tem do sebe pogosto pristopa psihoanalitično. Tako nam prav na takih mestih pojasni, kaj zanjo predstavlja poezija – namreč: ne toliko uživaštva ob pisanju, kolikor bolj občutka neke eksistencialne svobode, ko lahko pobegne za jezik, torej v tisto sfero, kjer besed več ni in je poezija najbližje svojemu zelenemu finalu (In ždim ujeta v svobodi / in se smehljam z usti za katerimi / ni več jezika; Zorko 2004: 55).

ZAKLJUČEK

Pesniki, rojeni po letu 1970, predstavljajo vse pomembnejšo skupino ustvarjalcev v ožjem in širšem slovenskem kulturnem prostoru. Pomemben delež pri razvoju naj sodobnejših pesniških usmeritev na Slovenskem predstavljajo tudi nekateri osrednji štajerski in prekmurski pesniki, ki so že dodobra zaznamovali slovensko pesniško sceno. Njihovo ustvarjanje lahko spremljamo v kontekstu več kulturnih središč, področja njihovega delovanja pa so običajno še mnogo širša (mentorstvo, urednikovanje, vodenje festivalov ter literarnih večerov itd.).

Za njihovo poezijo pogosto vlada prepričanje, da je nagnjena k drži izrazite avtopooetičnosti in individualizma, vendar se pri natančni analizi in primerjavi posameznih poetik izkaže, da je med njimi veliko sorodnosti in podobnosti, ki se pokažejo na vseh ravneh pesniških besedil.

Na ravni zunanje zgradbe izstopajo zlasti kratki naslovi in številni likovni učinki. Raven stila zaznamuje bogastvo stilnih sredstev, s katerimi se poskušajo rešiti iz temeljne ustvarjalne zagate, nastale zaradi želje po jezikovni in stilni inovaciji na eni strani ter strahu pred ponavljanjem in hermetičnostjo na drugi. Še zlasti pomembno je vprašanje metafore, sinestezije in rime.

Na ravni notranje zgradbe je še posebej pomembno vprašanje motivov in tem, ki po eni plati pokažejo na mnoge sorodnosti in številne skupne idejne težnje, so pa po drugi strani tudi območje izraženih razlik in specifik. Slednje se tako še najbolj pokaže pri analizi vloge lirskega subjekta.

VIRI

David Bedrač, 1998: *Neskončnost*. Ptuj.

David Bedrač, 2002: *Poezija pomolov*. Maribor: Litera.

David Bedrač, 2006: *Pesmi iz šipe*. Ptuj: UD Stara steklarska.

David Bedrač, 2010: *Centimetri sveta*. Maribor: Litera.

David Bedrač, 2013: *Tanka molčanja*. Ptuj: Itadakimasu.

David Bedrač, 2014: *Tvoj nakupovalni voziček*. Ljubljana: Beletrina.

Robert Titan Feliks, 1993: *Pesem o dotiku*. Murska Sobota: Septima.

Robert Titan Feliks, 1994: *Magnifikat*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Robert Titan Feliks, 1997: *Benedictus: psalmi*. Murska Sobota: Pomurska založba.

- Robert Titan Feliks, 2001: *Knjiga o razbitem času*. Grosuplje: Mondena.
- Andrej Hočevar, 2002: *Vračanja*. Ljubljana: Center za slovensko književnost.
- Andrej Hočevar, 2005: *Ribe in obzornice*. Maribor: Litera.
- Andrej Hočevar, 2007: *Pesmi o koscih in podobnostih*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Andrej Hočevar, 2009: *Privajanje na svetlobo*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Petra Kolmančič, 1994: *Luknja*. Pesnica: Frontier ZKO.
- Petra Kolmančič, 1995: *Šus v glavo*. Pesnica: Frontier, ZKO Pesnica.
- Petra Kolmančič, 1999: *Slina*. Pesnica: Frontier ZKD.
- Petra Kolmančič, 2004: *Uvod v poželenje*. Maribor: Subkulturni azil, zavod za umetniško produkcijo in založništvo.
- Petra Kolmančič, 2014: *P(l)ast za p(l)astjo*. Maribor: Založba Pivec.
- Matevž Kos, 2007: *Študije o fragmentih*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Irena Novak Popov, 2010: *Mlada slovenska poezija zadnjega desetletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 179–185.
- Aleš Šteger, 1995: *Šahovnice ur*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Aleš Šteger, 1997: *Kašmir*. Ljubljana: Nova revija.
- Aleš Šteger, 1999: *Protuberance*. Ljubljana: Študentska založba Beletrina.
- Aleš Šteger, 2005: *Knjiga reči*. Ljubljana: Študentska založba Beletrina.
- Aleš Šteger, 2010: *Knjiga teles*. Ljubljana: Študentska založba Beletrina.
- Aleš Šteger, 2013: *Arhiv*. Ptuj: Itadakimasu.
- Lučka Zorko, 2001: *Reciklaža kosti*. Murska Sobota: Mladinski informativni in kulturni klub.
- Lučka Zorko, 2004: *Obdukcija srca: knjiga o razmladičenju*. Murska Sobota: ZKD.
- Lučka Zorko, 2006: *Karavana*. Murska Sobota: Zveza kulturnih društev.
- Lučka Zorko, 2011: *Vreščече čeri*. Maribor: Litera.

LITERATURA

- Milica G. Antić idr. 2010: *Sodobna slovenska književnost (1980–2010)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- David Bedrač, 2004: *Rad sem hodil tja gor in mislil na robu obrobne misli: poskus označitve najmlajše pesniške generacije na Slovenskem*. Ljubljana: Mentor, 25/5, 51–59.
- David Bedrač, 2007: *Brez uteži*. Ljubljana: JSKD; Mentor.
- David Bedrač, 2011: *Poezija v ostenjih današnjega časa*. Mentor 32/4, 55–66.

David Bedrač: *Mariborski luft diši po poeziji*. Ljubljana: Airbeletrina, 2014. Dostopno: <http://www.airbeletrina.si/clanek/mariborski-luft-disi-po-poeziji>.

David Bedrač: *Problem sodobne slovenske lirike v osnovni šoli*. Ljubljana: Airbeletrina, 2014. Dostopno: <http://www.airbeletrina.si/clanek/problem-sodobne-slovenske-lirike-v-osnovni-soli>

David Bedrač, 2002: *Razvoj poezije Jurija Hudolina na ozadju postmodernizma*. Maribor: Pedagoška fakulteta Maribor.

David Bedrač, 2007: *Poezija kot igra energij*. Ljubljana: Mentor: 1–2, 66–67.

Tina Bilban, 2008: *Problem časa v sodobni slovenski poeziji*. Primerjalna književnost 31/2, 67–91.

Silvija Borovnik, 1996: *Humor in ironija v poeziji nekaterih sodobnih slovenskih pesnikov*. Maribor: Dom in svet, 163–173.

Dubravka Đurič, 2011: *Slovenska poezija, prešernovska struktura in politika pesniške forme*. Ljubljana: Primerjalna književnost, 34/1, 35–48.

Marko Juvan, 2006: *Literarna veda v rekonstrukciji*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo.

Matjaž Kmecl, 1996: *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Založba M&N.

Janko Kos, 1993: *Lirika*. Ljubljana: DZS.

Janko Kos, 1994: *Očrt literarne teorije*. Ljubljana: DZS.

Marjorie Perloff, 2009: *Wittgensteinova lestev – Pesniški jezik in čudnost vsakdanjega*. Ljubljana: Labirint.

Tanja Petrič: *Literatura: Od jebivetrstva do družbene kritike*. Pogledi.si. Dostopno: <http://www.pogledi.si/druzba/literatura-od-jebivetrstva-do-druzbene-kritike>

Mojca Pišek: *Bog dela sadni aranzma (David Bedrač: Centimetri sveta)*. Ljubljana: Dnevnik. Dostopno: <http://www.dnevnik.si/kultura/fokus/1042396250>, 2. 3. 2011.

Mojca Pišek: *Verzi hočejo samo proč, proč (Andrej Hočevar)*. Ljubljana: Devnik. Dostopno: <http://www.dnevnik.si/clanek/1042660873>.

Mojca Pišek: *U, jezik moj meč in ščit (Lučka Zorko)*. Ljubljana: Dnevnik. Dostopno: <http://www.dnevnik.si/clanek/1042660882>, 2. 6. 2003.

Irena Novak Popov, 1999/2000: *Slovenska poezija v devetdesetih letih*. Ljubljana: Jezik in slovstvo 45/4, 115–120.

Irena Novak Popov, 2003: *Refleksija pesniškega jezika v sodobni slovenski poeziji*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete.

Irena Novak Popov, 2003: *Sprehodi po slovenski poeziji*. Maribor: Litera.

Irena Novak Popov, 2013: *Sodobna slovenska poezija v literarni vedi*. Ljubljana: Slavistična revija, 1/2013, 60–75.

Irena Novak Popov, 2014: *Pesnik in glasbenik: skica sodobnih stičišč*. Ljubljana: Jezik in slovstvo. 1/2014. 3–19.

Denis Poniž, 1989: *Mlada slovenska poezija sedemdesetih in osemdesetih let*. Celovec: Mohorjeva družba.

Denis Poniž, 2001: *Slovenska lirika 1950–2000*. Ljubljana: Slovenska matica.

Denis Poniž, 2002: *Stoletje slovenske lirike 1900–2000*. Ljubljana, CZ.

Boris A. Novak, 2005: *Zven in pomen: študije o slovenskem pesniškem jeziku*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Tomo Virk, 2003: *Moderne metode literarne vede in njihove filozofsko teoretske osnove*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.

SPLETNI DOSTOPI

<http://www.ludliteratura.si/branje/seznam/hocevar>

<http://www.stihoteka.com/sl/author/david-bedrac/>

<http://www.stihoteka.com/sl/author/robert-titan-felix/>

<http://www.stihoteka.com/sl/author/andrej-hocevar/>

<http://www.stihoteka.com/sl/author/petra-kolmancic/>

POETRY BY THE CENTRAL STYRIA AND PREKMURJE POETS BORN AFTER 1970

Summary

The treatise deals with poets born after 1970, whom researchers very often ascribe a distinct autopoetics, even though they share many similarities on all levels of their poetic texts. The article presents poetics of four Styria and Prekmurje poets (David Bedrač, Andrej Hočevar, Robert Titan Felix) and two female poets from these regions (Petra Kolmančič and Lučka Zorko), who have all published at least four individual books of poetry, they also asserted themselves in periodicals and they achieved a good deal of the literary critics' responses.

A short biography (birth year and place) is accompanied with titles and publishing years of the poetry collections. A broader cultural frames of their poetic creativity are added. The poets are introduced in many different roles, for they are generally not present in the society as just poets. Their cultural engagement is connected with the Maribor publishing house Litera, the Prekmurje collection *Separatio*, the collection *Beletrina* from Ljubljana, the Literary Arts Society *Literatura*, the Slovene Writers' Association, and some others. Their engagement in international poets' exchanges and their presence at different festivals (Days of Poetry and Wine/ Dnevi poezije in vina) are also of great importance.

The common features of their poetics are further on discussed on the level of the internal and the external form, but only some viewpoints, i.e. the elements that are crucial for the understanding, are stressed. Discussing the external form I concentrate on the external structure (titles, verses, stanzas, art effects), on the style (basic creative discomfort, the prevailing stylistic devices), and on the rhythm. In the context of the internal form I emphasise the internal structure – and mostly the prevailing themes.

Due to autopoetic specifics that are present in all six authors, I finally deal with each one of them individually, stressing the more important individual solutions on the level of the lyrical subject and the prevailing themes or motifs.

POESIE DER AUS ZENTRALSTEIERMARKE UND PREKMURJE STAMMENDEN DICHTER, DIE NACH 1970 GEBOREN SIND

Zusammenfassung

In der Abhandlung werden Dichter vorgestellt, die nach 1970 geboren sind und die von Forschern sehr oft als stark autopoetisch bezeichnet werden, obwohl sich doch zahlreiche Ähnlichkeiten auf allen Ebenen der dichterischen Texte aufweisen lassen. Im Artikel wird Poetik von vier aus der Steiermark und Prekmurje/Übermurgebiet stammenden Dichter (David Bedrač, Andrej Hočevár, Roberta Titan Felix) und zwei Dichterinnen aus diesen Regionen (Petra Kolmančič und Lučka Zorko) vorgestellt, die wenigstens vier eigenständige Gedichtbände herausgaben, die sich auch in der Magazinbellettristik etablierten und die einen gewissen Wiederhall der Literaturkritik erhielten.

Neben kurzer Biographie (Geburtsjahr und Geburtsort) werden noch Titeln und Erscheinungsjahre der Gedichtbände genannt, dann folgt noch ein breiterer Kulturrahmen der Aktivitäten dieser Autoren. Wir lernen sie in verschiedenen Rollen kennen, denn sie sind in der Öffentlichkeit in der Regel nicht als nur Dichter bekannt. Ihr kulturelles Engagement ist mit dem Mariborer/Marburger Verlag *Litera*, mit der Reihe *Separatio*, die in Prekmurje/im Übermurgebiet erscheint, mit der Ljubljanaer/Laibacher Reihe *Beletrina*, mit der Literatur- und Kunstgesellschaft *Literatura*, dem Verein slowenischer Dichter und einigen anderen Institutionen verbunden. Ihre Teilnahme an internationalen Dichteraustauschprogrammen und verschiedenen Festivals (z.B. Tage der Poesie und des Weines/Dnevi poezije in vina) ist auch von großer Bedeutung.

Bei den gemeinsamen Eigenschaften deren Poetik behandle ich auch die äußere und die innere Form, obwohl ich nur diejenigen Gesichtspunkte, die Elemente hervorhebe, die für das Verständnis bedeutender sind. Bei der äußeren Form beschreibe ich die äußere Struktur (Titel, Vers, Strophe, Kunsteffekte), den Stil (schöpferische Verlegenheit, prädominierende Stilmittel) und den Rhythmus. Im Kontext der inneren Form hebe ich die innere Struktur, vor allem die prädominierende Themen, hervor.

Wegen autopoetischer Spezifika, die jedoch allen sechs Dichtern eigen sind, beschäftige ich mich danach noch mit jedem/jeder Einzelnen und betone einige der wichtigsten individuellen Lösungen auf der Ebene des lyrischen Subjekts und der prädominierenden Themen bzw. Motive.

Medkulturnost in avtoetnografski diskurz v romanu Lojzeta Kovačiča *Otroške stvari*

Martina Potisk*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 821.163.6.09-31Kovačič L.

Martina Potisk: Medkulturnost in avtoetnografski diskurz v romanu Lojzeta Kovačiča *Otroške stvari*. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 86=51(2015), 2–3, str. 130–152

Osrednji namen pričujočega članka je na podlagi sodobne humanistične paradigme medkulturnosti in pripovednoteoretske refleksije ugotoviti, ali je mogoče v zvezi z najrazvidnejšimi konkretizacijami medkulturnosti v romanu Lojzeta Kovačiča *Otroške stvari* (2003) govoriti o avtoetnografski pripovedni praksi. Članek najprej kritično predstavi problematiko in položaj avtoetnografskega diskurza in avtoetnografije v družboslovju, humanistki in literarni vedi, nato pa s kombiniranim metodološko-teoretičnim pristopom postopoma opomenja konstitutivne »kategorije« *autós, éthnos* in *gráphein*. Na tej osnovi poteka sestavljena besedilna analiza romana, v ospredje pa je postavljeno kvalitativno razkrivanje posebnega avtoetnografskega ustroja pripovedi, ki služi detajlni umetniški izostritvi pisateljeve medkulturne bivanjske izkušnje.

Gljučne besede: Lojze Kovačič, *Otroške stvari*, avtoetnografski diskurz, pripovedna identiteta, medkulturnost

* Martina Potisk, doktorska študentka sodobne slovenske književnosti na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, Mali Beograd 16, 2342 Ruše, Slovenija, martina.potisk@gmail.com

1.01 Original Scientific Article
UDC 821.163.6.09-31Kovačič L.

Martina Potisk: Interculturality and the Autoethnographic Discourse in the Novel *Otroške stvari* by Lojze Kovačič. Review for History and Ethnography, Maribor 86=51(2015), 2–3, pp. 130–152

The central aim of this article is to determine the possibility to, in connection with the most evident concretisations of interculturality, say that the novel *Otroške stvari* (2003) by Lojze Kovačič is an autographic narrative practice. The article first of all critically presents the problematics and the situation of the autoethnographic discourse and of the autoethnography in the social sciences, humanities and literary science. Afterwards it uses a combined methodological and theoretical approach and it defines the constitutive “categories” *autós*, *éthnos* and *gráphein*. On this basis the text analysis of the novel is executed. The qualitative revelation of the special autoethnographic structure of the narrative is emphasised and is then used for a detailed artistic sharpening of the writer’s intercultural life experience.

Key words: Lojze Kovačič, *Otroške stvari*, autoethnographic discourse, narrative identity, interculturality

UVOD

O spominskem, izkustvenem in sociohistoričnem značaju svojega pisanja je Lojze Kovačič kritično razmišljal predvsem v esejističnih odlomkih in intervjujih. Začenši z daljšim esejem *Delavnica: Šola pisanja* (1974) in dobro desetletje nastajajočo esejistično zbirko *Literatura in življenje* (1999) se je premišljeno loteval vprašanj o znotrajliterarnem razmerju med avtorjem in pripovedovalcem, nezanesljivosti avtoreferencialnega pričevanja, spremenljivi meji samozavedanja in posameznikovi ujetosti v družbeni »prostorčas« (prim. Koron in Leben 2011: 10). Najočitnejša stalnica njegovega literarnega ustvarjanja je intimna avtobiografska zgodba, poudarjena skozi minuciozno in umetniško dovršeno predstavljanje družinske migracije v luči otroške izkušnje.

Posamezni dogodki od Kovačičevega rojstva v Baslu do leta 1939, ko se je še ne enajstleten z družino preselil v očetovo domovino Slovenijo, so literarno uzrti v marsikaterem njegovem književnem besedilu (prim. Glušič 2002: 147–162, Koron 2008: 7–21, Koron 2011: 35–39, Koron 2014: 206–218, Zadavec 2002: 176–179). Opaziti je, da jih na vsebinsko-zgradbeni osi povezuje živahen medbesedilni dialog, ki ga lahko spremljamo že od pisateljevega prvega daljšega pripovednega besedila *Deček in smrt* (1968), prek njegovega prvega odmevnejšega avtobiografskega romana *Resničnost* (1972), do najcelovitejšega in najobsežnejšega kronikalnega romana *Prišleki* (1984–1985), pa še dlje, celo do posthumno izdanega in s kresnikom

nagrajenega romana *Otroške stvari*. Slednji je pretresljiva prvoosebna pripoved z monološko govorno strukturo in fragmentarnim dogajalnim tokom, ki temelji na dramatičnem stiku med *tedaj* – trenutkom doživljanja in *zdaj* – trenutkom pripovedovanja, kakor ga odmerja sedaj že odrasel avtobiografski pripovedovalec (tudi protagonist). Zaradi njegovega spontanega sestopanja na intelektualni nivo otroka, ki mukoma ponotranja medkulturno identiteto družine, je v pripovedi še posebej poudarjena prelomnost spominsko obujenega otroškega doživljanja. O še eni romaneskni obeležitvi otroštva v povezavi z izmuzljivim razmerjem med fikcijo, fakti, resnico in resničnostjo se je Kovačič na široko razgovoril v avtorefleksivnem spremnem spisu k omenjenemu romanu, ki mimogrede odpravlja še zadnje dvome o njegovem avtobiografskem ustroju: »Tisti redki, ki so kdaj prebrali katero mojih knjig kot ocenjevalci ali preprosto samo kot bralci, bodo tudi v *Otroških stvareh* naleteli ne samo na epizode, ki sem jih kdaj opisal, ampak tudi na osebe, člane iste družine, ki nastopajo v njih. Tega ni mogoče zanikati, kot tudi ni mogoče ovreči, da čas izlušči iz slehernega med nami nekoga drugega, kakršen se nam je zapisal v spominu.« (Kovačič 2003: 326)

Podrobnejši pregled celotnega Kovačičevega proznega opusa bi bil za pričujoči članek prevelik zalogaj, zato se bomo v nadaljevanju osredinili le na njegov avtobiografski roman *Otroške stvari* (2003). K tej odločitvi je med drugim pripomoglo spoznanje, da ravno bralca *Otroških stvari* najneposredneje pričaka objektivizirana prepletenost med pripovedujočo/pripovedovano subjektiviteto, upovedeno medkulturno »resničnostjo« in avtobiografsko pripovedno perspektivo, kar sicer močno spominja na eno od bistvenih značilnosti avtoetnografske pripovedne pisave. O tem se v slovenski literarni vedi še ni razpravljalo, zato nameravamo prek interdisciplinarnega metodološko-teoretskega pristopa, ki bo združeval humanistično paradigmo medkulturnosti in sodobnejše pripovednoteoretske refleksije, formalno opredeliti najpomembnejše lastnosti avtoetnografske pripovedne prakse in jih tudi interpretacijsko izrabiti kot poglobitve iztočnice v analitičnem pretresu *Otroških stvari*. Zanimalo nas bo zlasti, kakšne so izvirne avtorske konkretizacije medkulturnosti in kako jih v omenjenem romanu uresničuje avtoetnografska pripovedna pisava glede na svojo zvrstno strukturo, pripovedne strategije, tematiko, kompozicijske zasuke in jezikovnostilne poudarke.

Preden se lotimo ugotavljanja, zakaj avtoetnografsko pripovedovanje sploh služi verodostojnemu predstavljanju pisateljve intimne življenjske zgodbe na ozadju zunajliterarne medkulturne izkušnje, naj očrtamo

položaj in pomenski obseg avtoetnografskega diskurza in avtoetnografije v družboslovju, humanistiki in literarni vedi. Šele tako bo nadaljnja kvalitativna obravnava romana dobila relevantno teoretsko osnovo.

AVTOETNOGRAFSKI DISKURZ IN AVTOETNOGRAFIJA

Pojem *avtoetnografski diskurz*, ki je omenjen že v glavnem naslovu pričujoče razprave, se je v preteklih štirih desetletjih glede na diskurzivni značaj avtoetnografskega pričevanja dokončno uveljavil kot alternativna oznaka za polliterarno *avtoetnografijo*. Po analogiji z avtobiografijo se je izraz avtoetnografija izoblikoval v izvirni združitvi starogrških besed – pridevnika *autós* (svoj, pogojno tudi sebstvo), samostalnika *éthnos* (etnija, tudi narod) in glagola *gráphein* (pisati ali opisovati). Ustvaril ga je ameriški antropolog Karl Heider v kvalitativni študiji primera z naslovom *Dani Auto-Ethnography* (1975). Heiderjev neologizem se je v glavnem nanašal na pričevanjsko, skrajno individualizirano predstavljanje novogvinejske kulture, kar je bilo do določene mere sicer enako klasični etnološki refleksiji, le da sta bili do tedaj ločeni perspektivi raziskovalca (izpraševalca/opazovalca) in informatorja sedaj prvič prepleteni v pripovedujočem subjektu, ki je primerjalno prikazoval svoje življenje v razmerju do neke tujekulturne realnosti. Leta 1979 se je metodološka »praksa« avtoetnografije formalno opredelila in v znanstveni diskurz dokončno umestila z analitično študijo Davida Hayana *Auto-Ethnography: Paradigms, Problems and Prospects*. Hayanova definicija avtoetnografije je razvidneje polemizirala s Heiderjevo epistemološko vrzeljo, pri čemer je poudarjala absolutno premoč »kategorije« *autós*, s katero je bila pojmovana potujitvena sposobnost raziskovalca, da z emotivnimi in subjektivnimi komentarji podkrepi avtentičnost informatorjevega poročanja. Za razliko od Heiderjeve nekoliko presplošne teoretske percepcije je David Hayano skušal natančneje opredeliti raziskovalčevo vlogo v avtoetnografski raziskavi: »Najočitnejši potenciali raziskovalčevega prakticanja avtoetnografije v humanistični znanosti so: (1) interdisciplinarni preplet konceptov in teorij; (2) etična izraba človeških osebkov kot podatkovnih virov; (3) pristna prvoosebna izkušnja – ena od možnosti verodostojnega ozaveščanja o kulturni raznolikosti in kolektivni samopodobi obrobne populacije; (4) metodološka inovativnost in kontinuirani razvoj empiričnih raziskovalnih strategij.« (Hayano 1979: 103)

Sedanjo idejno podobo je avtoetnografija dobila v novejši antropologiji. Teoretiki Clifford Geertz, James Clifford, George Marcus, Michael Taussig, Michael M. Fisher in Deborah R. Danahay so jo od osemdesetih let dvajsetega stoletja umeščali med naslednje pričevanjske prakse: »naravno« antropologijo (informator opisuje svoje življenje znotraj neke kulturne/etnične skupnosti), etnično avtobiografijo (informator predstavlja zgodovinski in trenutni položaj etnične manjšine) in avtobiografsko etnografijo (raziskovalec postane prvoosebni poročevalec opazovane kulturne skupnosti) (Watson 2001: 83). V tem kontekstu izraz avtoetnografija ponazarja avtentificirano, dokumentarno in historiografsko različico antropološke raziskave, ki osrednjo pozornost namenja informatorju in njegovemu subverzivnemu sprevačanju iz pasivnega predmeta preučevanja v glavnega akterja empirične študije. Ker se izbrani pripadnik določene kulturne združbe samoosmišljujoče opazuje, presoja in vrednoti v luči tujega, navadno raziskovalčevega kulturnega zaledja, se poleg tega še zdi, kakor da pripoveduje o nekem *drugem človeku*.

AVTOETNOGRAFIJA IN LITERARNA VEDA

V literarni vedi so se povečana prizadevanja za teoretsko normiranje avtoetnografije porodila šele v poznih devetdesetih letih s »prevratniškim« kriticismom Françoisa Lionneteta in Mary Louise Pratt. Raziskovalca sta ločeno analizirala postkolonialne pripovedi Fernanda Ortiza, Zore N. Hourston, Maryse Condé in Rigoberte Menchú, pri čemer sta prek geolingvistične karakterizacije hispaniziranega afrokubanskega pripovedovalca razkrivala fragmentarno, nestabilno, ambivalentno, multikulturno in hibridizirano identiteto avtoetnografije. Označila sta jo za protislovno pripovedno prakso (angl. *counter-narrative*) in jo namesto z žanrom po analogiji z Lejeunevo idejo o tričlenem ustroju avtobiografije definirala s sinekdohičnim razmerjem med pisateljem, pripovedovalcem, ki je obenem tudi protagonist in pisatelj »dvojniki«, ter zunajliterarno realnostjo (Pratt 1996: 57–72). Po Lionnetu in Pratt je namreč za avtoetnografsko pripovedno prakso še posebej značilno, da njen pripovedovalec/protagonist ni le strukturni nosilec diskontinuirane pripovedne identitete, temveč je obenem tudi kognitivno-historistični označevalec medkulturne družbene stvarnosti.

Literarnovedna koncepcija avtoetnografije se je zaradi meddisciplinarnega soobstoja različnih teoretskih pogledov ob koncu devetdesetih let

dvajsetega stoletja sprevrгла v neenotno množico definicij. Še več, znašla se je celo v samem jedru terminološkega pluralizma, kjer so njen pomenski obseg povsem zrelativizirali izrazi, kot so avtoetnografsko dejanje (Mary L. Pratt), avtoetnografska perspektiva (Deborah Reed Danahay), avtoetnografska pisava (Norman K. Denzin), avtoetnografski žanr (Phillipe Lejeune) itn. Šele na prelomu tisočletja se je sodobna literarna teorija (Kaplan 1992, Krupat 1991, Goldman 1996, Visweswaran 1994, Watson 2001, Kamboureli 2008) poenotila v tezi, da avtoetnografski diskurz sestoji iz množstva diskurzov na področju avtoetnografije oziroma, natančneje, avtoetnografske pripovedne prakse, ki večinoma še zmeraj sledi polliterarni avtobiografski tekstualizaciji življenjskih zgodb, vendar se od nje že suvereno osamosvaja in postaja literarno zaokrožen medkulturni »življenjepis« (angl. *intercultural life-writing*).

Če se avtobiografija ravna po načelu *jaz pišem svoje življenje* (Zlatar Violač 2011: 29), je nesojeno vodilo avtoetnografije *jaz pišem svojo medkulturno identiteto*. Slednja nastaja v intersubjektivnem trčenju »jaza« in »kulturno drugega«, tako imenovanem medkulturnem dialogu, ki predpostavlja, da se doživljajoči jaz avtonomno konstituira šele v dialoškem odnosu do kulturno drugega subjekta ali do kulturne drugosti v samem sebi. Neologistični fenomen medkulturnosti in medkulturna paradigma drugosti sta sicer snovno-tematski stalnici avtoetnografske pripovedne prakse, ki v glavnem služi »verodostojnemu samopredstavljanju družbenih odrinjencev na ozadju njihovega notranjega dialoga z večinsko družbeno-kulturno zavestjo« (Chang 2008: 43).

Avtoetnografsko literaturo »notranje strukturira predvsem pripovedovalčevo/avtorjevo 'potujevanje' med sebstvom in drugostjo, lastnim in tujim, intimnim in javnim, individualnim in kolektivnim« (Ellis in Bochner 2000: 739). Zaradi prvoosebne rekonstrukcije doživljajočega sebstva v razmerju do tujekulturne »resničnosti« je bralec avtoetnografske literature praviloma postavljen pred trčenje dveh ali več subjektov, ki imajo svojo distinktivno kulturno zavest. V tem pogledu je avtoetnografski pripovedovalec/pričevalec nekakšen vezni člen med različnimi kulturami in/ali različnimi ravninami iste kulture, avtoetnografsko pričevanje pa njegova pripovedna praksa, s katero se loteva premagovanja vsakodnevne tujosti (Massi in Harrison 2013: 260).

Znanstvena stroka nadalje razdeljuje avtoetnografsko literaturo na avtoetnografije in literarne avtoetnografije (Ellis in Bochner 2000: 740). Slednje formalno določa šele delež fikcije v samem besedilu oziroma, če smo natančnejši, znotrajbesedilno razmerje med izmišljenim in faktičnim,

fikcijo in nefikcijo, neresničnim in resničnim. Ker semantično soodnosni izrazi fikcija, fikcijskost in njima ožja fiktivnost označujejo domišljijski oziroma izmišljeni značaj znotrajbesedilne stvarnosti (Koron 2011: 38), se literarne avtoetnografije s svojo mero fikcijskosti čedalje bolj odmikajo od resničnosti in se istočasno iznajdevajo v neresničnem fikcijskem diskurzu. Njihovo znotrajbesedilno literarnost, sicer osrednjo entiteto literarnih besedil, že od dekonstrukcijske struje dalje ob zgodbotvorju in besednih figurah soustvarja ravno fikcijskost (Juvan 2000: 30). Konvencionalne kazalke fikcijskosti in zatorej znotrajbesedilne literarnosti v literarnih besedilih so zlasti naslednje: besedilne (medbesedilni sklici, retorični in tuji diskurz), obbesedilne (naslovi, žanrske oznake, bralna napotila, avtorjeve opombe), kontekstualne (intervjuji, kritiške recenzije), jezikovne ali parajezikovne (jezikovnostilna neskladja, neobičajna raba narekovajev, verzalk ali kurzive) in formalno-estetske (ahistorična drža, referenčna funkcija, komunikacijsko dejanje). Praviloma jih imenujemo fikcijski oziroma avtentifikacijski signali (Koron 2011: 45) s skorajda ničto denotativno vrednostjo, ki načeloma nimajo enoumne nanašalnice v zunajbesedilni stvarnosti. A ker so dejansko dokaj abstraktni, mejni in univerzalni, velja omeniti še dodatne, nekoliko ožje formalne kazalke literarnih avtoetnografij. Mednje uvrščamo večjo navidezno naključnost in dramatičnost dejanj, asociativni miselni tok, esejistične in meditativne ekskurze, aditivno sosledje dejanj in zvečine sintetično, mestoma nelinearno kavzalno-časovno ustrojenost dejanj, nezanesljivost narativne subjektivitete in, kar je najnujnejše, izvirno avtorsko avtorefleksivno in avtotematsko izrazitev medkulturne, multikulturne, transnacionalne življenjske zgodbe (Watson 2001: 84).

Fikcijskost, ki je značilna sestavina literarnosti in ključni dejavnik razvrščanja, nenazadnje souravnava namen in notranjo strukturo avtoetnografij. Za razliko od avtoetnografij, ki odločneje referirajo na objektivna etnografska dejstva, realno obstoječe osebe, kraje ali dejanja, so literarne avtoetnografije le simulakri resničnosti v smislu družbeno zajamčenih modelov medkulturnosti. Četudi učinkovito, z zgoščeno dogodkovnostjo evocirajo medkulturno stvarnost in ustvarjajo vtis zunajbesedilnih referenc, literarne avtoetnografije nikoli niso namenoma dokumentarne, didaktične ali informativne; navadno so namreč osredinjene na subjektov notranji svet, analitsko moč samodojemanja in skozi njeno uresničevana medkulturna občutja (Watson 2001: 83–86). Zato se od avtoetnografij razlikujejo tudi v umetniško dovršenem in živahnem narativnem udejanjanju, s čimer le še utrjujejo doživljajsko nestabilnost, enkratnost in subjektivnost

svoje fikcijske značajnosti. Posamezna doživetja v literarnih avtoetnografijah namreč niso niti čezmerno revidirana niti izločena ali skrčena, kakršne zasledimo v avtoetnografijah z nestremljivo notranjo strukturo in inkoherentnim nizom dejanj, namenjenim izključno verodostojnemu zadoščanju resničnosti.

Sklenemo lahko, da *literarna avtoetnografija* označuje razvidneje fikcionalizirano prvoosebno pripoved z močnim kulturološkim, psihološkim, sociološkim ali ideološkim interpretacijskim nabojem. Njeno zamejevanje se odvija na sredi med fikcijo, fakti in resnico, realnostjo oziroma resničnostjo, ki je ne nazadnje vselej fluidna, zmeraj znova odvisna od intersubjektivnega dejanja branja in družbeno-historične ozaveščenosti bralca. Zato je osrednji cilj zanimanja zlasti metateoretičnih diskusij in načeloma ne same bralne dejavnosti.

Nadalje obvelja, da literarni avtoetnografiji nadrejena izraza *avtoetnografski diskurz* in *avtoetnografija* v smislu *avtoetnografske pripovedne prakse* še dandanes zaobjemata bodisi kvalitativno metodologijo etnologije, antropologije ali migracijskih študij bodisi novejšo zvrst/podzvrst avtobiografskega pisanja, ki izrecneje obravnava pisateljevo medkulturno življenjsko izkušnjo. Zaradi svoje »univerzalnosti« se avtoetnografski diskurz hkrati potrjuje kot mejen, sinkretičen in trasgresiven pojav, ki se nahaja na presečišču sociologije, filozofije, psihoanalize, etnologije, kulturne antropologije, postkolonialnih in feminističnih teorij, literarne vede in medkulturne humanistične paradigme.

AVTOETNOGRAFSKI DISKURZ IN IZVIRNA AVTORSKA IZRAZITEV MEDKULTURNOSTI V KOVAČIČEVEM ROMANU *OTROŠKE STVARI*

V prejšnjih poglavjih smo med drugim ugotovili, da avtoetnografski diskurz in avtoetnografijo v etimološkem in semantičnem smislu izgraja trojica *autós – éthnos – gráphein*. Posledično bomo avtoetnografski značaj Kovačičevega romana utemeljevali postopoma, skozi troje interpretativnih poglavij, ki bodo obravnavala (1) pripovedovalčevo/avtorjevo sebstvenost (*autós*), (2) medkulturno drugost (*éthnos*) in (3) pripovedno pisavo (*gráphein*). Sicer se vse tri avtoetnografske »kategorije« na več mestih stikajo ali celo prekrivajo, zato bodisi vsaka posebej bodisi skupaj pripomorejo k učinkovitejšemu strukturnemu in/ali vsebinskemu delovanju avtoetnografske pripovedne pisave. Za praktični prikaz posamezne izmed njih bodo v nadaljevanju uporabljeni zgledi izvirnih avtorskih konkretnih

zacij medkulturnosti iz Kovačičevega avtobiografskega romana *Otroške stvari*.

Autós ali subjektivno doživljanje medkulturne vmesnosti

V prvem interpretacijskem poglavju se bomo v večji meri naslonili na naratološko usmerjene razmisleke o Kovačičevem romanu *Otroške stvari*, saj je osrednja pozornost namenjena pripovedovalčevemu/avtorjevemu samozavedanju, samoprepoznavanju, samopredstavljanju in samoosmišljanju. Na intimnejšo, subjektivizirano razsežnost avtoetnografskega diskurza pravzaprav opozarja že grška predpona *autós* (lat. *ipse*), ki s pomenom 'sebstvenost' oziroma 'istovetnost' nakazuje na avtoetnografovo kognitivno sposobnost spominjanja in izkustvenega pripovedovanja oziroma pripovednega prilagajanja preteklih dogodkov in doživetij sedanjemu trenutku (Hayler 2012: 19). Osrednja naloga avtoetnografskega pripovedovalca pričevalca je namreč večinoma retrospektivno samoopazovanje lastnega bivanja v medkulturni družbeni in/ali historični realnosti, pri čemer se pričevalčeva notranja enovitost radikalno destabilizira že zaradi avtorefleksivnega kroženja med hermenevtičnimi entitetami »samega sebe«, »svojesti« in »drugosti« oziroma »drugosti v samem sebi« (Richardson 2000: 512). Diskurzivno aktualizirana teza, da »sebstvenosti samega sebe nikakor ni moč misliti brez kulturne drugosti« (Ricoeur 2011: 13), pa generično sovпада s fenomenološko-hermenevtično postavko, po kateri se subjektov sebstveni potencial medkulturno osmišlja šele v dialoškem vmesju »prostor-časa« (Komel 2002: 98–99), nekakšnem »godišču« svojega zgodovinsko in geografsko določljivega komuniciranja z večkulturnim horizontom sveta.

Kakor v *Prišlekih* se tudi v *Otroških stvarih* Kovačičeva razmišljujoča subjektiviteta pripovedno samokonstituira, prepozna in reflektira skozi t. i. dvojno notranje žariščenje (gl. Genette 1988: 209), tj. istočasno prisotnost subjektiviziranega protagonista in zgolj navidez objektiviziranega pripovedovalca. Opaziti je namreč, da pripovedovalčev položaj v romanu pripade osamljenemu »glasu« postaranega izseljenca, ki še posebej doživeto popisuje svojo/avtorjevo medkulturno življenjsko zgodbo iz otroštva, zaradi česar deluje kot Kovačičev kognitivno-psihološki »dvojnik« oziroma fiktivni alter ego. Medtem ko se neučakano žarišči skozi po svoji podobi ustvarjen otroški »jaz«, pa se v sintetičnem teku fabule namenoma nakopičijo metadiskurzivne prolepse, ki posredno pritrjujejo avtoetnografskemu

načelu, da je »sebstvo proizvod medkulturnega doživljajskega zgodbarstva« (Watson 2001: 83): »Sam sem v isti sapi izklepetal začetek in konec določene situacije in tega mi je najmanj žal. Želel sem, da določeno čustveno ali miselno stanje, ki se je ravnokar porodilo, zaplombiram v današnjem trenutku.« (Kovačič 2003: 327)

Kovačičev otroški lik v pripovedi fascinira kot edina časovno oddaljena glediščna točka, ki pripovedovalcu – nekdanjemu »prišleku« iz Basla – omogoča, da povratno skrene iz sedanjega trenutka zato, da bi samokritično opazoval drugost samega sebe. Lik notranje negotovega dečka je umetniško izoblikovan prek empatičnega nizanja bodisi pretresujočih vtisov iz njegovega zunanjega in/ali širšega osebnega sveta bodisi portretnih refleksij in avtorefleksij ali pa s kombinirano sopostavitvijo obojega. Za Kovačičevo realistično odslikavo težke družinske situacije je nadalje značilna izjemno dosledna opisnost, s katero ni obeležen le medkulturni dogajalni prostor, temveč tudi protagonistov čustveni odziv nanj. Avtobiografovo minuciozno dokumentiranje življenjskega kroženja med dvema narodoma, kulturama in jezikoma v enem od komunikativnejših prizorov dokončno razkrije hibridno, fragmentarno subjektiviteto, ki sicer izvira iz dečkove nezmožnosti notranjega čutenja nerazumljive slovenske govornice, udejanja pa se šele v njegovi/pripovedovalčevi odraslosti: »Ampak oče je začel spodaj brundati in prepeval je, ko se je pobiral z brega ... 'Gor čez izaro, gor čez gmajnico, kjer je dragi dom z mojo zibelko' ... in vsi pred hišo so povzeli pesem za njim in mu naredili prostor za kamnito mizo. Ta pesem je bila zelo žalostna, tudi mami je bil napev blizu, naučil sem jo, kot sem se naučil vseh pesmi, ki so jih peli, ker njihovega narečja nisem razumel, in ko sem jo pel, sem zmeraj mislil na Basel, na Elizabethplatz, na svojo košaro v rjavi sobi. Edino na ta način sem se naučil jezika, ki ga nikoli nisem slišal v sebi. [...] Bi se duh počutil udobneje, če bi ostal pri prvem jeziku? Žal je prepozno, da bi se preoblekel, pa tudi nikoli ne bi mogel izstopiti iz svoje razdvojenosti.« (Kovačič 2003: 260–262)

Ob znotrajtekstualni podvojitvi avtobiografovega jaza na pripovedujočo in pripovedovano subjektiviteto se v *Otroških stvarih* eksplicitneje nakazuje še eden, le da tokrat razmeroma bolj avtoetnografsko izpeljan lom sebstva. V bistvu gre za medkulturno pretakanje njegovih relacijskih registrov, medtem ko pripovedovalčev odrasli jaz, kakršen se kažem drugemu in mislim sebe, svojo samoosmišljevalno pozicijo najde v (iz)mišljenem drugem jazu, ki šele izkuša nenadejanost notranjega pretresa ob prvem stiku s tujevrstnim (slovenskim) drugim. Tako se pred bralcem zgosti zanimivo in obenem precej žalostno izkustvo medkulturnega »praga«; neuresničljiva

fantazma tujega sveta, ki je dečka nekdam mamil s svojim vznemirljivim, neznanim in eksotičnim nadihom, se namreč onstran baselske domačnosti spremeni v ambivalentno razpoložensko panoramo globoke razočaranosti in neizbežnega samoodtujenja: »Medtem ko je [oče, op. M. P.] šival ali odpiral in izbiral iz svoje velike pletene skrinje ostanke kož in brundal, sem ga spraševal o njegovi deželi [Sloveniji, op. M. P.]. Želel sem si, da pridemo čimprej tja. Poslušal sem odgovore in si na okensko zaveso sproti risal prizore in barve vroče Afrike, ki je obstajala na svetu, to je na spodnjem koncu s platnom ojačanega zemljevida.« (Kovačič 2003: 65)

»Mejo med tujino in očetovo deželo sem na svojo jezo prespal. Predeli med mejami ene in druge dežele so kot na zemljevidu drugačne barve, ker pred ali za njimi živijo povsem drugi ljudje, z drugim jezikom, oblekami, navadami, jedmi. So kot grom in blisk, sem si predstavljal, ki prodre skozi zid, za katerim je zrak in drugo pleme.« (Kovačič 2003: 223–234)

Doživljajsko pristnost pripovedi Kovačič podkrepi z zanj značilno romaneskno atmosfero, ki temelji na premišljenem povezovanju nezanesljivega toka misli z močno okrnjenimi dialogi in zelo preciznim pripovednim razgledovanjem po dečkovih občutjih, razmišljanjih in sanjarjenjih. Do neke mere otroško-odrasla dihotomija pripovedi se še dodatno pogloblja zaradi pripovedovalčevega čustvenega distanciranja do spominsko obujenega okolja, predmetnosti in dogodkovnosti. Še posebej pomenljiv je medkulturni prikaz skrajno razosebljajočega »sebstvenega samoodtega, ki se dogodi v trenutku nenadne soočitve z lastnim otroštvom« (Waldenfels 1998: 65), torej ravno tedaj, ko odrasla pripovedna subjektiviteta namenoma transcendirata samo sebe skozi nejeverno in diskriminatorno miselnost slovenskih otrok: »[M]edtem ko so bili slap Savice, Triglav, Bled, Gozd Martuljk, Skaručna, Ptujška gora, Škocjanska jama, kamor so hodili sošolci povsem samoumevno na počitnice ali samo nedeljske izlete, zame neznan, skoraj sveti in neobstoječi kraji, po katerih sem hrepenel, da bi jih vsaj enkrat videl s svojimi očmi in ne samo na slikah v dolgočasnem zemljepisu. Če sem bil res v Švici, so rekli, potem ne bi prišli od tam v Slovenijo, v Dravsko banovino, v Nove Jarše, kjer životari sama beraška drhal, analfabeti, cigani, Albanci, Turki. Moral bi znati smučati, moral bi nositi zlato uro in izračunati najbolj zapletene račune [...] Najsi sem opisoval Basel, hiše, ulice, Ren, ladje, živalski vrt, bele tramvaje za tujino in zelene za mesto, za sošolce enostavno nisem mogel nikdar biti tam, bil sem kvečjemu Nemeč, mogoče špijon povrhu.« (Kovačič 2003: 314–315)

Posledično se izkaže, da je pripovedno uresničevanje subjektovega doživljanja medkulturnosti v *Otroških stvarih* praviloma izhajajoče iz neke

pripovedovalcu nedoumljive razlike med samozavedajočim »otroškim« sebstvom in njegovim abstrahiranim odtisom v zavesti drugega človeka. Subtilna avtorska »naturalizacija« Kovačičeve prozne pisave se zatorej avtoetnografsko barva šele skozi pripovedovalčevo reflektiranje ponotranjne medkulturne stigme iz otroštva.

Éthnos ali dialoško prepoznavanje medkulturne drugosti

V drugem poglavju bomo s pomočjo interdisciplinarnega interpretacijskega »ključa« ugotavljali, kako in s kakšnimi avtoetnografskimi prijemi se v *Otroških stvarih* pripovedno uresničujejo nacionalne, kulturne in jezikovne razlike med družbenim in zasebnim. Posebej pozorni bomo na subjektovo notranje konstituiranje medkulturnega dialoga s tujo nacionalno kulturo, časovno oddaljeno osebno preteklostjo in/ali jezikovno »domovino«. V tem kontekstu se idejnemu jedru medkulturnosti še posebej približuje starogrški izraz *éthnos* (s pomenoma 'ljudstvo' in 'nacija'), iz katerega je izpeljan tudi osrednji del besede avtoetnografija (Massi in Harrison 2013: 260). Dejstvo namreč je, da s terminom medkulturnost najpogosteje pojmujeemo globalni prostor dinamične in interaktivne komunikacije med najmanj dvema kulturnima svetovoma, tradicijama in/ali mentalitetama (Vidmar Horvat 2006: 8). Pri tem se na vsakem koncu dialoške komunikacijske verige vselej znajde t. i. *drugi človek*, tj. bodisi individualni bodisi kolektivni člen neke nacionalno, etnično, rasno, duhovno, religijsko, spolno, telesno ali razredno druge/drugačne kulture (Chenal 2008: 48). Intersubjektivno srečevanje, prepoznavanje in sprejemanje kulturne drugosti namreč predstavlja temeljni pogoj za notranje generiranje jaza (Audinet 1999: 23).

Posebna in navidez avtoetnografska značilnost Kovačičevega romana *Otroške stvari* je prav gotovo »diasporski« pripovedovalec, ki se svojemu notranjemu jazu približuje prek medkulturnega razmerja z drugostjo, torej s tem, kar on sam ni. Pripovedovalčevo delovanje je že zaradi spominsko poustvarjenega otroškega pogleda močno fragmentarno, njegovo zanesljivost pa še bolj omajata nezahteven sintaktični ustroj in precejšnja vsebinska »luknjičavost«, ki je logična posledica zelo zgoščene dogodkovnosti. Skozi fluidno pripovedno perspektivo, s katero součinkujejo empirično doživljanje, emotivno spoznavanje in subjektivno izrekanje, se pisateljeva medkulturna osebna in družinska »usoda« ubesedi na podlagi ambivalentne razlike med sebstvenostjo in drugostjo, domom in tujino, preteklostjo in sedanostjo, bližino in oddaljenostjo.

Zmeraj ko avtobiografski pripovedovalec priča o izmuzljivi meji med znanimi in neznanimi kulturami, ki se gibljejo v nadnacionalni sferi, je njegov pogled usmerjen navzven, proti dramatičnemu stiku med samim seboj, družino in svetom. V ospredje pripovedi tako postopoma prehajajo medkulturna razhajanja med člani obubožane družine, ki jo sestavljajo oče Slovenec, mati švicarska Nemka, odraščajoča hči z nezakonskim otrokom in nekajletni sin. Šele s kratkotrajnim, epizodičnim poudarjanjem silovitega sovraštva v predvojnem Baslu se v pripovednem polju zasidra svojski slovensko-nemški medkulturni odnos, ki še najbolj spominja na t. i. mimetično netoleranco. Z diskriminatorško »nestrpnostjo do drugačnega, ki nastaja iz posnemanja v smislu, da netoleranca izziva netoleranco« (Južnič 1993: 167), se v romanu *Otroške stvari* namreč karakterizira etnocentrično enoumje baselskega nemštva, ki skuša zelo živo navzočo slovensko drugo ukrotiti tako, da ga nasilno odriva v nižjo civilizacijsko kategorijo. Posredno tematiziranje etničnih stereotipov, predsodkov in negativnih zaznav s ciljnim žariščem v revni delavski družini, ki ne more zanikati svoje jugoslovanskosti, pa vselej spremljajo moreča občutja socialne tesnobe, civilizacijskega kaosa, tujosti in brezdomovinstva: »Potem se je zgodilo tisto hudo: neki mož iz očetove dežele je v Sarajevu s pištolo ustrelil avstrijskega prestolonaslednika in njegovo ženo, ravno ko sta se peljala skozi mesto. Po svetu so nastali nemiri in prevrati. V Baslu je šla jezna množica baselskih Nemcev na ulico in zagledala velike, rdeče kovinaste črke napisane A. KOVAČIČ na pročelju očetove trgovine. Izkopali so jih iz zidu, razbili izložbo, razdejali lokal, pometali stroje in dragoceno krzno na cesto, da jih pomendrajajo s konji in kamioneti, in rjovelj polni besa: 'S srbskimi morilci ven iz Švice!' Ko so minile povorke in so popravili škodo, je oče še zmeraj ostal premožen. Možje z oblastev so prihajali k njemu kot k vsakemu, ki je bil pri denarju, naj je bil Turek ali Indijec, ter mu ponujali v podpis švicarsko državljanstvo. Ni ga maral. 'Ich bin und bleibe Slowener!' je zaklical mami.« (Kovačič 2003: 26)

Iz odlomka je razvidno, da medkulturni etnični in socialni dogajalni prostor v *Otroških stvareh* pravzaprav ni omejen izključno na čas od pisateljevega rojstva do njegovega prihoda v slovensko kulturno okolje, temveč se stalno prilagaja trenutku pisanja, ko pripovedovalec/avtor iz neke višje, sebi odtujene pozicije sproščeno presoja »večno« kontrastiranje med gospodujočim nemškim in zasmehovanim slovenskim narodom. Zlasti konec fragmenta slikovito izrisuje kontrastno medkulturnost, tako da pisateljevega očeta značajsko portretira na ozadju njegovega pokončnega zoperstavljanja potujčevalni nemški slovanofobiji.

V Kovačičevem literarnem popotovanju k samemu sebi iz tujekulturnega »sociusa« je kompozicijsko posebej poudarjen nehumani pregon pisateljve družine v očetovo domovino, najprej na Dolenjsko k stricu Karlu, nato v ljubljansko predmestje, kjer jih tamkajšnje prebivalstvo zaradi mešane narodnosti in neznanja slovenščine naziva z narodnimi izdajalci in nacisti. Socialno izključeni otroški lik se čedalje bolj pogreza vase, v skrajno »samotujost«, iz katere izhaja tudi za Kovačiča značilna distanca do prikazanih dogodkov. Kovačičev pripovedovalec sicer ostaja zvest dejstvu, da sta slovenska in nemška kultura »dva taka sovražna družabnika«, s katerima ni mogoče »domovati pod eno in isto streho«, saj se »venomer – poznamovano zgodovinsko, politično, nacionalno, čustveno – ravsa med sabo« (Kovačič 2003: 261). Toda ko med nostalgичnim bežanjem nazaj, v tuje-domače materino zavetje, zadene ob njej imanentno nemško drugost, slednjo nehote ponotranji celo do te mere, da zmore svoje boleče izkustvo neosebno prežarčiti skozi: »Nekoč pred prvo svetovno vojno so imeli njuni starši gostilno in Novomeščani so se ob nedeljah v barkah pripeljali po Krki na jedačo in pijačo. Še zdaj se je videl kos pomola, na katerem je ležalo prevrnjeno rebro plavega čolna. Pod hrastom so jedli in pili Nemci, pod lipo pa čitalničarji in Slovenci. Tu niso smeli obračunavati med sabo niti se zmerjati, ker bi ju njun oče takoj spodil v vodo. Obe drevesi sta še stali. Sestri sta bili kot služkinji ali pestunji dosti po svetu in sta znali več jezikov. *Prvič v Cegelnici sem zaslišal nemščino, hochdeutsch, prosto in svobodno iz ust dveh navadnih ženičk, ki sta sedeli v rutah in predpasniku na lesenih stopnicah v hiši, in to je bilo za mojo mamo, kot da je sredi živinske govorice vnovič zaslišala človeški jezik.*« (Kovačič 2003: 269; poudarila M. P.)

V kontekstu zgornjega ekskurza k slovenski in nemški nacionalni simboliki (prostorska hierarhija med »lipo in hrastom«) se oba osrednja romaneskna akterja (mati in sin) scenično utelešata kot medkulturni, mejni in vmesni eksistenci. Sredi nedomače slovenske kulture se namreč družno žarčita v baselsko minuloost, od koder se medkulturna razlika med »tostran in onstran« priklicuje bodisi skozi dobesedno posnemanje otroške miselnosti bodisi skozi premo upovedovanje materinega kulturnega spomina: »Tu [v Baslu, op. M. P.] smo se igrali ravbarje in žandarje, lovili pikapolo-nice in jim, ko so lezle po naših prstih, govorili *Maikefer, flieg, mein Vater ist im Krieg. Meine Mutter ist im Pomerland, Pomerland ist ausgebrannt, Maikefer, Flieg.* In zmeraj smo šli v tisto smer, v katero je odletel hrošček.« (Kovačič 2003: 167)

»Za pusta, mi je rekla mama, se v Baslu dolgo pripravljajo, pišejo na listke, Zeedeln, vrezujejo v klopi, Schnitzelbanken.« (Kovačič 2003: 176)

Kovačičevega avtobiografa globoko zaznamuje slovensko-nemška »etničnost« (é̑hnos), ki je neločljivo povezana s spominskim obujanjem preteklosti. Zaradi kontinuirane navzočnosti medkulturnega dogajanja »od prej« se v pripovedi pojavlja objektiviziran in historiografsko neoseben pogled »od zunaj«, t. i. avtoetnografska »avtrospekcija« (angl. *outrospection*), s katero odrasli pripovedovalec premaguje ponotranjene občutke odvečnosti, izkoreninjenosti in potujelosti. Zdi se torej, da avtoetnografsko dihotomijo na relaciji *autos-ethnos* v *Otroških stvarih* nasploh najznačilneje izpeljuje pripovedovalčevo intersubjektivno »sprijemanje« kulturno lastnega in kulturno tujega, ki se – če se naslonim na misel filozofa Bernharda Waldenfelsa – »sicer ne mešata, zato pa drugo v drugo segata in se drugo proti drugemu širit« (Waldenfels 1998: 5).

Gráphein ali pripovedno predstavljanje medkulturne identitete

V tretjem interpretacijskem poglavju je osrednja pozornost namenjena pripovedni praksi samopredstavljanja. Izhajajoč iz hermenevtične misli in izraza *gráphein* oziroma starogrškega glagola *grápho*, ki pomeni 'pisati' in/ali 'opisovati', nameravamo analizirati izbrane zglede iz romana *Otroške stvari*, ki podrobneje osvetljujejo izvorno literarno izrazitev pripovedovalčeve/pisateljeve medkulturne življenjske zgodbe. Ugotavljali bomo, ali lahko v zvezi z diskurzivno pripovedno ustrojenostjo romana *Otroške stvari* govorimo o avtoetnografski praksi predstavljanja oziroma, splošneje, kako se v omenjenem romanu pripovedno predstavlja pisateljeva medkulturna identiteta. Slednja je po kulturologu Stuartu Hallu izenačena z večetnično/večnacionalno zavestjo in definirana kot »bodisi kolektivni bodisi individualni jaz, ki živi med drugimi, medsebojno bolj ali manj poznanimi 'jazi', ki si jih lastijo posamezniki s skupnim kulturnim spominom in/ali s skupnim zgodovinskim izvorom« (Hall 1997: 4). V kontekstu avtoetnografske prakse se pisateljeva medkulturna identiteta pripovedno uresničuje prek dialoškega razmerja med pripovedujočim »jazom«, s katerim se pisatelj sam poistoveti, in pripovedovanim »jazom«, ki dejavno doživlja kulturno drugost in obenem postaja osrednji subjekt v pripovedi, nekakšen pisatelj fikcijski »drugi«¹ (Boylorn in Orbe 2014: 13–26).

¹ Slednje se sklada z Bahtinovo (1999: 24) tezo, da mora avtobiograf (avtobiografija pa je krovna zvrst avtoetnografije) »postati *drugi* v razmerju do samega sebe, pogledati mora nase z očmi drugega«.

Najpristnejši pokazatelj pisateljeve medkulturne identitete v romanu *Otroške stvari* je posebna pripovedna perspektiva »obrnjene leče«, s katero označujemo »podaljšani« avtorjev pogled, izvirno uresničen že v Kovačičevi zbirki kratke proze z naslovom *Ključni mesta* (1964) (gl. Glušič 2002: 149). Tokrat se prek »obrnjene« oziroma potujene »resničnosti«, ki je sicer še posebej značilna za domišljjski svet prividov, slutenj in sanj, Kovačič igrivo transcendirata v sam izvorni trenutek svojega otroštva. V nezanesljivo poustvarjenem pripetljaju naletimo na humorno odslikavanje pisateljeve dvonacionalne kulturne zavesti, ki jo s svojo ambivalentno polisemijo priključuje po očetovi volji dodeljeno osebno ime: »Leta 1928 sem se rodil jaz in oče je prvič v življenju ponorel od veselja, zaplesal in prevračal stole. 'Ein Sohn! Ein Sohn!' je kričal. Od ponosa sem zardel do ušes. Dal mi je v rojstni list svoje ime in še ime po svetopisemskem bojevniku Samsonu, ker sem bil sin edinec, čemur so se doma smejali, a njemu, ki jezikovno ni bil podkovan, je zvenela povezava obeh zlogov dvojezično, edinec, sam, in sin (Sohn), otrok Slovenca in Nemke.« (Kovačič 2003: 30; poudarila M. P.)

Z neolepšanim samoportretiranjem avtobiografskega jaza narašča intenziteta globinske medkulturne razlike, ki jo nastavlja že zgornji odlomek, sicer pa ji lahko sledimo vse od Kovačičeve novele *Povsod je nebo* (1955) naprej, le da z občasnimi uhajaji od veristične kronikalnosti k nadrealistični fantastiki (sanjske situacije, slutnje in odsevi z vrhuncem v avtorjevem notranjem odzivanju na nadčutno bližino dvojnika iz že omenjene novele). V prikazu trenutka, ko oče izve za rojstvo sina, je fantastični poudarek dosežen s premikanjem notranje fokalizacije med pripovedovalčevim in doživljajočim očetovim jazom, k dinamični ubeseditvi čustveno razgibanega doživljaja pa pripomoreta afektivna raba ločil in neslovensko besedišče. Najbrž tudi zato, ker je materinščina v nekoliko prenesenem smislu naša edina domovina (Rocket 1937: 276), Kovačičeva pripoved bolj ali manj zadržano preigrava nekatere slabše znane slovenske izraze, fraze in zmerljivke ali pa mednje umešča kar svoje dvojezične ustreznice. Zanimivo in zelo zgovorno je situacijsko slovenjenje protagonistove replike na sošolčev vzklík »Hajlhitler«, ki jo pripovedovalec iz baselskega narečja (»Kumm du Fiidli, gib die Mie«) komično prestavi v nižjo pogovorno slovenščino (»Pridi, ti rit, in se pomujaj«).

Mimetično ustrojenost medkulturnosti v romanu *Otroške stvari* potrjuje med drugim domiselno preklapljanje med pogovornim in knjižnim jezikom. Priložnostna raba starega ljubljanskega sociolektu s številnimi nemcizmi prinaša nenavadno močan vtis družinske govorice v tujem okolnem svetu, zato jo lahko brez dvoma štejemo k osrednjim strukturnim ele-

mentom medkulturne avtoetnografske pisave. Podolžno stavčno kopičenje raznojezičnih sinonimov je nekoliko izrazitejše v zadnjem delu pripovedi, ko odraščajoči protagonist v Cegelnici doživlja učne ure »preseljavanja« v nov jezik in nov svet: »Potem je stopil v sobo stric Karel s kajžlo v roki in s cofki na njenem koncu potrkal po šipici. 'Okno', je rekel. To je bilo po njihovo fenetre, fenster.« (Kovačič 2003: 246)

Zaradi nenadejane jezikovne izključenosti iz okolja si protagonist zaradi razmer privzgoji izredno čuječno subjektiviteto, v kateri ni prostora za poenostavljene predstave, prepričanja, mnenja ali predsodke. Celó tedaj, ko skuša pripovedovalec primerjalno izostriti slovenski nacionalni značaj, ostaja njegova pripovedna perspektiva še naprej neškodljivo monološka, trdno zasidrana v preprosti otroški »sodbici« (Kovačič 2003: 292): »Zame so bili Slovenci, z izjemo očeta ali Karla, ki sta bila posebneža, bolj neznan in samovoljen narod od Francozov in Italijanov v Baslu.« O morebitnem avtoritarnem obnašanju pripovedujočega jaza, ki bi zaradi nenaklonjenosti slovenskega življa želel podrezati v globlje dimenzije njegove ksenofobnosti, torej ni niti sledu, je le »resnična« medkulturna razlika, popisana v otroški luči, a nikoli povsem doumljiva za otroka, ki se je primoran po svoje spoprijeti z družinsko eksistenčno krizo, socialno odrinjenostjo in nacionalnim sovraštvom domačinov.

Za pripovedovalčevo delovanje v romanu *Otroške stvari* je nasploh značilna neka silovito pozorna prilagoditev otroški stopnji zavesti in izključno zanjo zanimivim doživljajskim detajlom. Zaradi kronološkega sosledja dogodkov, ki zajemajo čas od protagonistovega rojstva do njegovega skorajda enajstega leta, se v pripovedi nakazuje tudi notranji razvoj tega pripovedovanega jaza, ki ga določa naraščajoče nesorazmerje med začetnim vznemirjenjem in kasneje ponotranjeno distanco do vsega tujekulturnega. Otroško naivna očaranost nad »novim« svetom se namreč postopoma umika deziluzionirani in zelo zreli miselnosti dečka, ki ga neslutena dvojezična izkušnja nemudoma prizemlji in odvede v kruto realnost. Tedaj v fokusu spominjajočega se jaza za kratek trenutek postoji očetov obraz, nerazpoznaven in tuj, izgovarjajoč nerazumljive slovenske besede (Kovačič 2003: 234): »Oba in drugi so govorili v tujem jeziku in tudi oče je govoril v njem, kot bi imel v ustih čisto drugo jed, drug napev, ki mu je spremenil poteze na obrazu, kot da bi dobil nove mišice.« V tej pripovedni situaciji,²

² Zasedimo jo tudi v *Prišlekih* (Kovačič 2007: 19–20): »[R]ekel je nekaj v čudnem, mehkem jeziku, kot da ima v ustih kako novo, nenavadno, precejano jed [...] Govoril je z njim v svojem ko pecivo rahlem jeziku.«

ki temelji na izvirnem primerjanju jezika oziroma govorjenja in jedi oziroma prehranjevanja prek tretjega člena (obrazna mimika), se notranji svet pripovedovanega jaza zaradi pretresujočega doživljanja očetove tujosti zelo živo iznajdeva v vsej svoji drugačnosti in medkulturni ujetosti.

Zaradi kontinuiranega dialoga med izkustveno sedanostjo pripovedovanega jaza in osebno preteklostjo pripovedujočega jaza je bralec romana soočen z razdrobljeno pripovedno identiteto, ki ima očiten medkulturni značaj. Kovačič si namreč nikoli ni niti predstavljal, da bo nekoč svoja otroška doživetja zmozel mojstrsko prilagoditi tedaj zanj nedosegljivemu obzorju slovenskega jezika (Kovačič 2003: 261): »Da bi kdaj mislil, čutil, govoril ali celo pisal v slovenskem jeziku, je bilo zame nekaj tako nedostopnega, kot po burnih sanjah postati angel, ko bi se zjutraj zbudil.« Tudi zato so *Otroške stvari* po svoji pričevanjskosti, premočrtni dogodkovnosti, slikoviti jezikovnosti in prepričljivi izostrenosti pripetljajev, misli, občutij in doživljanj izrazito medkulturne, dialoške in polifonične, po svoji (pri)povednosti in doživetosti pa močno intimne in monološke. Obenem jih zaznamuje neosebno pripovedno vzporejanje »male« otroške zavesti z »velikim« kontekstom kakofonične medkulturne stvarnosti, kar še posebej pripomore k učinkovitejši in razpoznavnejši dovršenosti njihovega avtoetnografskega značaja.

SKLEP

Zdi se, da je avtoetnografska pripovedna praksa, vsaj kar zadeva slovensko književnost, še zmeraj raziskovalni izziv, lahko pa je tudi osrednji predmet literarnozgodovinske interpretacije, s kakršno smo usmerjali naš pogled po Kovačičevem avtobiografskem romanu *Otroške stvari* (2003). Kvalitativna obravnava romana je potrdila izvirno avtoetnografsko popisovanje pisateljevega otroštva na ozadju družbenozgodovinskega fenomen medkulturnosti, kar vsekakor kliče k celostni rekonstrukciji Kovačičeve literarne pisave kot take.

V kontekstu *Otroških stvari* se namreč nakazuje neka edinstvena značilnost Kovačičeve pripovedne besede, in sicer kontinuirano součinkovanje med ne le dvema (kakor ugotavlja Jure Jakob v monografiji *Elementi dvo-glasja v avtobiografskem pripovedništvu Lojzeta Kovačiča*, 2010), temveč med kar tremi registri avtobiografskega jaza: med notranjim oziroma doživljajskim, zunanje-dogajalnim in biografskim/avtobiografskim oziroma spominskim registrom. Povedano drugače, Kovačičev roman *Otroške stva-*

ri je zgleden primer notranje razdeljenosti avtobiografskega jaza na troje »glasov« – pripovedujočega »odraslega«, pripovedovanega »otroškega« in pripovedovanega »bližnjega«. Slednji je pravzaprav neka nadzgodovinska sled fobije v unavzočeni slovensko-nemški realnosti in zatorej spominjajočemu se jazu nadrejena instanca, ki mu preprečuje, da bi svojo medkulturno identiteto ugledal skozi najintimnejšo literarno govorico. Obe temeljni pojavniki avtobiografskega jaza, pripovedujoča in pripovedovana, se namreč na način avtoetnografske sinekdohičnosti soizvršujeta šele v tretjem od »glasov« – v čedalje bolj ponotranjani kulturni alteriteti, ki fasciniira z neko strašno razosebljajočo tujostjo, zaradi katere pripovedovani jaz ni kak notranji so-subjekt pripovedujočega, temveč se funkcionalnostno udejanja šele v neosebni navzočnosti pripovedovalčevega/pisateljevega bližnjika iz otroštva.

Sklenemo lahko, da se avtoetnografski ustroj *Otroških stvari* utemeljuje prek triglasne pripovedne besede, ki povezuje monološke oziroma notranjedoživljajske sestavine (*autós*) in dialoško oziroma medkulturno zunanjedogajalno razmerje (*éthnos*) z biografsko/avtobiografsko strategijo naracije (*gráphein*), medtem ko njihova medsebojna razmerja soustvarjajo medkulturno značajnost pripovedne identitete. O romanu *Otroške stvari* seveda ne moremo govoriti kot o »klasični« literarni avtoetnografiji, kvečjemu o avtoetnografski pripovedni praksi, pri kateri pa ne gre zgolj za fikcijsko medkulturno pričevanje, temveč predvsem za avtobiografsko, minuciozno in umetniško dovršeno samoizrazitev notranje razsrediščnega subjekta, ki svojo »malo« migrantsko izkušnjo iz zgodnjega otroštva dejavno dialogizira z njenim »velikim« medkulturnim kontekstom.

VIRI IN LITERATURA

Jacques Audinet, 1999: *The Human Face of Globalization: From Multicultural to Mestizaje*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.

Mihail M. Bahtin, 1999: *Estetika in humanistične vede*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Robin M. Boylorn, Mark P. Orbe, 2014: Critical Autoethnography as Method of Choice. *Critical Autoethnography: Intersecting Cultural Identities in Everyday Life*. Ur. Robin M. Boylorn in Mark P. Orbe. Walnut Creek: Left Coast Press. 13–26.

Heewon Chang, 2008: *Autoethnography as Method*. Walnut Creek: Left Coast Press.

Odile Chenal, 2008: Medkulturni dialog: o čem govorimo? *Medkulturni dialog kot temeljna vrednota EU*. Ur. Vesna Mikolič in Krištof Jacek Kozak. Koper: Univerza na Primorskem, Založba Annales. 41–45.

Carolyn Ellis, Arthur P. Bochner, 2000: Autoethnography, Personal Narrative, Reflexivity: Researcher as Subject. *Handbook of Qualitative Research*. Ur. Norman K. Denzin in Yvonna S. Lincoln. Thousand Oaks: Sage Publications. 733–768.

Gérard Genette, 1988: *Narrative Discourse Revisited*. Ithaca: Cornell University Press.

Helga Glušič, 2002: *Slovenska pripovedna proza v drugi polovici dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.

Anne E. Goldman, 1996: *Take My Word: Autobiographical Innovations of Ethnic American Working Women*. Berkeley: University of California Press.

Stuart Hall, 1997: Introduction. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Ur. Stuart Hall. Sage Publications: London. 1–12.

David Hayano, 1979: Auto-Ethnography: Paradigms, Problems and Prospects. *Human Organization* 38/1. 99–104.

Mike Hayler, 2012: *Autoethnography, Self-Narrative and Teacher Education*. Rotterdam: Sense Publishers.

Karl Heider, 1975: »What Do People Do?« Dani Auto-Ethnography. *Journal Of Anthropological Research* 31. 3–17.

Jure Jakob, 2010: *Otroški pogled: elementi dvoglasja v avtobiografskem pripovedništvu Lojzeta Kovačiča*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

Marko Juvan, 2000: *Vezi besedila*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

Stane Južnič, 1993: *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Smaro Kamboureli, 2008: The Politics of Beyond: 43 Theses on Autoethnography and Complicity. *Asian Canadian Writing Beyond Autoethnography*. Ur. Eleanor Ty, Christl Verdun. Canada: Wilfrid Laurier University Press. 31–54.

Caren Kaplan, 1992: Resisting Autobiography. Outlaw Genres and Transnational Feminist Subjects. *De/Colonizing the Subject: The Politics of Gender in Women's Autobiography*. Ur. Sidonie Smith in Julia Watson. Minneapolis: University of Minnesota Press. 115–137.

Dean Komel, 2002: *Uvod v filozofsko in kulturno hermenevtiko*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Alenka Koron, 2008: Avtobiografija in naratologija: sodobne pripovednoteoretske kategorije v raziskavah avtobiografskih pripovedi. *Jezik in slovstvo* 53/3–4. 7–21.

Alenka Koron, 2011: Fikcija, fakti in resnica v avtobiografiji. *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben. Ljubljana: ZRC SAZU. 35–49.

Alenka Koron, Andrej Leben, 2011: Uvod. *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben. Ljubljana: ZRC SAZU. 7–19.

Alenka Koron, 2014: *Sodobne teorije pripovedi*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Lojze Kovačič, 2003: *Otroške stvari*. Ljubljana: Študentska založba.

Lojze Kovačič, 2007: *Prišleki*. Ljubljana: Študentska založba.

Arnold Krupat, 1991: Native American Autobiography and the Synecdochic Self. *American Autobiography: Retrospect and Prospect*. Ur. Paul John Eakin. Madison: University of Wisconsin Press. 171–194.

Philippe Lejeune, 1989: *On Autobiography; The Autobiography of Those Who Do Not Write*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 185–215.

Marta Massi, Paul Harrison, 2013: The Use of Autoethnography in Arts Research. *The Routledge Companion to Arts Marketing*. Ur. Daragh O'Reilly idr. New York: Routledge. 256–272.

Mary L. Pratt, 1996: Me Ilamo Rigoberta Menchú: Autoethnography and Recoding of Citizenship. *Teaching and Testimony: Rigoberta Menchú and the American Classroom*. Ur. Allen Carey-Webb in Stephen Berg. Albany: State University of New York Press. 57–72.

Deborah Reed Danahay, 1997. Introduction. *Auto/ethnography: Rewriting the Self and the Social*. Ur. Deborah Reed Danahay. Oxford and New York: Berg. 1–17.

Laurel Richardson, 1990: Narrative and Sociology. *Journal of Contemporary Ethnography*. 9/1. 116–136.

Paul Ricoeur, 2011: *Sebe kot drugega*. Ljubljana: KUD Apokalipsa.

Rudolf Rocket, 1937: *Nationalism and Culture*. Los Angeles: Rocker Publishing Company.

Ksenija Vidmar Horvat, 2006: *Globalna kultura*. Ljubljana: Študentska založba.

Kamala Visweswaran, 1994: *Fictions of Feminist Ethnography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Bernhard Waldenfels, 1998: *Želo tujega*. Ljubljana: Nova revija.

Julia Watson, 2001: Autoethnography. *Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms*. Ur. Margaretta Jolly. London: Routledge. 83–86.

Franc Zadavec, 2002: *Slovenski roman dvajsetega stoletja*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Andrea Zlatar Violić, 2011: Avtobiografija: teoretski izzivi. *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben. Ljubljana: ZRC SAZU. 23–33.

INTERCULTURALITY AND THE AUTOETHNOGRAPHIC DISCOURSE IN THE NOVEL *OTROŠKE STVARI* BY LOJZE KOVAČIČ

Summary

The humanistic terms autoethnography and autoethnographic discourse are more recent, hybrid and transgressive. Close to the end of the 1980s these two terms were formally defined by the American cultural anthropology. To be more specific, they were introduced to the sciences by Karl Heider (*Dani Auto-Ethnography*, 1975) and David Hayano (*Auto-Ethnography: Paradigms, Problems and Prospects*, 1979), who said the autoethnographic discourse is an alternative for autoethnography, which derives from the opposition to the normative and objective research. Since its introduction the word autoethnography in connection with the epistemological category of the Other describes the empirical shift of some member of a marginalised culture from being a passive object of research to a first-

person witness. In the context of the literary science the autoethnography is regarded as a semi-literary discursive form and as a special subgenre of autobiography, which changes the storyteller's/author's intercultural life story in a more or less fictionalised "mirror" of his individual and collective identification. Therefore the existent text analysis of the intercultural appearance regarding the autoethnographic practice of representation in the autobiographic novel *Otroške stvari* (2003) by Lojze Kovačič demanded a combined methodological and theoretical strategy. Merely on the basis of intertwining of the cultural-hermeneutic and narrative-theoretic thought we were able to execute a qualitative discussion of the autoethnographic discursive segments: the personal experiencing of intercultural intersection, the dialogical recognition of intercultural Other, and of the narrative representation of intercultural identity. It turned out that the novel *Otroške stvari* is a first class example of autoethnographic narrative practice, which has the original literary appearance and originates in an immanent split of the author's self in three "voices"; in the monologue or the inner experience (*autós*), the dialogic or intercultural exterior-experience relation (*éthnos*), and the auto/biographic narrative strategy (*gráphein*). Consequently the autoethnographic structure of the novel is in depth revealed only in the narration act itself that fascinates with some terrifying depersonalisation of strangeness, due to which the relived intercultural experience is alienated into an impersonal presence of the storyteller's/author's kin from his/her childhood.

INTERKULTURALITÄT UND DER AUTOETHNOGRAPHISCHER DISKURS IM ROMAN *OTROŠKE STVARI* VON LOJZE KOVAČIČ

Zusammenfassung

Die humanistischen Termini Autoethnographie und autoethnographischer Diskurs sind neuere Erscheinungen, sie sind hybrid und transgressiv. Gegen Ende der 1980er wurden sie formell von der amerikanischen Kulturanthropologie gestaltet. Genauer gesagt wurden sie von Karl Heider (*Dani Auto-Ethnography*, 1975) und David Hayano (*Auto-Ethnography: Paradigms, Problems and Prospects*, 1979) in die Wissenschaften eingeführt. Sie bezeichneten den autoethnographischen Diskurs als eine alternative Benennung für Autoethnographie, die aus der Opposition zur normativen und objektiven Forschung entstand. Von seiner Einführung an bezeichnet das Wort Autoethnographie im Zusammenhang mit der epistemologischen Kategorie des Anderen eine empirische Umwandlung eines Mitglieds einer marginalisierten Kultur von dem passiven Forschungsobjekt zum ich-erzählerischen Zeugen. Im literaturwissenschaftlichem Kontext ist die Autoethnographie eine semi-literarische diskursive Form und eine besondere Untergattung der Autobiographie, die die interkulturelle Lebensgeschichte des Erzählers/Autors in einen mehr oder weniger fikionalisierten „Spiegel“ seiner individuellen und kollektiven Identifikation umwandelt. Auch deswegen verlangte unsere Textanalyse des interkulturellen Erscheinungsbildes mit Berücksichtigung der autoethnographischen Praxis der Präsentation im Roman *Otroške stvari* (2003) von Lojze Kovačič eine kombinierte methodologische und theoretische Strategie. Schon auf dem Grund der Verflechtung des kultur-hermeneutischen und des erzähltheoretischen Gedankens konnten konsekutive Segmente des autoethnographischen Diskurses, d. h. das subjektive Erlebnis der interkulturellen Zwischenräumlichkeit, die dialogische Erkennung des interkulturellen Anders und die erzählerische Darbietung der interkulturellen Identität behandelt werden. Es zeigte sich, dass der Roman *Otroške stvari* ein erstklassiges Beispiel der Erzählpraxis ist, das sein eigenes literarisches Erscheinungsbild hat und das aus der immanenten Zerrissenheit des Autors Ichs in drei „Stimmen“ – in die monologische bzw. innere Erlebniskomponenten (*autós*), die dialogische bzw. inter-

kulturelle äußere Erlebnisverhältnisse (*éthnos*) und in die auto/biographische Strategie der Narration (*gráphein*) hervorgeht. Deswegen realisiert sich die autoethnographische Struktur des Romans in der Tiefe erst im Erzählen selbst. Das Erzählen fasziniert mit einer grausamen Entmenschlichungsfremdheit wegen der die aufs Neue erlebte interkulturelle Erfahrung in die unpersönliche Anwesenheit des Verwandten aus der Kindheit des Erzählers/Autors entfremdet wird.

REPLIKA – REPLY

ODGOVOR NA ODGOVOR

V lanskoletni številki ČZN, ste bralci omenjenega znanstvenega časopisa lahko prebrali prispevek Bojana Godeše,¹ in sicer kot odgovor na moj članek.² Ker je v prispevku kopica napačnih trditev, sem se (žal) zopet prisiljen oglasiti.

Iz odgovora je razvidno, da Godešo najbolj moti moja interpretacija depеше slovaškega odpravnika poslov z dne 5. aprila 1941 in s tem povezano vprašanje debelacije. V članku sem interpretacijo dokumenta dovolj nazorno podkrepil z dogajanjem pred nastankom dokumenta in tudi z namigom (s tem se nisem posebej ukvarjal, saj sem članek s Kulovčevo smrtjo zaključil), da je to povezano s prizadevanji bana Marka Natlačna, da bi Slovenci prišli samo pod enega okupatorja. Seveda vse to Godeši ni mar, zanj je obrazložitev dogajanja pred nastankom nekega dokumenta in po njem popolnoma nepotrebna, umestitev dokumenta je zanj odveč. Kakor je zapisal: »Dokument ni le izjemno pomemben za razumevanje tedanjega dogajanja, temveč po drugi strani zaradi svoje neposrednosti tudi zelo poveden, zato

nam, ne da bi pri tem sploh upoštevali druge dokumente, razčlemba povsem jasno in nesporno govori /.../«³ Bojim se, da je to način pisanja, ki ga je Godeša izbral za svojo knjigo *Čas odločitev*. Vzameš dokument, ga interpretiraš po svoje in nato dogajanje prej in potem prilagodiš interpretaciji dokumenta. V članku sem tudi obrazložil, da sta z informacijami, ki so bile na razpolago, Franc Kulovec in Miha Krek pričakovala debelacijo Jugoslavije, zaradi česar je bila zanju v tistem trenutku resnična. Pika. Da do debelacije ne bo prišlo, v tistem trenutku nista vedela. Ključna točka za to, da do debelacije ni prišlo, je bil uspešen umik vlade v tujino, s čimer je v begunstvu ohranjala kontinuiteto oblasti. A če se spomnimo Kulovčevega poročanja o neresnih načrtih vlade glede umika, s Krekom na tak razvoj nista mogla računati. Najverjetneje pa sta od Vladka Mačka izvedela za nemške načrte glede samostojne Hrvaške, to pa je zanju pomenilo debelacijo Jugoslavije. Pika. Vse drugo je samo retrospektivno razglabljanje, ki v tistem trenutku ni imelo prav nobene vloge.

Kljub Godeševemu posmehljivemu tonu glede mojega zapisa, da podam

¹ Bojan Godeša, Ob članku Tomaža Ivešiča Delovanje dr. Franca Kulovca na čelu SLS in ključni dogodki pred vojno. v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, leto 2014, št. 3, str. 112–116 (dalje: Godeša, Ob članku ...).

² Tomaž Ivešič, Delovanje dr. Franca Kulovca na čelu SLS in ključni dogodki pred vojno. v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, leto 2013, št. 1, str. 83–118.

³ Godeša, Ob članku, str. 112.

drugačne ugotovitve, kot so do sedaj prevladovale, sem, recimo, za dogajanje 30. marca 1941 ponudil s tezo o dveh sestankih SLS nekaj povsem novega. Podobno velja za interpretacijo zgoraj omenjenega dokumenta (omenjeno tezo sem sicer najprej zapisal že v reviji *Tretji dan*, vendar sem jo šele v ČZN pojasnil in podkrepil).

Trditve avtorja *Časa odločitev*, da sem v veliki večini uporabil vire in literaturo, ki je zbrana v njegovi knjigi, drži le delno. Dejstvo je, da če pišeš o istem času in istih osebah, pač posežeš po isti literaturi in virih. Vendar zadeva sploh ni ista. Za kritike Godeševe knjige *Čas odločitev* je bilo zapisano, da so neupravičene, saj da je avtor pregledal obilico arhivskega gradiva, z nagradami, ki jih je prejel, pa naj bi pridobil nekakšno potrditev z najvišjih mest. Nič od tega ne drži. To se da konkretno ponazoriti s statistiko opomb.⁴ Godeševa knjiga ima tri glavna poglavja (Anton Korošec, Franc Kulovec, Marko Natlačen). V prvem je na 123 straneh 264 opomb. Od tega je vsega pet opomb, v katerih je navedeno arhivsko gradivo, časopisje zasledimo v 21 in dnevnik Mihaila Konstantinovića v 30 opombah. Skupaj torej Konstantinović »prema-ga« vire. V poglavju o Kulovcu je na straneh 123–189 154 opomb, od katerih je opomb z arhivskim gradivom 9, s časopisnim 12 ter z dnevnikom Mihaila Konstantinovića 6. Šele v tretjem poglavju je razmerje mnogo boljše in takšno, kot bi se spodobilo, če bi zgornje trditve o obilici gradiva držale: na straneh 189–320 se nahaja 257 opomb,

od katerih je 50 opomb z navedbami arhivskega gradiva, in 42 opomb s časopisnim gradivom, medtem ko se Konstantinovićeve dnevnike ne pojavijo.

V mojem članku v ČZN je (po drugi strani) na 26 straneh besedila 147 opomb, od katerih je navedb arhivskega gradiva 7 ter časopisnega 67. Več kot očitno je, da sem pri pisanju pregledal obilico časopisnega gradiva, saj pač arhivskega tako rekoč ni, bilo pa je tudi mnogo bolj raznovrstno od Godeševega. Obtožba, da sem uporabljal literaturo po metodi »samo-postrežne«, nikakor ne drži. Godeša navaja primer Gregoričevega opusa in tamkaj zajeto Kulovčevo izjavo, ki naj bi mi ne ustrezala in je zato nisem vključil. Izjava vsekakor ni sporna in tudi ustreza mojim tezam (smo zopet pri interpretaciji), a ker sem ocenil, da ni bistvena, poleg tega je tudi precej dolga, je nisem vključil. Kot mnogi veste, smo pri člankih omejeni z maksimalno dolžino, moj pa je bil že tako ali tako precej dolg. Da bi knjigo uporabil zgolj zato, da bi pokazal, koliko literature sem zajel, se mi ni zdelo umestno, čeprav je tak način pisanja danes moderen. Po drugi strani niti Godeša ni uporabil knjige Ilije Jukića, kaj ne, ve on sam.

Enako neumestno se mi zdi očitanje, da se nisem zanimal za pisanje katoliškega časopisa o maršalu Pétainu. Zanj se res nisem zanimal, predvsem zaradi tega, ker imam glede tega precej pomislekov. Kakor je znano, se je tedanje uredništvo *Slovenca* neformalno oblikovalo že v Franciji v začetku tridesetih (Ivan Ahčin, Alojzij Kuhar).

⁴ Ker matematika že vsaj od osnovne šole dalje ni bila moja močna stran, se za nenamerno izpustitev kakšne opombe pri preštevanju v naprej opravičujem.

Ko so prevzeli urednikovanje, so veliko povzemali francosko časopisje. Po kapitulaciji Francije je bilo to časopisje seveda pod nemško kontrolo. Kolikšen je bil torej vpliv francoskega časopisja na novinarje *Slovenca*, ki so iz njega dobivali (napačne oz. cenzurirane) informacije o dogajanju na francoskih tleh? Ker tako kot Godeša odgovora na to smiselno vprašanje ne poznam, zadeve nisem vključeval. Temu se reče zgodovinarjeva presoja in če bi jo Godeša premogel v večji meri, mu ne bi najbrž prav nič škodovalo. Tako pa je, recimo, ravno na primeru brkatega maršala Godeša želel, očitno na vse kriplje, dokazati vzporednice med pisanjem *Slovenca* in pogledi Frana Kulovca. V tem smislu je popolnoma iz konteksta vzel polemiko med *Slovincem* in *Jutrom*, o interpretaciji Kulovčevega celjskega govora o pomiritvi, ko sta omenjena časopisa pisala vsak po svoje (o tem sem obširneje razpravljal v svojem članku), pri čemer so v *Slovincu* zapisali, da sami

mного bolje razumejo Kulovčeve besede in da je pisanje *Slovenca* istovetno s Kulovčevimi mislimi, saj da uredništvo dobro pozna Kulovčeve poglede. Notranjepolitično diskusijo je torej Godeša iztrgal iz konteksta, samo da bi dokazal svoj prav o videnju maršala pri voditeljih SLS.⁵ Menim, da komentar sploh ni potreben.

Kritike o neupoštevanju znanstvenokritičnih meril in o moji nestrokovnosti se mi slednjič zdijo popolnoma neupravičene, saj gre za navadno diskreditacijo, kar velja tudi za Godeševu pridušanje, da mu ni jasno, kako je članek prišel skozi recenzentski postopek. Človek si ne more kaj, da ne bi v takšnih trditvah zaznal prizadevanj določenih, da bi odločali o tem, kaj je strokovno in kaj ne, kaj je za objavo in kaj ni. Vse to seveda po merilih, ki ustrezajo zgolj njim in »njihovi zgodovini«. To pa že zaudarja po nekih preminulih časih.

Tomaž Ivešić

⁵ Bojan Godeša, *Čas odločitev: Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana 2011, str. 55.

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

DR. BOŽO REPE: *S PUŠKO IN KNJIGO. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945, Cankarjeva založba – Založništvo d. o. o., Ljubljana 2015, 400 str.*

Po izteku slovesnosti ob 70-letnici konca druge svetovne vojne smo na knjižne police dobili novo knjigo plodovitega pisca in dobrega poznavalca tematike o drugi svetovni vojni na območju zdajšnje Slovenije, profesorja dr. Boža Repeta. Izdala jo je Cankarjeva založba v kar visoki nakladi 2500 izvodov, ki jo na naslovnici krasi znana fotografija Jožeta Petka s pohoda XIV. divizije na Štajersko. Besedilo je uredil in jezikovno pregledal Tine Logar, ki je tudi poskrbel za prevod srbskih in angleških besedil. Zemljevide je izdelal Tomislav Resnik, knjigo je oblikoval in tehnično uredil Matej Nemec, strokovni recenzent pa je bil dr. Bojan Godeša.

Avtor, ki ga poznamo tudi po mnogih študijah in analizah o narodnoosvobodilnem gibanju in zapletenem političnem dogajanju v okupirani jugoslovanski Sloveniji v obdobju 1941–1945 in še po končani vojni, je dal knjigi precej simboličen, a hkrati sporočilno bogat naslov *S puško in knjigo*. Že z naslovom je poskušal opozoriti, da ne piše samo o odporiškem, narodnoosvobodilnem gibanju in njegovih nasprotnikih, pač pa želi kompleksno predstaviti še dogajanje na področju

kulture in šolstva, gospodarstva, zdravstva, tiska in oskrbe. Takšnega pristopa doslej tudi pri Repetu nismo bili vajeni in očitno gre za težnjo avtorja ter sodelavcev, da bi slovenski bralci dobili popolnejši in celovitejši vpogled v vojno dogajanje 1941–1945. Tudi razporeditev poglavij in podpoglavij nekoliko odstopa od običajne. Avtor nam namreč najprej zelo na kratko predstavi aprilsko vojno leta 1941 s poudarkom na napadu sil osi na Jugoslavijo in Slovenijo, nato opiše politiko SLS (Slovenske ljudske stranke) pred napadom in izpostavi »vnaprejšnje izdajstvo in iskanje prostora v nacistični *Novi Evropi*«, takoj za tem znova zelo strnjeno predstavi okupacijske cone in okupacijsko politiko (razkosanje, aneksionizem, raznarodovanje). V ločenih podpoglavjih spoznamo bistvene značilnosti (in tudi posebnosti) nemške okupacijske politike na Štajerskem in Gorenjskem, italijanske okupacijske politike v »Ljubljanski pokrajini«, madžarskega okupacijskega ustroja v Prekmurju in ustaške okupacije slovenskih vasi ter politike Neodvisne države Hrvaške (NDH) do Slovencev. Ta del knjige zaključuje s prisilno mobilizacijo, to bi lahko brez zadržka dodal kar k besedilu o nemškem okupacijskem sistemu na Štajerskem in Gorenjskem, saj so vojaško mobilizacijo izvajali v glavnem samo Nemci (po oktobru 1944 pa tudi Madžari v Prekmurju). Nemška prisilna

mobilizacija je bila ukrep, ki je dodatno zarezal v narodovo telo. Nemški prisilni mobiliziranci so tudi posebna kategorija med žrtvami vojne in so bili po letu 1945 desetletja stigmatizirani kot »Hitlerjevi vojaki«.

V maniri vernega kronista in dobrega poznavalca obravnavane problematike nam Repe v nadaljevanju knjige predstavi nastanek in vzpon Osvobodilne fronte (OF) – njeno politično organiziranost, notranje odnose v OF in Dolomitsko izjavo, državno organiziranost in ljudsko oblast ter varnostno-obveščevalno službo (VOS) – ter njeno specifično v kontekstu odporiškega gibanja v drugih delih Jugoslavije. Pri tem se opira tako na dokumente kot na ugotovitve in interpretacije drugih avtorjev (vse jih citira sproti med tekstem), ki so v preteklosti o tej tematiki že spregovorili in o njej polemizirali iz različnih zornih kotov. Poglavlju o OF sledijo kratki tematski sklopi o kulturi in šolstvu, o gospodarstvu, oskrbi in financah, partizanskem tisku in radiu, z rahlim poudarkom na Radiu Kričac in Radiu OF. V tem kontekstu sta dodani še pregledni besedili o partizanskem zdravstvu, o kurirski mreži in zvezah. Težko bi sicer rekli, da je osrednji, težiščni del Repetove knjige namenjen oboroženemu odporu 1941–1945, saj avtor to poglavje dokaj uravnoteženo dopolnjuje z dogajanja v meščanskem (protipartizanskem, protikomunističnem) taboru in z oceno o katoličanih in Katoliški Cerkvi med vojno. V tem kontekstu se ločeno loteva tudi še vedno aktualnega vprašanja o državljanski vojni med Slovenci. Kar se tiče odnosa slovenske Cerkve do okupacije in narodnoosvobodilnega gibanja, Repe ponovi splošno znano

ugotovitev, da je bil ta odnos (vključno z verniki) odvisen od »razmer v posameznih pokrajinah, pa tudi od osebnih opredelitev tako klerikov kot vernikov«. V Ljubljanski pokrajini sta škof Rožman in cerkveno vodstvo obsojala OF kot komunistično organizacijo. Večina duhovnikov v Ljubljanski pokrajini je proti OF nastopala odkrito, spodbujala nastanek vaških straž, številni duhovniki so ovajali zavedne Slovence in propagirali vstop v razne fašistične organizacije. V Ljubljanski pokrajini je uradna Cerkev vztrajala na antikomunistični encikliki in iz nje izpeljevala svojo dejavnost proti OF. Ob tem Repe korektno dodaja, da imajo vzroki za takšno opredelitev korenine v času pred drugo svetovno vojno v klerikalizmu, v ideološki in politični razcepljenosti Slovencev ter v načelnem odnosu celotne Rimskokatoliške cerkve (RKC) do komunizma in komunističnih gibanj. Duhovniki na Primorskem so v OF videli nadaljevanje protifašističnega boja, zato se je velika večina pridružila odporiškem gibanju. Na Gorenjskem in Štajerskem so bili slovenski duhovniki med prvimi izgnanci in zanje so nacisti določili še posebej strog režim. Mariborski škof dr. Ivan Jožef Tomažič je zavračal politično angažiranje duhovnikov, odsvetoval jim je tudi sodelovanje z OF, a proti njej ni deloval. Zelo odločno je odklonil sodelovanje s slovenskimi domobranci. Znanе so njegove besede: »Kaj, ali hočete zlo, ki ste ga razširili v svoji ljubljanski škofiji, prenesti tudi v mojo škofijo? To vam jaz kot škof odločno prepovedujem! Lahko greste!« In je odposlancem iz Ljubljane pokazal vrata. Avtor sicer že znane interpretacije tega občutljivega poglavja

slovenske zgodovine dodatno argumentira z navajanjem dokumentov. Postreže tudi z besedami italijanskega generala Ruggere iz jeseni 1942, ki jih je ta povedal ljubljanskemu škofu Rožmanu: »Povedal vam bom odkrito, kaj jaz mislim o MVAC. Nisem Slovenec, a tako gledam na Slovence in njihov boj. MVAC nam Italijanom mnogo pomaga, a med Slovenci ustvarja takšno sovraštvo, da ga petdeset let ne boste mogli odpraviti«. V zvezi z MVAC (Milizia volontaria anticomunista – Prostovoljna protikomunistična milica) in vaškimi stražami (Repe ne uporablja več izraza »bela garda«, pač pa dosledno sledi besednjaku »protipartizanske« oz. »protikomunistične enote«) je neizpodbitno dejstvo, da je bil njihov nastanek leta 1942 posledica dveh dejavnikov: spontanega (in nato organiziranega) odpora proti partizanskemu nasilju ali strahu pred njim in želje po organizaciji protipartizanskih enot, ki je prek raznih emisarjev izvirala iz radikalnih katoliških centrov v Ljubljani in prihajala na podeželje. Glede interpretacije »državljske vojne« Repe poudarja, da je treba izpostaviti, da je med drugo svetovno vojno potekal oborožen spopad med silami protifašistične – antihitlerjevske koalicije, katerih del so bili NOV (Narodnoosvobodilna vojska) in POS (Partizanski odredi Slovenije), in okupacijskimi silami, katerih del so bile kolaboracionistične enote. Ta spopad ima v vsebinskem smislu (ne pa tudi v smislu definicije) tudi prvine državljanske vojne. To še vedno povzroča razkole in polemike, čeprav je vendarle že obveljala zgodovinpisna ocena, da se na dobri tretjini slovenskega ozemlja pojavljajo elementi državljanske

vojne (v Ljubljanski pokrajini, po italijanski kapitulaciji pa tudi v manjšem delu Gorenjske in Primorske). Lahko se strinjamo (in najbrž se tudi moramo), da smo torej v posameznih pokrajinah imeli elemente »bratomorne vojne«. Zadnji del knjige je namenjen pregledu jugoslovanskega odporniškega gibanja in odnosu Slovencev do jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. Sledi še povzetek vojne v Sloveniji s preglednico o strukturi žrtev vojne (in zaradi nje) glede na njihov vojni status. Škoda, da so v preglednici izostale žrtve holokavsta, ki počasi postajajo del celovitih podatkov o vseh žrtvah vojne 1941–1945 in zaradi nje, in so jih zbrali na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Je pa res, da so te žrtve omejene v kontekstu množičnih aretacij prekmurskih Judov spomladi 1944. Preglednica nam daje korektno sliko in še enkrat negira številke o sto tisočih pobitih po končani vojni na Slovenskem, o čemer je na veliko poročal del tiska in zlasti publicistike po letu 1990. Vseh smrtnih žrtev vojne 1941–1945 in zaradi nje je po doslej zbranih in obdelanih podatkih 98 723 (med njimi je tudi 14 000 po vojni pobitih slovenskih domobrancev). Ta številka predstavlja 6,6-odstotni delež žrtev glede na prebivalstvo. Sledi obsežna kronologija dogajanja med letoma 1941–1945, pregled virov in literature (lahko bi bil celo nekoliko popolnejši), seznam kratic in imensko kazalo.

Repetovi kritiki (ki jih nikoli ne zmanjka) bi mu ob najnovejšem knjižnem delu težko očitali pristranskost in neobjektivnost, morda mu lahko zamerijo le nekaj nesistematičnosti in nov pristop k razporedu posameznih tematskih sklopov oziroma poglavij

in podpoglavij. Tu in tam se najde kakšna tiskarska (tipkarska) in tudi lektorska napaka, vsebinsko pa je uredniku očitno »ušla« ena krepkejša pri objavi sheme slovenske partizanske vojske in grafičnega prikaza partizanskih formacij ob koncu druge svetovne vojne, v kateri je poleg VII. korpusa napačno objavljena shema za XI. korpus namesto za IX. korpus. Knjigo bogatijo skrbno in zelo »uravnoreženo« izbrane dokumentarne fotografije in drugo dokumentarno gradivo, ki ji skupaj dajejo dodatno verodostojnost in objektivnost. Delo je napisano berljivo, zelo tekoče, v lepem slovenskem jeziku, odlikujeta pa ga (kar je izpostavil tudi recenzent dr. Bojan Godeša) »slogovna pestrost in jasnost jezikovnega izražanja«. Dovolim si pripisati, da je Repetova knjiga trajen vsebinski prispevek k spominjanju 70-letnice konca druge svetovne vojne na Slovenskem. Ob tej visoki obletnici smo od najvišjih predstavnikov države slišali veliko spravljivih tonov in sporočil o nujnosti narodne sprave ali pomiritve (kar je sicer vredno vse pohvale), žal pa skoraj ničesar o tem, da je bila slovenska partizanska vojska skupaj z jugoslovanskim odporniškimi gibanjem pod vodstvom Josipa Broza Tita del zmagovite antihitlerjevske koalicije. Bili smo torej na strani zmagovalcev vojne in tega se res ne bi smeli sramovati. Še manj pa na to dokazano zgodovinsko dejstvo pozabiti. Dr. Božo Repe to jasno zapiše in pove brez dlake na jeziku. Škoda, da knjiga nima vsaj krajših povzetkov v nemškem in angleškem jeziku. Verjamem, da jih bo druga izdaja že imela.

Marjan Toš

SAŠO RADOVANOVIČ, SENKA DREU: *MARIBOR POD TOČO BOMB – TABORIŠČE SMRTI.*

Založba Roman, Miklavž na Dravskem polju 2015, 121 str.

Iz zgornjega naslova je razvidno, da knjiga obravnava dva tematska sklopa. Prvi je posvečen bombardiranju Maribora v letih 1944 in 1945, drugi pa ujetniškemu taborišču v Melju, ki je obstajalo vse do januarja 1943. Omenjena avtorja sta svoje delo objavila tudi že v obliki dveh feljtonov v *Sobotni prilogi* časnika *Večer*; in sicer od 4. aprila 2015 do 9. maja 2015 v šestih nadaljevanjih *Maribor pod točo bomb*, od 23. maja do 13. junija 2015 pa so se zvrstila štiri nadaljevanja *Taborišči za vojne ujetnike* v Mariboru. Glede na to, da gre za dve popolnoma ločeni obdobji v drugi svetovni vojni, je ustrezneje, da ju ovrednotimo vsako posebej.

Maribor pod točo bomb

Besedilu, zapisanem na prvih dveh uvodnih straneh, po katerem *se vse do danes ni še nihče doslej priklonil kolateralnim žrtvam vojne – civilistom ..., brezimnim, nedolžnim žrtvam brezobzirnega bombardiranja* obeh vojskujočih se strani, je treba oporekati. Že Pablo Picasso je s svojo umetnino *Guernica* postavil trajen pomnik grozotam bombardiranja; v Rotterdamu stoji spomenik, ki, kot da bi bil v njem zajet krik trpečega, opozarja na divjaško bombardiranje; ruševine katedrale v Coventryju, med katere so postavili spominsko ploščad s klopami; lupina zvonika, ki kot opominjajoči prst štrli

v nebo nad Berlinom, in – predvsem gola jeklena kupola stavbe v *Spominskem parku* v Hirošimi, ki so jo leta 1996 uvrstili v popisni register svetovne kulturne dediščine Unesca kot spomenik žrtvam atomske vojne. In še 29 spominskih plošč z imeni 646 identificiranih žrtev ter s podatki o 1361 neidentificiranih žrtvah, ubitih pri bombardiranju Beograda aprila 1941 na *Spominskem pokopališču*, predelu beograjskega *Novega pokopališča*. Seveda naštetih primeri niso vsi, s katerimi bi lahko nasprotovali navedbam v uvodnem delu.

Iz uvodnega dela bi se dalo še razbrati, kot da bo šele s to knjigo *napočil trenutek, da žrtve bombardiranj v drugi svetovni vojni dobijo imena, priimke ter spomenike, ob katerih se jim bodo priklonili ne le svojci ...*, vendar bralec lahko dobi vtis, da so prav te žrtve v omenjeni knjigi obravnavane v manjši meri, posredno.

Osrednji del knjige, ki opisuje bombardiranje Maribora, temelji na poročilih zavezniškega, v glavnem ameriškega vojnega letalstva in na poročilih nemških oblasti ter sistema nemške protiletalske obrambe. Poročila si sledijo za nek določen dan bombardiranja mesta, in sicer v letih 1944 in 1945 v zaporedju dvojic. Na vrhu najprej ameriško (britansko), nato sledi nemško poročilo. Pri tem ni mogoče prezreti zanimivosti v pričevanjih zavezniških članov bombniških posadk in tudi ne članov posadk nemških protiletalskih topov velikega kalibra, 88 mm in 105 mm. Morda predstavlja večjo zanimivost poročilo protiletalskega topničarja o tem, da so v zavezniških velikih štirimotornih bombnikih natančno vedeli,

kje v okolici Maribora so nameščeni najtežji nemški protiletalski topovi, zato so se jim zato lahko spretno izogibali. Tudi pripovedi o vedenju okoliškega slovenskega prebivalstva so zanimive: iščočim trdo kuhana jajca na velikonočni ponedeljek leta 1944 so domačini nemškim protiletalskim topničarjem iz baterije pri Zrkovcih velikodušno postregli z domačim kruhom, šunko in sirom ter z izbranim vinom, šele nato so dobili jajca, ne da bi jim bilo treba za vse to kaj plačati. Ali: kmet, najverjetneje julija 1944, je dovolil nemškima protiletalskima topničarjema, da sta nabrala zase in za tovariše toliko jabolk, kolikor sta si jih lahko zatlačila za srajco. Ta pričevanja so zanimiva, ker se da iz njih razbrati, da je po eni strani v Mariboru in okolici brezhibno delovala obveščevalna dejavnost prebivalstva, po drugi pa, da je (prav to?) prebivalstvo drugače obravnavalo nemške protiletalske topničarje, kot bi jih sicer.

Sicer pa bi v tem delu težko našli novost, vezano neposredno na trpljenje mariborskega prebivalstva. Bralec že od začetka pričakuje, da bo izvedel več, saj je bilo v uvodu tako nakazano. Avtorja sta uporabila poročila, kot so tista o preletih zavezniških letal in o oceni škode, ki sta jih Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze (Bundesführung des steirischen Heimatbundes) in Poveljstvo Zaščitne policije (Kommando der Schutzpolizei) pošiljala iz Maribora in okolice v Gradec (danes v *Deželnem Štajerskem arhivu*). Njihove izvirnike je najti v arhivu *Muzeja narodne osvoboditve Maribor (MNOM) (fond Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze, Bombni napadi, škatla 11)*. Ni pa v

knjigi zaslediti neposrednih pričevanj še živečih ljudi, kot je zapis pripovedovanja gospe Vlaste Rojnik (1937–) o groteskno razsutih gumbih po vsem Glavnem trgu, ko je ameriška bomba zadela trgovino z galanterijo *Büdefeld*. To je bilo že večkrat natisnjeno, prvič pa predstavljeno na razstavi *Muzej spominov* leta 2011 v MNOM, odprti 9. 11. 2011, trajajoči v jesen 2012. Njen spomin je moč prebrati tudi na spletu portala MNOM z istim naslovom. O razmesarjenih truplih sokrajanov, žrtvah zavezniškega bombardiranja 7. januarja leta 1944 je za časnik *Večer v Pismih bralcev* (2. april 2012, str. 26) napisal Ivan Štuhec iz Ljubljane sestavek z naslovom *Špomini na bombni napad na Maribor*. Še najbolj neposredno v doslej objavljenih knjigah se približa trpljenju mariborskega prebivalstva Milica Ostrovska v poglavju *Bombniki, bombniki* (str. 143–146) v tretji knjigi *Kljub vsemu odpor* (Maribor: Založba Obzorja, 1981) z opisom vzdušja v zaklonišču pod Piramido. Kot vir pričevanj so še vedno na voljo posamezniki, rojeni v začetku tridesetih let, veliko pa je tudi potomcev že preminulih, ki so voljni posredovati spomine po pripovedovanju svojcev.

Podatki o posameznih bombnih napadih, kot so število in tip letal, bomb, njihova teža, število mrtvih in ranjenih, število popolnoma uničenih, srednje težko poškodovanih in lažje poškodovanih hiš ter imena tovarn ali ustanov v posameznih zgradbah, ki jih avtorja navajata, niso novosti, ki bi jih prinašalo njuno delo. V glavnem so ti podatki iz omenjene knjige bili že predstavljeni in sistematsko obdelani predvsem v delih dr. Marjana Žnidariča: *Bombni napadi na Mari-*

bor in druge kraje slovenske Štajerske, Borec, 1976, št. 6–7, 8–9 in 10, *Smrt je kosila tudi iz zraka*, v 46 nadaljevanjih feljtona v časniku *Večer* od 10. 10. do 8. 12. 1994, in v dvojezičnem slovensko-angleškem razstavnem katalogu: *Cilj Maribor – ob 60-letnici bombnih napadov na Maribor* (Maribor, Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2004).

Omenjena knjiga z dvojnim naslovom je sicer prva doslej objavljena monografija o bombardiranju Maribora in o vojnih ujetnikih v njem, vendar ji kljub določenim zanimivostim tako v besedilu kot v slikovnem gradivu precej manjka do ugleda resnejše, celovitejše publikacije. Besedila za bombardiranje Maribora je kljub obilici arhivskih podatkov vendarle premalo, slikovnega gradiva pa preveč. Tako je na straneh 64 in 65 pod fotografijo in pripadajočim datumom (15. in 19. februar 1944) zapisana samo ena poved, ki poroča o bombardiranju, medtem ko je spodnja polovica strani prazna.

Slikovno gradivo s prikazi letal je izbrano, kot da koketira z mlajšimi in s poznavalci ali ljubitelji razvoja in zgodovine letalstva, zlasti tistega iz druge svetovne vojne. Fotografije določenih letal se v knjigi po nepotrebnem ponavljajo. Tako je bombnik B – 24 (*Liberator* – osvoboditelj) iste izvedenke, vendar z oznakami različnih eskadrilj fotografiran na straneh 65, 67 in 69, vsakokrat od zgoraj in v stranskem pogledu, ne da bi bilo natisnjeno, ali je to letalo res preletavalo naše kraje ali ne. Podobno velja tudi za fotografije bombnika B – 17 (*Flying Fortress* – leteča trdnjava) v obeh njegovih izvedenkah, E in G. Vsekakor je v knjigi preveč sicer reprezentativnih, celo barvnih fotografij obeh bomb-

nikov. Bralca, ki se dodobra pozna na zgodovino zračnega bojevanja v Evropi, zelo motijo nepopolne legende pod fotografijami. Naveden je najpogostejše le osnovni tip letala, ni pa podatka, iz katerega arhiva je posredovana fotografija, za katero bojišče gre in kdaj je bila posneta. Marsikateri bralec lahko kaj hitro ugotovi, da letalo na fotografiji ne sodi med tiste, ki so pripadali 15. zračni armadi, katere letala so vzletala z italijanskega ozemlja, zlasti iz okolice Foggie proti Avstriji in Nemčiji ter posledično letela nad našimi kraji, ampak da gre za letala 8. zračne armade, ki so vzletala v Veliki Britaniji. Tako je na str. 28 prikazan legendarni B 17 – F z vzdevkom *Memphis Belle* (lepotica iz Memphisa) s celotno posadko. Na strani 35 so prikazana letala B – 24 (*Liberator* – osvoboditelj), ki bombardirajo rafinerijo v romunskem Ploestiju. Fotografija je sicer ena najbolj znanih iz druge svetovne vojne, vendar nima povezave z dogajanjem v naših krajih. Omenjeni dve fotografiji nista edina primera, ki kažeta spektakularne sestrelitve ameriških bombnikov ali njihove zasilne pristanke – lahko – kjer koli po Evropi. V knjigi pa ni zaslediti ostankov ameriškega štirimotornega bombnika B – 24 (*Liberator* – osvoboditelj), ki je strmoglavil za betnavskim ribnikom 14. 10. 1944 (glej razstavní katalog *Cilj ...*, str. 15).

Podnapisi k fotografijam razkrivajo pomanjkljivo poznavanje tipologije in zgodovine ameriškega letalstva. Tako se letalo, ki so ga naši ljudje imenovali *dvotrupec*, v besedilu in na fotografijah pojavlja le z osnovno službeno oznako P – 38, ni pa, razen na začetku, zapisano njegovo uradno ime *Light-*

ning (blisk), medtem ko so vsa druga dosledno poimenovana z uradno številčno oznako in z imenom, recimo, lovec P – 51 *Mustang*. Dve letali na fotografijah na straneh 29 in 33 imata na svojih smernih krmilih (vertikalni del repa) naslikane izmenično si sledeče temnejše (dejansko rdeče) in bele pasove, kar je bila oznaka, značilna izključno za pacifiško bojišče. Veljala je samo v predvojnem času in v začetku vojne še tja v leto 1942, v knjigi pa sta postavljeni zanj letnici 1944 in 1945. Tovrstnih pomanjkljivosti bi naštelí lahko še več.

Tudi spregra med nemškim radarjem in optičnimi napravami za namerjanje topov na zavezniške, predvsem ameriške bombnike, kot je opisana v knjigi, je več kot vprašljiva. Bolj verjetno je, da so Nemci, zlasti izven svojega matičnega območja, uporabljali za ugotavljanje smeri, hitrosti in višine prihajajočih letal namesto radarja akustične prisluškovalne naprave (Horchgerät, glej: Ivan Štuhec, *Spomini na ...*, Večer, 2. april 2012, str. 26).

Avtorjema pa ne gre zameriti, da sta tovarno za potrebe nemškega vojnega letalstva na Teznem, predhodnico Tama, poimenovala nekajkrat kot *tovarno letalskih delov*, sicer pa kot *tovarno letalskih motorjev* (uradni naziv *Flugmotorenwerke Ostmark*, ki je bila podružnica VDM – *Vereignite deutsche Motoren, Luftfahrt Werke Steriemark, GmbH*, kot navajata avtorja na strani 21), kar so počenjali tudi avtorji pred njima. Dejansko pa je tovarna na Teznem izdelovala zapletene zobniške mehanizme, ki so omogočali zasuk vsakega kraka letalskega propelerja v najugodnejšo lego (naklonski kot) pri danem režimu letanja, kot so vzlet/

pristanek, maksimalna in ekonomska hitrost. Ker gre za enega bistvenih sistemov za pravilno delovanje letala, ni čudno, da je bila tolikokrat cilj pretežno ameriških štirimotornih bombnikov.

V celoti gledano, se je knjiga oddaljila od tega, kar je nakazovala na začetku. Če bi umaknili prebogati izbor fotografij letal istega tipa in izpolnili praznine na straneh s posnetki nemških dokumentov, npr. poročil o preletih letal, poročil flaka (*Flakmeldungen*), formularjev s popisom o škodi v vojni iz zraka (*Luftkriegschademeldungen*), opisa protokola za pogrebno svečanost za žrtve bombardiranja 7. januarja 1944, izpiskov iz Mrliške knjige, prenosa preglednice s kronologijo bombnih napadov in številom žrtev (glej razstavni katalog M. Žnidarič *Cilj Maribor*, Muzej narodne osvoboditve Maribor, Maribor 2004, str. 20), če bi dopolnili poročanje iz časnikov *Marburger Zeitung* ter *Stajerski gospodar* z zapisi navedenih domačih avtorjev, ki so nastali na osnovi raziskav obstoječega gradiva, in če bi vstavili še kakšno neposredno pričevanje, bi lahko vendarle ustvarili knjigo večje zgodovinopisne vrednosti.

Taborišče smrti

Z navedbo, zapisano že uvodoma (stran 3): »*Sedemdeset let po koncu druge svetovne vojne je skoraj nemogoče natančno ugotoviti, kaj se je takrat dogajalo v Mariboru, še posebej v zvezi z ujetniškim taboriščem, ki je bilo dolga leta (namerno ali ne) potisnjeno v pozabo*«, se ni mogoče strinjati, vsaj v celoti ne. Glede na to, da je bilo ta-

borišče v Melju, kar zadeva sovjetske ujetnike, uničevalno in je delovalo razmeroma kratek čas le v prvi polovici vojnega obdobja, je težko pričakovati, da bi se nabralo dovolj gradiva za obširnejše historiografske raziskave.

Osrednji del knjige je v bistvu razdeljen na dva dela: na ravnanje z zavezniškimi vojnimi ujetniki, predvsem tistimi iz današnjega Commonwealtha (Velike Britanije, Kanade, Avstralije in Nove Zelandije); v nadaljnjem besedilu pa na ravnanje z britanskimi in sovjetskimi ujetniki. Oboji so bili strogo ločeni v kompleksih, ki sta sodila pod ujetniško taborišče Stalag XVIII D na severnovzhodnem predelu Maribora v njegovi industrijski četrti Melje. Pri britanskih vojnih ujetnikih je mogoče najti zanimivosti, ki sicer nasprotujejo ustaljenim predstavam o njihovem domala lagodnem življenju v vojnem ujetništvu. Pričevanja angleških vojnih ujetnikov izpričujejo, da so bili britanski vojni ujetniki na pohodu do živinskih vagonov izpostavljeni kmalu po zajetju izrednim fizičnim naporom in pomanjkanju hrane ter vode. Pri tem izčrpanju, ki naj bi zlomilo njihovo voljo za pobeg, sta od fizičnih naporov, ne od pomanjkanja hrane in vode, umrla dva nemška stražarja (str. 90). Pri prevozu v živinskih vagonih do Maribora so bili – lačni in žejni – natlačeni *kot sardine* (str. 91). In vendar so ti prevozi nudili v primerjavi s prevozi sovjetskih vojnih ujetnikov, ki so v odprtih tovornih vagonih lahko le stali (str. 103), več možnosti za preživetje. Navedenih je še nekaj zanimivosti, od katerih so nekatere celo vedre: britanski ujetniki so se za krutost posameznih stražarjev znali

tudi maščevati. Ponudili so jim cigarete, nato pa so jih *prijavili nemškemu oficirju*, češ da so jim jih ukradli (str. 92). Še bolj domiseln je bil britanski ujetnik, ki je v *puškino cev divjaškega stražarja neopazno vtaknil marjetico* (str. 92). Spomin na življenje v ujetniškem taborišču v Mariboru je avstralski desetar izvezel v svojo vojaško odejo. Nanjo je med simbole na vsej svoji vojaški poti med drugo svetovno vojno izvezel *motiv frančiškanske cerkve z okoliškimi stavbami* (str. 98).

Medtem ko se zgodba o britanskih vojnih ujetnikih vendarle izteče v skladu z zakoreninjenimi predstavami o življenju angloameriških vojnih ujetnikov v nemških taboriščih med drugo svetovno vojno, kljub temu da je v meljskem taborišču *izbruhnil v začetku leta 1942 med njimi celo tifus* (str. 94), se zapis o sovjetskih vojnih ujetnikih le še stopnjuje v svoji grozljivosti.

Ti so bili že ob prihodu na mariborsko železniško postajo tako shujšani, da so jih Nemci razkazovali *iz propagandnih namenov*, češ da so tako oslabei *zaradi pomanjkanja hrane v Sovjetski zvezi* (str. 106). Smrtnost se je povečevala tudi zaradi obupnih higienskih razmer. Ko je med sovjetskimi vojnimi ujetniki izbruhnila epidemija tifusa, so morali iz »zdravstvenih razlogov« *v hudi zimi 1941/42 napol goli teči po Einspielerjevi, Erjavčevi in Wilsonovi cesti v Melju* (str. 109). Visoko smrtnost med njimi so Nemci opravičevali s sprevrženimi izjavami, da *so bili ti ljudje v Sovjetski zvezi izjemno podhranjeni, mnogo boljša prehrana v taborišču pa da je povzročila, da so začeli množično obolevati in umirati* (str. 110).

Kljub temu da je tudi pod tem naslovom vse preveč fotografskega gradiva, ki se neposredno ne navezuje na ujetniško taborišče Stalag XVIII D v Melju, kar velja predvsem za fotografije sovjetskih vojakov v trenutku zajetja z raznih front poleti 1941, bi lahko zaključili, da je besedilo pod naslovom *Taborišče smrti*, sicer za polovico krajše od besedila *Maribor pod točo bomb*, avtorsko morda vendarle bolj zrelo od tistega, ki zadeva bombardiranje Maribora. Vendar bi to veljalo le, če ne bi bilo zadnjega poglavja *Mariborčani niso niti skušali pomagati*, točneje, če ne bi bilo njegovega tretjega, zadnjega odstavka (str. 113–114), ki predstavlja dopolnitev že omenjene trditve, zapišane v uvodu.

Prva poved (str. 113) tega odstavka: »Povojne oblasti so vsa medvojna grobišča na Pobrežju (poleg grobov nemških vojakov tudi 202 skupinska grobova sovjetskih vojnih ujetnikov) *dobesedno izbrisale, saj od njih ni ostalo popolnoma nič ...*« ne bi smela biti tako ostro postavljena. Res je, da so *povojne oblasti* odstranile *medvojna grobišča*. Vzrok za njihovo odstranitev ni bil v prikrivanju resnice, ampak v tem, da je skozi prvotna gradbišča tekla trasa hitre ceste, ki so jo gradili v letih 1980–1985. Med njeno izgradnjo so kosti umrlih prekopali, jih prenesli in pokopali na zemljišče, na katerem so uredili zelenico v skrajnem jugozahodnem predelu pobreškega pokopališča. Na zelenici, ki predstavlja nekakšen spominski park, so postavili kamnit ruski pravoslavni križ (fotografija na strani 115), pod katerim je plošča z napisom »V spomin 1819 sovjetskim ujetnikom, umrlim v Mariboru od glada in epidemij v zimi

1941–1942«. Na levi strani krožnega podstavka iz granitnih kock, na katerem stoji križ, je nalepljena ploščica z napisom »Mesto Maribor 1982«. Diagonalno od tega križa stoji osem kamenih plošč, monolitov (prve štiri prikazuje fotografija na strani 114), na njih so imena in priimki večine od tistih 1819 sovjetskih vojakov, ki so bili vpisani v pokopne sezname, in število 693 za tiste, ki so jih na teh seznamih zavedli le številčno.

Zadnja poved v zadnjem odstavku (str. 114) poglavja pod naslovom *Mariborčani niso niti skušali pomagati* (str. 113): »... Edina logična razlaga za tako dosleden izbris dokazov o teh grobiščih je želja po prikritju sramote, ki so si jo nakopali Mariborčani, ko so v tragičnih mesecih od jeseni 1941 do spomladi 1942 v celoti ignorirali dogajanje v Melju, saj niso ubogim sovjetskim vojnim ujetnikom niti poskušali pomagati.« Resnica o pomoči sovjetskim ujetnikom je drugačna, povsem drugačna. O (milo rečeno) brezbriznosti večine avstrijskega in nemškega življa ter domačih nemškutarjev je moč govoriti, ne smemo pa prezreti pomoči, ki so jo prebivalci Melja, predvsem tisti, ki so živeli taborišču najbliže, to je na Einspielerjevi ulici, in tisti v njeni neposredni bližini, na Krempljevi, Trdinovi, Wilsonovi, Erjavčevi in Prisojni nudili sovjetskim ujetnikom, tvegajoč pri tem svojo svobodo, če že ne tudi svojega življenja. Sovjetskim ujetnikom so namreč preko ograje z bodečo žico, kjer so bili seveda nemški stražarji z napolnjenimi puškami z nasaženimi bajoneti, metali koščke kruha. Tudi o tem je na voljo gradivo v arhivu MNOM, zajeto v mapi 208/a, z naslovom *Sovjetski vojni ujetniki v Maribo-*

*ru – Rdečearmejci. Izjavi: Anica Kerle, Marija Breže. Konkreten zapis o oblikah pomoči je podan tudi v poglavju *Sovjetski vojni ujetniki – zapisani smrti* (str. 237–238) v prvi knjigi Milice Ostrovske *Kljub vsemu odpor* (Maribor: Založba Obzorja, 1981). Povzetke iz omenjenega gradiva so uporabili tudi pri izdelavi dvojezičnega kataloga v slovenščini in ruščini za enodnevno razstavo in predstavitev projekta z naslovom *Muzej nacističnega taborišča za sovjetske vojne ujetnike*, Maribor, 8. 7. 2014. Mag. Borivoj Breže je od meseca junija 2015 dalje zbral še nekaj pričevanj, tako da se je število tistih, ki so pomagali sovjetskim vojnim ujetnikom, približalo desetim. Trije izmed njih so neposredni pričevalci, rojeni na začetku tridesetih let, drugi so generacija sinov, hčera in vnukov, vsi danes že krepko v šestdesetih letih.*

Omeniti velja tudi izkazovanje pietetete do umrlih. Tako je medvojni direktor pobreškega pokopališča dosegel, da so lahko pokopavali umrle sovjetske ujetnike v vzporednih jarkih, ne da bi jih metali v bližnjo gramoznico, kot so to hoteli Nemci. Sezname umrlih je po koncu vojne predal pravoslavnemu duhovniku slovenskega rodu, predlagal pa je tudi ustanovitev delovnega odbora za ureditev njihovih grobov. Že po drugi svetovni vojni so namreč v zgodnji pomladi 1946 vojaki Jugoslovanske ljudske armade, meščani in predvsem mladina, zgledno uredili pokopališče sovjetskih ujetnikov, ki je spominjalo na vojaškega. S fotografije št. 3201, ki jo hrani *Pokrajinski arhiv Maribor* (PAM) v svoji *Zbirki fotografij in razglednic*, je razvidno, da je šlo za sistem med seboj vzporednih travnih pasov,

nekakšnih nizkih gomil, med katerimi so vodile stezice z nasutim belim peskom. Na njih so stale lesene tablice na količkih s peterokrako zvezdo na vrhu. Na vsaki tablici je bilo zapisano število sovjetskih ujetnikov, pokopanih v določeno grobno jamo/enoto. Spominske svečanosti ob odprtju tega dela pobreškega pokopališča se je 14. aprila 1946 po pisanju časopisa *Marihorskega okrožja* (19. 4. 1946, letnik 2, št. 33, str. 1) na Pobrežju udeležilo okrog 15 000 ljudi. Da se je ob tej komemorativni svečanosti zbrala resnično velika množica ljudi, dokazujejo fotografije iz *Zbirke ... PAM*, recimo št. 3199. Na ta del pokopališča so oblasti še tudi po letu 1948 polagale vence. Sicer pa: v arhivu MNOM hranijo fasc. 208 z naslovom *Sovjetski vojni ujetniki – prekopi*, v kateri je gradivo o pokopih sovjetskih vojnih ujetnikov med vojno in ureditvi tega dela pobreškega pokopališča neposredno po njej. Razbrati je mogoče, da je bilo pokopnih vrst s travnatimi površinami 17, v njih pa sta bili 202 grobni enoti.

Na osnovi tega gradiva fasc. 208 in fasc. 208/a sta nastala tudi besedilo omenjenega dvojezičnega razstavnega kataloga in polemični prispevek mag. Borivoja Brežeta glede na zadnje, četrto nadaljevanje feljtona omenjenih avtorjev, objavljen v *Pismih bralcev* časnika *Večer* 11. 7. 2015, str. 24, z naslovom *Taborišči za vojne ujetnike v Mariboru (4. del) (2)*.

Ob tem je treba še upoštevati sočutje ljudi, predvsem tistih s Pobrežja, ki so še dolga leta, po pričevanju še v sedemdesetih, v dnevih pred 1. novembrom dajali svojim otrokom svečke in rože, da so jih odnesli na grobove umrlih sovjetskih ujetnikov.

Če povzamemo: krajani Melja so aktivno sodelovali pri pomoči nesrečnikom, izpostavljajoč se nevarnosti, ki so se je dobro zavedali. Veliko Mariborčanov pa je čutilo pristno sočutje do sovjetskih ujetnikov in se zgražalo nad početjem večine nemških stražarjev. To pa je v popolnem nasprotju z navedbami v feljtonu iz *Večerove Sobotne priloge* in navedbami v knjigi sami.

Borivoj Breže

MEDNARODNO ZNANSTVENO SREČANJE VSAKO LETO ENO IME: MARKO ROSNER
Ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta Šoa – Spominjajmo se 2015

V organizaciji Centra judovske kulturne dediščine (CJKD) Sinagoga Maribor in v sodelovanju z Univerzitetno knjižnico Maribor je bilo 27. januarja 2015 v Glazerjevi dvorani Univerzitetne knjižnice mednarodno znanstveno srečanje *Vsako leto eno ime: Marko Rosner*, in to v okviru že uveljavljenega projekta *Šoa – Spominjajmo se*. Z referati so nastopili raziskovalci judovske zgodovine s poudarkom na raziskovanju usod posameznikov, ki so bile doslej v glavnem javnosti neznane in tudi zgodovinopisno neobdelane. Tokratno srečanje, ki ga je podprlo Ministrstvo za zunanje zadeve republike Slovenije, je bilo posvečeno mariborskemu Judu in gospodarstveniku Marku Rosnerju.

Referat z naslovom »... da se ne bomo nikoli več skupaj videli v Ma-

riboru: Družina Rosner med drugo svetovno vojno, je pripravil **Boris Hajdinjak**. Povedal je, da je ta znana judovska družina, ki ima nemalo zaslug za razvoj tekstilne industrije v Mariboru med obema svetovnima vojnama v minulem stoletju, zapustila Maribor že 27. marca 1941. Najprej so se Rosnerjevi zatekli v Beograd, ki pa so ga zapustili na dan nemškega napada na Jugoslavijo, tj. 6. aprila 1941. Njihova pot v Grčijo se je končala že v Veliki Plani pri Smederevski Palanki in po krajšem bivanju v Smederevu so dočakali prvo srečanje z nemškim okupatorjem v Nišu. V tem mestu so Rosnerjevi živeli do oktobra 1941. Ker je odporiško gibanje imelo takrat precejšnje uspehe, so ga Nemci poskušali zatreti z množičnim streljanjem talcev. Med prvimi tovrstnimi žrtvami so bili prav Judje in tako se je med talci znašel tudi Karlo Rosner. A imel je srečo in ga niso ustrelili. Vrnil se je k družini, ki se je nato s pomočjo podkupljenega nemškega uradnika prebila v Novi Sad, takrat še na ozemlju Madžarske. Iz Novega Sada je družina Rosner s ponarejenimi dokumenti prišla v Budimpešto, kjer so se skrivali do začetka leta 1943. Po razpletu okoliščin se je Rosnerjeva družina znašla v Palestini oziroma po letu 1948 v Izraelu, kjer sta Marko in žena, Šarlota Rosner, tudi ostala. Marka Rosnerja je povojna komunistična oblast avgusta 1945 v Mariboru na vojaškem sodišču obsodila na 15-letno zaporno kazen, odvzem državljanskih pravic in zaplembo premoženja. Pritožil se je in tudi skušal doseči obnovo sodnega procesa, ki pa ga ni bilo. Zato Marko Rosner nikoli več ni obiskal Maribora in je leta 1969 umrl v Haifi.

O še enem znanem mariborskem judovskem podjetniku, Franzu Mautnerju, je na srečanju spregovoril **Roman Mirnik**. Franz Mautner je bil češki Jud in je poslovno sodeloval tudi s partnerji v Mariboru. Leta 1930 so Mautner in njegovi partnerji – bratje Deutsch kupili Mariborsko tekstilno tvornico. Mautner je postal njen 40-odstotni lastnik. Poleg te tovarne so kupili še Tekstilno tkalnico v Varaždinu. V začetku leta 1931 se je družina Mautner priselila v Maribor, kjer je živela do leta 1941. Tik pred vojno je Mautner – tako kot bratje Deutsch – pobegnil v ZDA. Tudi Mautner je bil avgusta 1945 obsojen na vojaškem sodišču v Mariboru na zaplembo celotnega premoženja in na kazen petnajst let prisilnega dela. Po vojni je Mautnerjeva družina dobila ameriško državljanstvo. Franz Mautner je umrl v Los Angelesu leta 1979.

O slovenskih pravičnikih med narodi, ki so med vojno pomagali in reševali Jude, je predaval **dr. Marjan Toš**. To so bili čisto navadni, mali ljudje, ki so poskušali narediti vse, da bi rešili vsaj nekaj judovskih življenj, zlasti otrok in mladine. Med njimi pa se je našlo tudi več diplomatov, kot na primer švicarski diplomat Carl Lutz, ki je na Madžarskem ustanovil legendarno *Stekleno hišo* in v njej skrival Jude pred uničenjem. Tisočem Judov je pomagal organizirati pobege in jih rešil gotove smrti. Herojska je tudi zgodba švedskega diplomata Raoula Wallenberga prav tako na Madžarskem, ki je rešil na tisoče Judov in bil za plemenitost »nagrajen« tako, da je izginil po sovjetski osvoboditvi Budimpešte. In še se najdejo podobne zgodbe. Slovenski pravičniki so pisali drobnejše, a zato

nič manj plemenite zgodbe in reševali Jude tam, kjer se je to dalo. Večina jih je delovala na območju nekdanje Jugoslavije, nekaj pa tudi v okupirani Sloveniji. Na primer, mariborski obmejni policijski komisar Uroš Žun. Ali pa štajerski duhovnik Andrej Tumpej v Beogradu in primorska Slovenka Zora Pičulin v Makedoniji. In diplomat Franjo Punčuh v Varšavi na Poljskem. Šele zdaj počasi spoznavamo njihova dejanja, ki so vredna vsega spoštovanja in trajnega spomina. In na svetlo prihajajo tudi najnovejša odkritja iz Prekmurja, kjer bi si nekaj ljudi zaslužilo naziv pravičnika med narodi. To so Aleksander Žilavec, Franc in Jožef Fartelj. Ta imena je potrdila tudi še živa priča iz taborišča smrti Erika Fürst iz Murske Sobotne, ki je preživela Auschwitz. Predlog za priznanje je že romal v Yad Vashem, kjer ga proučuje tudi ena največjih poznavalk holokavsta na območju nekdanje Jugoslavije Miriam Steiner Aviezer. V Prekmurju se omenja tudi ime Jurija Kontlerja, katerega dejanja v dobro Judov pa bo treba še podrobneje raziskati. Na zidu časti v vrtu pravičnikov v Yad Vashemu so vklesana imena slovenskih pravičnikov med narodi: Uroš Žun, Ivan Breskvar, Ivan in Ljubica Župančič, Zora Pičulin, Andrej Tumpej in Franjo Punčuh (njega na svojih seznamih vodijo tudi v Srbiji, podobno, kot je Slovenka Zora Pičulin tudi na seznamu pravičnikov Makedonije, ker je med drugo svetovno vojno reševala judovske otroke v Skopju). Med naše pravičnike lahko štejemo še Olgo Neuman Rajšek in Martino Marković Levec, ki sta uvrščeni na seznam hrvaških oziroma srbskih pravičnikov med narodi. A to ne spremeni pleme-

nitosti dejanj naših pravičnikov, med katerimi bo kmalu tudi diplomat Ciril Kotnik, ki je reševal Jude v Rimu in primorski učitelj iz Solkana Andrej Vendramin, ki je pomagal Judom v Nonantoli pri Modeni. O kristjanih in preganjanju Judov ter o zvestobi, sovraštvu in odporu proti nacional-socializmu in fašizmu v Sloveniji in na Hrvaškem je spregovorila **dr. Anna Maria Gruenfelder**. Zelo podrobno je predstavila stališča Katoliške cerkve na Hrvaškem (še posebej v času Neodvisne države hrvaške, NDH) v kontekstu ravnanja nadškofa Alojzija Stepinca. Delovanje slovenskih škofov dr. Gregorija Rožmana v Ljubljani in mariborskega škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča je bilo v tej smeri doslej slabo raziskano. Nacistični genocid nad Judi je škofom sicer predstavljal problem, a obstoja slovenskih škofov ni ogrožal. V posebno težkem položaju je bil škof Tomažič v Mariboru. Nemški okupacijski režim na Štajerskem je z vso silo hotel germanizirati to več kot tisoč let staro nemško deželo in iztrgati oziroma iztrebiti vse moteče negermanske dejavnike. Škof Tomažič je bil za naciste glavni predstavnik »nezaželenega« slovenskega elementa. Moral se je soočiti tudi z izgoni zavednih duhovnikov in prepovedjo cerkvenih opravil v slovenskem jeziku. Vzrok za to, da cerkvena oblast na Štajerskem Judom ni pomagala v smislu duhovniške zaobljube, je mogoče najti v brutalnih napadih Nemcev na Slovence in njihovo Katoliško cerkev. Učinkovitosti Nemcev pri iztrebljanju slovenskega in katoliškega življa na Štajerskem ne smemo podcenjevati. Pri tem je treba upoštevati tudi dejanske možnosti vpliva na politiko,

ki so bile na voljo papežu. V izjemno zanimivem referatu je izpostavila številne primerjave in opozorila, da je med verskimi smisli in pravo vojno izkušnjo nastal opazen razkorak. Glede na dokaze lahko ugotovimo, da je brutalnost vojne v veliki meri uničila prepričevalno moč krščanskih interpretacij in da se je pojavil »val duševne sekularizacije«. Motivacija za boj na tuji in domači fronti se je vedno bolj omejevala na eno samo spodbudo: na obrambo pred boljševizmom.

Mag. Renato Podbersič je na srečanju predstavil goriško Judovsko skupnost med prvo svetovno vojno. Ta vojaški spopad 1914–1918 je globoko zarezal med goriške Jude in njihovo skupnost. Razdejanje in slabe gospodarske razmere po vojni ter odrezanost Goriške od srednje Evrope, od koder so goriški Judje črpali moč in prirastek, so povzročili upadanje števila Judov v mestu. Na Goriškem so bili Judje tretja pomembnejša verska skupnost v deželi. V nekdanjem getu blizu cerkve sv. Ivana so si že leta 1756 sezidali sinagogo. Leta 1915 je bilo v vsej deželi okrog 250 Judov, velika večina jih je prebivala v glavnem mestu avstrijske dežele Goriško-Gradiške. Za duhovno oskrbo je od leta 1911 skrbel rabin Herman Friedenthal, po rodu iz Galicije. Zaradi soške fronte se je goriški rabin že junija 1915 umaknil na Ogrsko, kjer je ostal do leta 1919. Ko so italijanske enote vkorakale v Gorico avgusta 1916 med šesto soško ofenzivo, jih je v mestu pričakalo le še 28 Judov. Sinagoga v Gorici je delila usodo porušenega mesta. Ponovno so jo odprli leta 1920. Danes goriške judovske skupnosti ni več. Trpela je v času holokavsta med drugo svetov-

no vojno, dokončno pa je prenehala obstajati leta 1969. Zadnja referentka na srečanju je bila **dr. Vera Klopčič**, ki je spregovorila o marginalizaciji in kriminalizaciji Romov v preteklosti in sedanosti. Z njenim referatom je organizator vnovič poskrbel za navzočnost te tematike na znanstvenem srečanju, kar ni nepomembno, saj je romski holokavst še vedno docela neraziskan in slabo predstavljen v javnosti. Letos je bila romska tematika na programu že četrtrič in kot je poudarila dr. Klopčičeva, posledice negativnega pristopa iz preteklih stoletij še vedno vplivajo na položaj Romov v Evropi in vodijo do razprostranjene diskriminacije pripadnikov romskih skupnosti v vsakdanjem življenju. To se zrcali v zavračanju, marginalizaciji in kriminalizaciji teh ljudi. Po mnenju mnogih avtorjev je ravno rasizem glavni razlog za razkorak med deklariranimi in uresničeni cilji na področju vključevanja Romov. Med drugo svetovno vojno se je tak pristop, ki temelji na stereotipih, sovraštvu in nestrpnosti, stopnjeval do načrtov nacističnega režima o popolnem uničenju Romov. V zadnjih desetletjih je bilo njihovo trpljenje med drugo svetovno vojno opredeljeno in priznано kot genocid ali »porrajmos« (v romskem jeziku). Toda ta genocid še ni bil v zadostni meri zajet v sodobnih družbenih in političnih razpravah, v kolektivnem spominu večinskih narodov pa je bil skoraj popolnoma prezrt.

Srečanje, ki je bilo v Glazerjevi dvorani Univerzitetne knjižnice Maribor izjemno dobro obiskano in ga je spremljalo veliko mladih poslušalcev, je naletelo na velik odmev v domači in tuji javnosti. Vsi referati so izšli v

slovenskih in angleških povzetkih v katalogu velikega formata, ki ga je uredila **Marjetka Bedrač**. Povzetki so dostopni tudi na spletni strani CJKD Sinagoga Maribor, integralna besedila vseh referentov pa bodo vključena v četrti zbornik *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst*, ki bo v založništvu CJKD Sinagoga Maribor izšel še letos.

Marjan Toš

JUDJE NA SLOVAŠKEM
V mariborski Sinagogi se je
med 4. junijem in 31. avgustom
predstavil Muzej judovske kulture
iz Bratislave

Center judovske kulturne dediščine Sinagoga (CJKD) Maribor že vrsto let uspešno sodeluje z različnimi tujimi sorodnimi ustanovami in judovskimi muzeji. Z njimi se med drugim povezujejo v želji, da bi javnosti ob predstavitev judovske dediščine in kulture na slovenskih tleh omogočili vpogled tudi v življenje judovskih skupnosti drugod po Evropi in svetu. V nekdanji mariborski sinagogi so že gostili muzejsko-dokumentarne razstave, na katerih so se obiskovalci seznanjali z zgodovino Judov na Dunaju, v Varaždinu, Koprivnici, na Reki in na Moravskem. S tokratno razstavo predstavljajo javnosti zgodovino in kulturo Judov na Slovaškem ter Muzej judovske kulture iz Bratislave, ki je osrednja ustanova za proučevanje in predstavljanje judovske duhovne in materialne kulture ter holokavsta na

Slovaškem. Razstava je nastala v sodelovanju z veleposlaništvom Republike Slovaške v Sloveniji in s Slovaškim narodnim muzejem – Muzejem judovske kulture iz Bratislave. Projekt so zasnovali in realizirali **Marjetka Bedrač**, **Jarmila Jakinova** in mag. **Michal Vanek**. Spremno besedilo za barvni katalog, ki spremlja razstavo, je napisala Marjetka Bedrač, prevajalka je bila Petra Ana Jakin in lektorica mag. Darja Gabrovšek Homšak. Fotografije za katalog je prispevala Viera Kamenicka, katalog pa je oblikovala Anja Premk.

Kot je v katalogu razstave zapisala Marjetka Bedrač, je bila »prisotnost Judov na Slovaškem zabeležena že v času velikomoravske države v 9. stoletju, zagotovo pa so Judje tam stalno prebivali vsaj od 11. stoletja naprej, ko je bilo ozemlje današnje Slovaške postopoma priključeno madžarskemu kraljestvu. Večina Judov se je ukvarjala s finančnimi posli in trgovino, nekateri so zasedali mesta tudi v javni upravi ali pa so se ukvarjali s kovanjem novcev. Od 13. stoletja dalje so bili Judje pod kraljevo zaščito in so plačevali davke v kraljevo zakladnico. V mestih so večinoma živeli v posebnih predelih, ločeno od kristjanov. Največje in najpomembnejše srednjeveške judovske skupnosti na Slovaškem so živele v Senici, Trnavi, Pezinoku, Trenčínu, Bratislavi in Nitri, upravnem in gospodarskem središču srednjeveške Slovaške. Judovska skupnost v Nitri ima še posebej dolgo zgodovino in je tudi ena najstarejših na Slovaškem. Verjetno največja judovska skupnost na območju tedanje madžarske kraljevine je v 14. stoletju živela v Bratislavi. To mesto je bilo vse-

skozi pomemben center judovskega življenja in ima ob Košicah še danes eno največjih delujočih judovskih skupnosti na Slovaškem. Z gospodarsko krizo v 15. stoletju, ki se je ob koncu stoletja še poglobila, sta naraščala verski ekstremizem in družbeni nemir. Že tako ali tako slabe razmere so se za Jude močno poslabšale zlasti po porazu Madžarov proti Turkom leta 1526, ko so bili Judje za nekaj časa izgnani iz številnih slovaških mest. Do konca 16. stoletja so stare slovaške judovske skupnosti postopoma ugasnile.«

Judje so se na Slovaškem v večjem številu začeli znova naseljevati od sredine 17. stoletja dalje in zlasti v 18. stoletju. Tedaj so se oblikovale skupnosti, ki so obstajale vse do holokavsta. Med obema svetovnjima vojnama je na Slovaškem delovalo na desetine judovskih osnovnih šol in nekaj srednjih, veliko judovskih otrok pa je kljub temu obiskovalo javne šole, zaradi česar so začeli mlajši Judje namesto nemščine in madžarščine kot materni jezik vse pogosteje uporabljati slovaščino. V drugi polovici tridesetih let 20. stoletja, ko so se ponovno razplamtela prizadevanja Slovakov za narodnostno avtonomijo, je zlasti slovaška ljudska stranka zavzela izrazito antisemitska stališča (antisemitizem se je na Slovaškem sicer postopoma razraščal vse od revolucionarne pomladi narodov naprej). Zaradi naraščajočega antisemitizma je v tistem času veliko predvsem mladih slovaških Judov emigriralo v Palestino. Zadeve so se še poslabšale po podpisu Münchenskega sporazuma jeseni 1938, ki je omogočil priključitev češkoslovaškega ozemlja, poseljenega s sudetskimi Nemci, tretjemu rajhu, in po prvi dunajski arbi-

traži, na osnovi katere je bil večji del južne Slovaške priključen Madžarski. Oblast je prevzela slovaška ljudska stranka, ki je pod vodstvom klerofašističnega voditelja Jozefa Tisa marca 1939 razglasila neodvisnost od Češke, prva Slovaška republika pa je tako postala pronacistično usmerjena samostojna država. Vlada je takoj uvedla protijudovske zakone, s katerimi so Jude skušali pregnati iz slovaške družbe in zapleniti njihovo premoženje. Še posebej intenzivno je preganjanje Judov postalo septembra 1941, ko je bil razglašen poseben judovski kodeks. Ta je Jude določal na rasni osnovi in med drugim zapovedal obvezno nošenje rumenega judovskega znaka. Prve deportacije Judov iz Slovaške so potekale med marcem in oktobrom 1942, nov val množičnih deportacij pa je sledil po zadužitvi oboroženega upora Slovakov, znanega kot slovaška narodna vstaja, med septembrom 1944 in marcem 1945. Judje, ki niso bili deportirani, so bili večinoma poslani na prisilno delo ali internirani v delovna taborišča Nováky, Vyhne in Sereď (slednjega so pozneje uporabljali kot zbirno koncentracijsko taborišče, od koder so Jude deportirali zlasti v Terezín). Nekateri Judje so se deportacijam izognili z begom na Madžarsko, a so tudi njih po nemški zasedbi Madžarske maja in junija 1944 deportirali v uničevalna taborišča. Slovaški Judje so se vključevali tudi v prve uporniške skupine, ki so bile na Slovaškem organizirane leta 1942, in se borili v partizanskih enotah. Okoli 70 000 slovaških Judov, to je približno tri četrtine predvojne slovaške judovske populacije, je postalo žrtev holokavsta.

»Po drugi svetovni vojni je judovsko prebivalstvo na Slovaškem štelu okoli 30 000 ljudi. Zaradi sprememb političnega sistema, antisemitskega razpoloženja in številnih ovir, s katerimi so se Judje soočali v povojni Češkoslovaški, so mnogi med njimi po letu 1948 emigrirali v Izrael in različne druge države. Aktivnosti slovaške judovske skupnosti so v petdesetih letih tako pojenjale, mnoge judovske ustanove pa so bile zaprte ali uničene. Judovsko življenje je na Slovaškem znova oživel šele po padcu komunističnega režima in ustanovitvi samostojne slovaške države leta 1993. Danes živi na Slovaškem približno 3000 Judov«, je ob zanimivi razstavi še zapisala Marjetka Bedrač, sicer v. d. direktorice CJKD Sinagoga Maribor. Na razstavnih panojih v Mariburu so bili prikazani nekateri pomembnejši de-

tajli iz bogate judovske zgodovine na Slovaškem, med drugim tudi interjer ortodoksne sinagoge, ki skupaj z drugimi razstavnimi eksponati ustvarja močan čustven naboj minljivosti, ki jo je težko opisati. Pač pa vsakemu obiskovalcu jasno sporoča, da naj se zave vsega, kar je za vedno ostalo preteklosti. Seveda je bilo v mariborski sinagogi na ogled le izbrano gradivo s sporočilno najbolj zanimivimi muzejskimi predmeti. Judovski muzej v Bratislavi pa ima tako na stalni razstavi kot v depojih še pravo bogastvo nekdanjih judovskih skupnosti v tem delu srednje Evrope. Verjamem, da bo mariborska razstava izziv marsikateremu obiskovalcu, da se v bližnji prihodnosti odpravi še v Bratislavo. Imel bo kaj videti.

Marjan Toš

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ČZN

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Prispevke za ČZN sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. Prispevki, ki jih objavlja ČZN, so v slovenskem jeziku, povzetki v angleškem in nemškem jeziku, sinopsis v angleškem jeziku.
4. V koliko gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (največ 30 vrstic) in sinopsis (največ 6 vrstic).
5. Prispevek mora biti oddan v dvojni obliki: elektronski, združljivi z urejevalniki za okensko okolje, in odtisnjen na papir. Obsega lahko do 60.000 znakov.
6. Za trditve in znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji prispevkov. Prispevki so lektorirani in strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.
7. **Opombe** naj bodo pisane enotno, pod črto, na dnu vsake strani. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo ustaljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšan naslov (ne letnice izdaje) in številko strani.

Prispevki drugih znanstvenih panog (torej nezgodovinski) lahko izjemoma uporabljajo ameriški način citiranja APA (Stavbar 2006: 23) in seznam literature na koncu prispevka.

8. **Citiranje virov in literature** – če je na koncu objavljeno poglavje viri in literatura morajo biti sistematično navedeni vsi viri in literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne vire ipd. V teh sklopih je potrebno gradivo navajati v abecednem vrstnem redu.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številko fascikla ali škatle.

Literatura – monografije – navedemo: ime in priimek avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj in leto izida, str.

Literatura – članek – navedemo: ime in priimek avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko pa še letnik, letnico, številko oz. datum in strani, za zbornik, kraj in leto izida, strani.

9. Priloge (slikovno gradivo, fotografije, zemljevidi ...) bodo natisnjene enobarvno. Skenirane naj bodo v resoluciji 300 dpi (minimalna širina 10 cm) in shranjene v obliki tif ali jpg. Datoteke slikovnega gradiva naj bodo poimenovane v skladu s podnapisi v besedilu (slika 1 ipd.) in priložene v tej obliki osnovni datoteki. Pri podnapisih k slikovnemu gradivu navedemo: zaporedno številko, naslov slike in vir. Naj bodo na ustreznem mestu v besedilu.
10. Vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto ali ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
11. Za prevode povzetkov in sinopsisov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTIONS FOR ČZN (*Review for History and Ethnography*)

1. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography) is an interdisciplinary review for humanistic and social sciences. It is published by the University of Maribor, Slomškov trg 15 and Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Papers should be submitted to the Editorial Board: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. The articles published in ČZN are in Slovene language, the abstracts are in English and German, the synopses in English.
4. If the contribution is a treatise or an article, then the contribution should have an abstract (of maximum 30 lines) and a synopsis (of maximum 6 lines).
5. The contributions should be submitted in electronic Windows-compatible format and printed on paper. The contributions should not exceed 60,000 characters.
6. The contributions are proofread and peer reviewed with a blind peer review procedure. The authors are responsible for the statements and the scientific correctness of their papers.
7. **Footnotes** should be written unified, under the line on the bottom of each page. In the notes abbreviations should be used and they should be, together with acronyms, explained in the chapter References. With archival sources traditional acronyms for archives, followed by the acronym of the fond or collection, call number or the folder/box number and the number of the archival unit or the name of the document should be used. In references the name of the author, logically abbreviated title (not publishing year) and page number should be cited.

The contribution from other scientific fields (not historical ones) can use the American citation APA (Stavbar 2006: 23) and the reference list at the end of the contribution.

8. **Citation of sources and references** – if there is a chapter Sources and References at the end of a contribution, all the sources and references should be cited systematically (see Footnotes). All the sources, such as archival sources, references, newspapers, oral sources, should be cited separately. Within these groups the materials should be written alphabetically.

Archival sources: the archive, the name of the fond or the collection, if necessary also the number of the folder or of the box should be cited.

References – books should be cited in the following order: Author's name and surname, *Title (and subtitle) in italics*. Publication place and publication year, pages.

References – articles should be cited in the following order: Author's name and surname, title of the article. *Name of the newspaper, review or book of proceedings (in italics)*, for periodicals also volume, year, number or date and pages; for a book of proceedings publication place and publication year, pages.

9. Appendixes (picture materials, photographs, maps...) will be printed monochromatic. They should be scanned in the 300 dpi resolution (min. width 10 cm) and saved in the tif or jpg formats. The picture materials files should be named according to the order they appear in the text (example: slika 1 etc.) and should be added in this format to the basic file. The subtitles for the picture materials should include: consecutive numbers, picture title and source. They should also be put on the right place in the text.
10. Each contribution should have an exact author's address: name and surname, academic or professional title, working place or institution, its address and author's email address.
11. Translations of abstracts and synopses are provided by the Editorial Board.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*
Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru –
University of Maribor and Historical Society of Maribor

Sedež uredništva – *Editorial office*
Univerzitetna knjižnica Maribor
Gospejna 10, 2000 Maribor
e-mail: vlasta.stavbar@um.si
tel. 040 261 333

Prevodi – *Translations*
Mateja Škofljanec

Lektoriranje – *Proofreading*
Alenka Valh Lopert

Grafična priprava – *Prepress*
Katarina Visočnik

Naklada – *Circulation*
500 izvodov

Tisk – *Printed by*
Cicero, Begunje, d.o.o.

Letna naročnina za študente in posameznike –
Annual subscription price for students and individuals
21 EUR

Letna naročnina za ustanove – *Annual subscription price for institutions*
25 EUR

Cena posamezne številke – *Single issue*
6,30 EUR

Revijo lahko naročite na sedežu Zgodovinskega društva v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
ali na sedežu uredništva (zupanur@gmail.com) – *You can subscribe*
to the review at the registered seat of the Zgodovinsko društvo v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
or at the editorial office (zupanur@gmail.com)

ISSN 0590-5966

Cena: 12,60 €